

В. М. Даренська

Культура Давньої Русі

*Навчальний посібник
для студентів гуманітарних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Харків
«Факт»
2012

УДК 94(47)
ББК 63.3 (4УКР)
Д20

Рецензенти:

С. А. Титаренко, доктор філософських наук, професор;
І. В. Грицьких, кандидат історичних наук, доцент

В оформленні цієї книги було використано іконографічне зображення
«Навчання грамоті» з давньоруського вчительного Євангелія кінця XII століття

Даренська В.М.

Д20 Культура Давньої Русі: навчальний посібник / В. М. Даренська. —
Х.: Факт, 2012. — 264 с.
ISBN 978-966-637-715-2

Даний навчальний посібник являє собою нарис історії культури Давньої Русі як комплексу духовних здобутків суспільства. До змісту духовної культури включаються при цьому не тільки література та різні форми мистецтва, але й спосіб життя, система цінностей, традицій та вірувань. Центральне місце в концепції посібника займає процес християнізації Давньої Русі. Основні царини давньоруської культури розглядаються як різнобічні форми переходу народу Русі від язичницького до православного світогляду.

Даний посібник належить до жанру підручника-монографії. Специфіка такого підручника полягає, по-перше, у тому, що він не є простою компіляцією загальновідомих поглядів і фактів, а спирається на власну авторську концепцію. Другою його особливістю є авторський відбір конкретних тем. Книга може використовуватися як навчальний посібник викладачами та студентами-гуманітаріями різних спеціальностей, що вивчають спеціальні курси історії культури. Вона може бути корисною всім, хто цікавиться минулим України, внеском її народу в скарбницю світової культури.

Розрахована на широке коло читачів.

УДК 94(47)
ББК 63.3 (4УКР)

ПЕРЕДМОВА

Чим ближче ми повертаємося до Давньої Русі і чим уважніше починаємо дивитися на неї (але не через вікно, прорубане Петром у Європу, а тепер, коли ми сприйняли Європу як свою — таку, що стала для нас «вікном у Древню Русь», на яку ми дивимося як чужі, зовні), тим ясніше для нас, що в Древній Русі існувала своєрідна і велика культура — культура глибокого озера Світлий Яр, нібито незрима, не дуже зрозуміла і погано вивчена, — така, що не піддається виміру нашими європейськими мірами висоти культури і не підкоряється нашим шаблонним уявленням про культуру.

Академік Д. С. Ліхачов¹

Історія культури — джерело культури сучасної і майбутньої. Найбільш творчі і славні періоди в історії кожного народу були саме ті, коли він звертався до досвіду своїх предків і знаходив там зразки для власних сучасних звершень. Але так само і у житті кожної окремої людини: це життя є настільки змістовним і справді культурним, наскільки воно здатне вмістити в себе здобутки культури минулих поколінь. Так само і навпаки: відриваючись від цього віковичного досвіду, впадаючи у безпам'ятство, вважаючи себе настільки «прогресивною», що попередній досвід людства і власного народу їй вже начебто не потрібен, — така людина, на жаль, незворотно деградує не тільки в культурному, але й у психологічному, моральному і особистісному відношенні, стає примітивною.

Де ж можна знайти такі джерела? Звичайно, кожна історична доба має свої здобутки. Але саме Давня Русь — це *первісне* джерело нашого народу і нашої культури, а відтак, і основа нашої історичної пам'яті. Звичайно, що для універсальної освіченості людини треба знати і загальнолюдську скарбницю культури, створену багатьма народами. Але парадокс полягає в тому, що до цієї загальнолюдської скарбниці можна наблизитись тільки через своє, рідне — тільки порівнюючи і поєднуючи своє та інше, щоб це інше також стало своїм.

Мета цього посібника — викласти основні знання з історії давньоруської культури таким чином, щоб вони дали студентові *відчуття джерел власної культури*. Даний посібник належить до жанру підручника-монографії. Специфіка такого підручника полягає, по-перше, у тому, що він не є простою компіляцією загальновідомих поглядів і фактів, а спирається на власну авторську концепцію. Другою особливістю такого під-

¹ *Лихачев Д.С.* Избранное: Мысли о жизни, истории, культуре. — М.: Российский фонд культуры, 2006. — С. 271.

ручника є авторський відбір конкретних тем; оскільки матеріалів з історії культури Давньої Русі існує неосяжна кількість, і завжди треба робити відбір. В нашому посібнику відібрані такі окремі явища давньоруської культури, які не охоплюють її як ціле, але розкривають її найцікавіші і найхарактерніші риси. Ці окремі явища не просто згадуються і перелічуються; кожному з них присвячено окремий спеціальний аналіз, який має характер окремого дослідження.

На жаль, у наш час викладання історії культури часто вироджується в просте нагромадження окремих фактів, імен, назв тощо, за якими студент не може побачити саме *культури* як такої, тобто як цілісного процесу творчого буття людей, сповненого конкретним світоглядним смислом. Отже, принцип викладання культури є процесом розкриття світоглядного змісту культурних процесів на конкретному фактичному матеріалі. Сутнісна специфіка історії культури як навчальної дисципліни полягає в тому, що викладання національної традиції, що досліджуються у царинах різних наук (історії, філології, фольклористики, мистецтвознавства, історії філософії тощо) має відбуватися методом світоглядного синтезу, спрямованого на *свідоме освоєння і відтворення загальнолюдських смислів, цінностей та образів культури, які відобразилися у специфічних формах національного буття*.

Особливо це стосується культури віддалених від нас діб історії. Як пише Ю. Павленко, «Сучасне людство лише починає усвідомлювати, який величезний шар досвіду сотень попередніх поколінь воно не помічало упродовж панування класичної раціоналістично-експериментальної парадигми Нового часу. Так, ми поступово почали втрачати відчуття єдності людини з Космосом, таке притаманне традиційним цивілізаціям, у тому числі... Християнському світу Середньовіччя»¹. Давньоруська культура і є нашим вітчизняним різновидом християнського світу Середньовіччя, а отже, може живо і реально відкривати нам *інший світоглядний досвід*, звернений до нашої духовної свободи.

Утім, при дослідженні і викладанні культури віддалених діб історії треба чітко дотримуватися принципу *світоглядної адекватності*. На жаль, щодо культури Давньої Русі деякі з сучасних авторів навіть доходять до відвертої фальсифікації справжнього змісту певних культурних явищ, витлумачуючи їх із точки зору свого власного світогляду. Наприклад, таке часто відбувається, коли історія цієї культури тлумачиться з атеїстичної точки зору, а отже, повністю ігноруючи релігійний зміст давньоруської культури. Останнім часом з'явилася також не менш деструктивна тенденція перетлумачувати зміст культури Давньої Русі у «неоязичницькому» дусі, ігноруючи її християнську сутність.

¹ Павленко Ю. Микола Чмихов і світоглядне підґрунтя його космоархеологічної концепції // Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя. — К.: Либідь, 2001. — С. 7—8.

Нарешті ще одним важливим принципом даного посібника є *принцип конкретності і наочності*. Як це не дивно, але глибинний світоглядний сенс культури найлегше передати не через абстрактні формулювання, але через конкретний, заглиблений аналіз окремого обраного явища культури (події, твору, особистості тощо), які спеціально відібрані як найважливіші. Загальне завжди стає зрозумілим і наочним лише у конкретному.

Історичні етапи розвитку Давньої Русі

1) *Дохристиянський*. У цей період відбулося виникнення давньоруської державності на півночі Русі (регіон Ладога — Новгород), перша згадка про яку датується 852 роком, коли «почала прозиватися Руська земля»¹. У 882 році варязький князь Олег (Хельг) захопив Київ і переніс туди центр давньоруської державності, оскільки це давало можливість близьких контактів із Візантією. Нарешті, у 988 році київський князь Володимир (у хрещенні Василь) охрестився у православну віру і розпочав систематичне хрещення усієї Русі. Хоча до цього часу Православ'я вже розповсюджувалося на Русі після хрещення його бабці княгині Ольги (у хрещенні Олени), ймовірно, у 955 році, — тим не менше, завершенням цього періоду треба вважати саме 988 рік.

2) *Київський період* давньоруської християнської культури. Починаючись від 988 року він триває до остаточного розділення Русі на сукупність політично самостійних держав-князівств. Досить умовним, але символічним кінцем цього періоду можна вважати 1169 рік — рік взяття і пограбування Києва союзом 12 князів, які представляли практично всі самостійні регіони Русі на чолі з найавторитетнішим з них Андрієм Боголюбським. Цей акт, попри свою жорстокість, мав позитивне історичне значення: він прискорив розвиток культури і економіки «вглибину», тобто в кожному окремому регіоні Русі, які вже і до того були самостійними, але економічно і культурно залежними від Києва. У цей час реальний центр культури і економіки вже змістився знову на північ — у Володимирське князівство (внаслідок потужної міграції населення з півдня і заходу на вільні землі цього князівства), а також і у Новгород². У той час як Київ навіть втрачав риси руського міста — його населення вже великою мірою складалося із іноземних купців та переселенців з кочового степу: торків, половців, чорних клобуків та інш. Отже дії князів були цілком логічним актом національного спротиву іноземцям, захистом руської культурної традиції.

3) *Період розвитку регіональних центрів* давньоруської культури. Займає період з середини XII століття до татаро-монгольської навали

¹ Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 27.

² Див.: *Кожинов В.В.* Путь Руси из Киева во Владимир // Кожинов В.В. Грех и святость русской истории. — М.: ЭКСМО, 2010. — С. 39—61.

(1238—1240). Це період максимального розквіту давньоруської культури у всіх її царинах — від кам'яного будівництва і заснування нових міст (так, під 1147 роком вперше згадується Москва), до літератури, мистецтва і ремесел. Утім, давньоруська культура у цей час є цілком єдиною у своїх найвіддаленіших регіонах, хоча регіони стали цілком самостійними державами (а їхня кількість коливалась від 10-ти до 15-ти). Це період *багатодержавності* Давньої Русі. Але саме *єдина культура* поєднувала багатодержавну Русь у єдине ціле. Свого часу видатні українські історики М. О. Максимович і М. І. Костомаров запропонували визначати цей історичний феномен поєднання багатодержавності із єдністю культури і мови різних земель поняттям «руський світ» — тобто Русь утворила цілий «світ» різноманітних земель із єдиною культурою, мовою і вірою. Вельми яскравим прикладом єдності давньоруської культури є той факт, «Києво-Печерський патерик» — один з найголовніших духовних творів Давньої Русі — був написаний саме у цей період, але не в самому Києві, а вже у новому духовному центрі — єпископом Володимирським і Суздальським Симоном.

4) *Період занепаду* давньоруської культури продовжувався від татаро-монгольської навали до входження західної і південної Русі до складу нової держави — Великого Князівства Литовського (зокрема, Києва у 1362 році), з одного боку, і до початку звільнення східної Русі від татарської залежності — тобто, до Куликовської битви і перемоги над татарами 1380 року. Після цього історична доба Давньої Русі завершилася і почався інший етап нашої історії.

Проблема спадкоємності давньоруської культури

Хоча культура Давньої Русі із самого свого початку великою мірою розвивалася саме на теренах сучасної України (більше чверті території Давньої Русі — це землі сучасної України), тут відбулося і її хрещення, тим не менше спадкоємність між давньоруською і пізнішою українською культурою є окремою науковою проблемою. Річ у тім, що вже у XVII столітті внаслідок іноземного панування і нав'язування західноєвропейських культурних зразків на теренах України вже практично не залишилося давньоруської культурної традиції. Ця традиція — зокрема, архітектурні стилі, літописна спадщина, давньоруські билини, елементи одягу тощо, — на той час збереглися тільки у північній — Московсько-Новгородській Русі. Саме у цей час і формується нова українська культурна традиція і народна українська мова.

Отже, чи існує спадкоємність і чи можемо ми вважати культуру Давньої Русі органічною частиною історії української культури? На нашу думку, безумовно, можемо, оскільки така спадкоємність зберігалася у головному — у самому «ядрі» культури, її духовній основі: у традиції Православної віри.

Щоправда, у наш час є досить поширеною і точка зору, згідно з якою, навпаки, давньоруська культурна спадщина начебто належить тільки сучасним українцям і більш нікому. Така точка зору має не наукове, а суто ідеологічне походження. Вона не може розглядатися всерйоз, оскільки суперечить усій сукупності історичних фактів. Окрім факту єдності давньоруської культури і зміщення її центру на північ ще у домонгольський період, іншим принциповим фактом є єдність давньоруської мови. Як пише академік П.П. Толочко, «підтвердженням мовної єдності давньоруських земель може бути і такий історичний факт. У XII ст. відбувалось активне заселення і господарче освоєння Суздальсько-Заліського краю. Особливо потужним був колонізаційний потік із Південної Русі. Якщо погодитися з дослідниками, які доводять, що вже в цей час тут сформувалась українська народність і її мова, то природно чекати у Суздальсько-Заліському краї тих самих мовних ознак, які пізніше стали характерними для Українського Подніпров'я. Іншими словами, вихідці з Південної Русі, якщо вони були у XII-XIII ст. вже українцями, мусили принести з собою на північний схід не тільки гідронімічну і топонімічну номенклатуру (Либідь, Почайна, Ірпінь, Трубіж, Десна, Переяслав, Галич, Перемишль, Звенигород та ін.), а й українську мову. Тим часом нічого подібного тут не трапилось»¹. Провідний сучасний спеціаліст з історії української мови Віталій Русанівський пише: «давньоруська мова далека від специфіки сучасних українських говорів, і тому потрібно визнати, що словник останніх у всьому істотному, що відрізняє його від великоросійських говорів, утворився в пізніший час»². Це підтверджує висновок академіка П.П. Толочко, згідно з яким «створена на мовній основі споріднених східнослов'янських племен в умовах існування єдиної держави, давньоруська мова не розпалась у XII—XIII ст., а надовго пережила Київську Русь»³. Відмінності між східнослов'янськими мовами сформувалися лише у XVI—XVII століттях (причому найбільш схожою на давньоруську залишилася сучасна російська мова, оскільки українська та білоруська сформувалися під сильним польським впливом). Отже, мовний аспект питання про спадкоємність взагалі не є принциповим. Принциповим є питання: наскільки нам вдається відтворювати духовне і світоглядне «ядро» давньоруської культури? Саме цим і визначається ступінь спадкоємності.

На думку М.І.Костомарова, поміж різними народностями Давньої Русі «здавна мали бути відмінності», які поширилися, як він висловлюється, «після розділу Руського світу на окремі князівства»⁴. Разом з тим, сам

¹ Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 250.

² Русановский В.М. Происхождение и развитие восточнославянских языков. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 27.

³ Толочко П.П. Київська Русь. — С. 251.

⁴ Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Костомаров Н.И. Русский мир. — К.: «Радуга», 2006. — С. 53.

М.І. Костомаров зазначає, що «южноруський народ», тобто предки сучасних українців, «став у супротив із чужими народностями» (насамперед, поляками), а тому «у його особливій народності яскравіше за все виразилися риси, які складали ознаки загальної руської народності, виявилася його приналежність до загального Руського світу, — такі риси, як віра, книжна богослужебна мова та історія, що нагадувала йому про давній зв'язок із загальноруським світом»¹. А отже, і сучасні українці є повноправними спадкоємцями культурної традиції Київської Русі лише у тому разі, якщо вони зберігають саме ці «ознаки загальної руської народності» — тобто, Православну віру, церковнослов'янську мову та спільну загальноруську історію. Саме це і є наше *справжнє історичне коріння*.

Заради збереження цього коріння і вивчається культура Давньої Русі.

¹ Костомаров Н.И. Две русские народности // Костомаров Н.И. Русский мир. — К.: «Радуга», 2006. — С. 87.

ЧАСТИНА ПЕРША

ДОХРИСТИЯНСЬКА КУЛЬТУРА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Знати свої дохристиянські вірування неодмінно треба, бо без них нема можливості глибше й повніше зрозуміти чисте Християнство, а також історію культури й історію літератури, засновані на духові народу.

I. Огієнко¹

ГЛАВА 1. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЯЗИЧНИЦЬКИЙ СВІТОГЛЯД

Витоки слов'янської міфології

Серцевиною культури давніх слов'ян, як і культури будь-якого народу, є світогляд. Уяву про світогляд слов'ян дають їхні вірування та міфологія. Тому вивчення міфології вимагає екскурсу в глибини стародавніх епох, оскільки вона почала формуватися ще на світанку людської цивілізації. Крім того, етнографія слов'янських народів дає нам багатий і дорогоцінний матеріал для вивчення релігійних вірувань стародавніх слов'ян та їх залишків у сучасній культурі.

Вагомою складовою частиною світогляду стародавніх слов'ян була міфологія. Слов'янська міфологія — це давні міфологічні уявлення слов'ян-язичників до прийняття християнства в 988 році. Оскільки цілісність слов'янського язичництва була зруйнована в період християнізації слов'ян, то суттєвим аспектом вивчення слов'янського язичництва є *повна відсутність фіксації* вищої міфології та слов'янських міфологічних текстів. Як зазначають дослідники, «слов'янська міфологія не була записана й літературно оформлена, але її сліди залишилися як в мові, так і в образотворчому мистецтві. Передача в давньослов'янських перекладах грецьких термінів «міфос», «міфологія» через «кошуна», «кошунословіє» та інш. дозволяє вважати, що цими словами позначались язичницькі космогонічні сказання»².

Міфологія — це одна з перших форм свідомості, яка виражала відношення народів до навколишнього світу. Міф (з давньогрецької «*mythos*») в перекладі означає «слово», «переказ», і міфологія — це зібрання переказів. Кожний народ пройшов ті ступені свого розвитку, коли міфологічний світогляд був однією з головних форм свідомості, в цьому сенсі міфи стали

¹ *Гларіон, митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 9.

² *Щапов Я. Н.* Церковь в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 11.

своєрідними першими відповідями на вічні питання про походження світу та людини. Як зазначають дослідники, язичницький світогляд землеробів Східної Європи склався в II—I тисячолітті до н. е., в епоху первісного ладу та бронзового віку, задовго до виникнення слов'янських держав. У давніх слов'ян сформувався культ землі, сонця, дощу, річок, джерел, тобто всього того, що було пов'язано з виробничою діяльністю землероба. Залежність кількості врожаю не тільки від вкладеної праці, але й від природних, перш за все погодних, умов, від правильного вибору часу робіт надавало особливе значення річному сільськогосподарському циклу та підкоряла йому все життя давньоруського землероба. «Не володіючи науковими знаннями про оточуючий світ, про причини погодних явищ, зміни пір року, народження та смерті, людина раннього середньовіччя знаходилася в полоні складних релігійних, зокрема магічних, вірувань, обоюючи постійно повторювані природні явища. Соціальне ускладнення суспільства сприяло й виникненню різних рівнів богів»¹.

На відміну від античної міфології та міфологій країн Сходу, які мають давні міфологічні твори (Іліада, Веди), тексти слов'янських міфів не дійшли до нашого часу, оскільки в ті далекі часи, коли створювалися міфи, слов'яни ще не мали писемності. Тому наразі можлива лише реконструкція цієї язичницької міфології з різних джерел, а саме на базі *вторинних* письмових, фольклорних і речовинних джерел. Цю важливість значення реконструкції різноманітних джерел зазначають і дослідники: «що представляли собою боги руського язичництва? Це питання має безпосереднє відношення до мистецтва, адже з язичницькими образами протягом багатьох віків пов'язаний образотворчий фольклор, який впливав на оздоблення храмів та рукописів, не кажучи вже про ювелірні прикраси, народний костюм та традиційне житло. Сучасні уявлення про вірування наших слов'янських предків — це більшою мірою результат складних теоретичних реконструкцій»².

Реконструкція язичницької міфології та культури зазвичай проводиться за декількома напрямками. По-перше, вивчаються дані *археологічних розкопок*. Розкопки на територіях давньоруських міст показують всю різноманітність побуту міського життя. Численні знайдені клади та могильники донесли до нас предмети домашнього вжитку та ювелірні прикраси. Як зазначають дослідники, «на момент нашестя Батия на Русь було сховано в землю велику кількість княжих та боярських скарбів, які містили золоті та срібні жіночі прикраси. Тут і діадеми, і колти, і моністи, і браслети, прикрашені язичницькою символікою: птахи-сірини (русалки-

¹ *Щанов Я. Н.* Церковь в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 10.

² *Петров-Стромский В.* Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 11—12.

«віли»), древо життя, ідеограми води і сонця, хміль, який плодоносить, грифони. Ця язичницька символіка до початку XIII століття починає витіснятися християнськими зображеннями: Ісус Христос, різні святі¹. Велика кількість жіночих ювелірних прикрас дозволили вивчення давньоруських ремесел, адже на них давні ювеліри відобразили свої уявлення про світ, про зміну пір року, про життя язичницьких богів. Невідомі звірі, русалки, грифони та симаргли займали увагу давніх митців-ювелірів. Але й після прийняття християнства за інерцією деякий час художник міг зобразити поряд християнського святого (особливо вшановувались перші давньоруські святі Борис та Гліб) та язичницьке божество, міг звести разом в орнаменті християнський хрест та давні слов'янські символи. Але при цьому дослідники вірно зауважують, що «час, коли язичництво було офіційною релігією, донесло до наших днів надзвичайно мало творів мистецтва. Створені з недовговічних матеріалів, зблякли та переплавлені пізніше, поховані в землю разом зі своїми господарями, знищені воїновничо налаштованими християнами та навіть вже знайдені археологами, але які ще не пройшли атрибуцію у мистецтвознавців, вони таять в собі безліч таємниць»². Але при цьому «кожна вироблена річ залягла у нашаруваннях землі бодай черепком мистецької коштовності. Оздоблений глек XI століття, видобутий із Ромашківського могильника на Київщині, доніс до нас привабу витиснених орнаментів і рельєфних ліній. На думку археологів, на посуді вгадується своєрідний слов'янський календар із символами хліборобського року та його свят. Язичницьке світобачення відбилосся на горщиках, мисках, глеках, келихах, вазах, особливо ж — у кахлях, прикрасах і статуетках»³. Тому історико-археологічні знахідки є цінними джерелами реконструкції язичницьких вірувань слов'ян, оскільки «повсякденний побут наших далеких пращурів був багато прикрашений різноманітними творами народного мистецтва. Особливо вшановувались кам'яні та дерев'яні скульптурні зображення язичницьких богів — найважливіший вид давнього мистецтва. Міфологічні мотиви у східних слов'ян існували дуже довго та були розповсюдженими в побуті. Це зображення на бронзових фібулах (застібках для плащів), на підвісках та амулетах, різні зображення в художній вишивці»⁴.

По-друге, досліджуються *фольклорно-етнографічні дані* — це ритуальні обрядові пісні (колядки, щедрівки, гаївки, русальські, купальські,

¹ Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С 203—204.

² Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 17.

³ Ганжа П. О. Таємниці українського рукомесла. — К.: Мистецтво, 1996. — С. 13.

⁴ Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 65.

обжинкові пісні тощо), прислів'я та приказки, східнослов'янські обряди, хороводи, замовляння та заклинання, дитячі ігри, чарівні казки, биліни, божба, прокляття, в яких зберігається стійке архаїчне ядро та фрагменти давньої міфології та епосу. Також матеріалом для реконструкції язичницького образу світу виступають символічний орнамент вишивки, різби по дереву. Так, зокрема, «закодованим письмом поколінь» вважається український народний рушник. Його орнамент — то графічно чіткий, геометризований, то химерно-загадковий із символічними ритмічними знаками. Вони завше мають побутове й ритуальне призначення. Ще з часів зарубинецької культури дійшли до нас обрядові «горщики», в яких готували страви і зберігали прах небіжчиків, казкові палаци й вертепні скриньки... А що важить вишивана споруда, яка символізує життя і ніби зливається з природою! «З мурів проростають оспівані в колядках і щедрівках дерева, на них щебечуть птахи; три хрестоподібні постаті мовби виходять із відчиненої брами — велика посередині й дві менші по боках. Таким язичницький світогляд витворив образ дерева життя, який тоді ж уособлював у собі охоронницю домашнього вогнища Берегиню, а згодом — „монастирок”»¹.

По-третє, враховуються *дані топоніміки*: назви селищ, урочищ, хуторів, річок (наприклад, річка Волхов на Новгородщині, назви селищ). Як зазначають дослідники, «допоміжне значення для дослідження з слов'янської магії має топоніміка — наука про назви різних місць. Незважаючи на більш аніж тисячолітню історію християнства на Русі, збереглися невеличкі географічні об'єкти з язичницькими іменами. Велесово, Волосово, Перинь, Перунов дуб, Ярилина плешь, Мокошин верх — назви, пов'язані з іменами божеств. Бабья гора, Лиса гора, Собутка — назви, які вказують на те, що в цих місцях проводились якісь колективні магичні ритуали»².

По-четверте, розглядаються *дані порівняльно-історичної лінгвістики*, а також писемні джерела: повчання церковних діячів проти язичництва, середньовічні хроніки, літописи («Повість врем'яних літ»), оригінальні твори («Слово о полку Ігоревім»). Співставляючи фольклорні данні з надійними хронологічними орієнтирами, який має в своєму розпорядженні археологія (початок землеробства та лиття металів, поява заліза, час побудови перших укріплень і т. п.), можна вловити динаміку язичницьких уявлень, виявити стадії та фази їхнього розвитку.

«*Велесова книга*». Принагідно варто згадати про існування псевдоязичницьких міфологічних текстів, а саме про побутування «Велесової книги» — літературної пам'ятки нібито дохристиянських часів, вік якої точно не встановлено. «Велесова книга» — це «язичницький літопис», на-

¹ Ганжа П. О. Таємниці українського рукопису. — К.: Мистецтво, 1996. — С. 105.

² Волошина Т. А. Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Фенікс, 2006. — С. 31—32.

писаний на дерев'яних дошках, який була нібито знайдено в 1919 році. Як історичне джерело, «Велесова книга» стала відома серед науковців при досить дивних обставинах, що дають підстави стверджувати, що це аматорська фальсифікація. За змістом вона виглядає як компіляція (поєднання) окремих фактів з історії дохристиянської Русі і є своєрідним маніфестом сучасного неоязичництва. Історична картина, зображена у «Велесовій книзі», рішучим чином суперечить всій сумі знань, здобутими спільними зусиллями археологів, лінгвістів, етнографів, істориків, знань, які спираються на багаточисельні факти та джерела та покладені в основу сучасних досліджень про етногенез індоєвропейських народів, і слов'ян зокрема. Оскільки згадувань про цей документ в давньоруській літературі до його знаходження в 1950-х роках ніколи не існувало, то не має жодних підстав вважати його справжнім.

Особливості слов'янської міфології

В слов'янській міфології пантеон богів не становить цілісної системи, як, скажімо, давньогрецький чи давньоримський. Основна причина цього — не встигнувши створити розгалуженої системи, пантеон язичницьких богів змушений був трансформуватися через інтенсивне поширення християнства, котре більше відповідало суспільним інтересам. Дослідники відзначають, що язичницька міфологія східних слов'ян була ще вкрай несистематизованою, розпливчатою, нестійкою; функції їх богів часто перепліталися між собою та багатократно дублювали один одного. Наприклад, культ сонця так чи інакше асоціювався і з Хорсом (небесним Конем), і з Дажбогом (тепло, джерело підтримання життя), і з Сварогом (небесний світ та вогонь), і з Ярилою, який втілював жар весіннього відродження природи та любовної пристрасті, зачаття, плідності, і з Купалою (божеством літнього сонцестояння), і з Колядою (божеством зимового повороту сонця на весну). Плідність природи пов'язувалася з владою не тільки Ярили та Купали, але і Костроми, Мокоші, Волоса, Переплута, Дажбога, можливо, Семаргла. Сім'ю оберігали, крім Мокоші, також Чур, Род та рожаниці, Лада і Леля. Всі представники так званої вищої міфології слов'ян (верховні боження, які уособлюють найважливіші природні, космічні стихії) знаходяться між собою в цілком непевних відношеннях; практично невідомі жодні міфологічні сюжети з участю слов'янських язичницьких божеств, і про багатьох з них дослідниках приходиться лише здогадуватися, апелюючи до археологічних, лінгвістичних даних. Тільки в окремих випадках вдається реконструювати умовний міфологічний сюжет. Причина цього полягає зовсім не в тому, що після Хрещення Русі язичницькі сюжети були просто забуті, — власне кажучи, вони ще остаточно і не склалися в якусь канонічну версію, розсипаючись на безкінечні місцеві варіанти загальнослов'янського міфу. Ще важливіше, що «слов'янська міфологія існувала не стільки в вербалізованому вигляді, тобто в формі

сказань, епічних пісень, космогонічних розповідей, словесного мистецтва та предфілософії, але жила практикою — в обрядах та ритуалах, образі життя, первісній магії, діях та вчинках людей, в природному календарі. Слов'янська міфологія була аморфною дорефлексивною стихією і тому була *самим життям*, а не *способом її розуміння*, осмислення, пояснення — в свідомості людей, у текстах, які її відображають (як, наприклад, антична міфологія в класичний період)»¹.

Саме тому дослідники, вивчаючи слов'янський язичницький пантеон, майже не простежують ієрархічності або спорідненості богів, як це має місце у класичній міфології. Деякі натяки на це містяться в Іпатському літописі, де під 1114 роком стоїть: «...Через це прозивали його бог Сварог... І після нього царював син його, на ймення Сонце, якого називають Дажбог... Сонце цар, син Сварогів, тобто Дажбог, був мужем сильним»².

Відмітною рисою слов'янських богів, на противагу від розробленої міфології Давньої Греції, був слабо виражений *антропоморфізм* (тобто, людиноподібність), оскільки ці боги мало були схожі на людину, а скоріш нагадували фантастичних істот. Це також зазначають і дослідники: «східнослов'янські боги на відміну від античних, не цілком антропоморфні, а нерідко і прямо зооморфні чи тотожні проявам стихій. Якщо Перуна чи Мокош всі уявляли в людській подобі (воїн у шоломі та пряха), то це явно не відносилось до Волоса (якого уявляли не тільки змієм, але й іншими звірами: вовком, ведмедем, а частіш усього перевертнем, який змінює свій вигляд). Зовсім неясно, як вбачались давнім слов'янами Хорс та Семаргл — божества, скоріш усього, іранського походження»³. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше за все з дерева, рідко з каменю. Унікальною пам'яткою культової скульптури є так званий Збручський ідол, який був віднайдений біля річки Збруч на межі Тернопільської та Хмельницької області в середині XIX ст. (зараз він зберігається в Кракові). Вчені досі сперечаються, кого ж саме він зображає. Одні вважають, що це ідол Святовита — чотириликого божества.

Також у пантеоні східнослов'янських божеств, на відміну від давньогрецького та давньоримського, було порівняно мало богів, які безпосередньо втілюють інтереси і заняття людини. Можна назвати тільки Велеса (Волоса) — бога багатства, худоби і торгівлі, Мокош (Макош) — богиню дощу і води, яка в той же час протегувала ткацтву, а також Перуна — покровителя княжих дружинників.

¹ Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 77-78.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 465.

³ Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 77.

Таким чином, можна стверджувати, що до кінця I тисячоліття нашої ери східнослов'янське язичництво представляло собою примхливе переплетення різних вірувань. Це була суміш язичницьких культур різних рівнів, починаючи від архаїчних і закінчуючи порівняно пізніми, характерними для останньої стадії розвитку первісного суспільства. Тому «в релігії східних слов'ян примітивізм поєднувався з відносно розвинутими віруваннями: давньоруський слов'янин молився каменям та болотам, але в той же час поклонявся верховним богам величезних об'єднань племен, богам, які були владиками над усім та всіма»¹.

Контрольні питання:

1. Що таке слов'янська міфологія?
2. Що є суттєвим аспектом вивчення слов'янського язичництва?
3. За якими джерелами можна реконструювати слов'янську міфологію?
4. Чи існували міфологічні тексти у слов'ян-язичників?
5. Чи можна розглядати «Велесову книгу» як джерело для вивчення слов'янського язичництва? Обґрунтуйте свою відповідь.
6. В чому полягає значущість археологічних розкопок, фольклорно-етнографічних даних, даних порівняльно-історичної лінгвістики для реконструкції язичницького світогляду?
7. Чи була слов'янська міфологія представлена цілісною системою?
8. Яку подобу мали слов'янські боги?

Загальна характеристика дохристиянських вірувань

Як вже зазначалося, східні слов'яни були язичниками. Звична річ, що давні народи не називали свої вірування язичницькими, цей термін з'явився вже в християнському богослов'ї для позначення всіх дохристиянських та нехристиянських політеїстичних (багатобожних) культур. Слово «язичник» походить від церковнослов'янського «языкъ», яке означало «народ», «плем'я», тобто ця назва свідчила про те, що така людина не є християнином, а сповідує свій окремий племінний культ. Окрім того, в українській мові вживається слово «поганство», яке походить від латинського слова «*paganus*», яке означає «селянин; той, хто проживає в сільській місцевості серед полів», адже в свою чергу «*paganus*» походить від «*pagus*» — поле, луки. Це пояснюється тим, що за часів Римської імперії християнство спочатку поширювалося насамперед серед мешканців міст, село ж ще довгий час залишалося язичницьким, сповідуючи землеробсько-аграрні культури, пов'язані з господарською діяльністю селянина.

Світогляд східних слов'ян формувався відповідно до загальноєвропейських (індоєвропейських) тенденцій розвитку уявлень про світ. Як

¹ Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С. 50.

і інші народи, вони вірили у пекло, небесну твердь, центр світу («світове дерево»), вирій (місце на небі, куди відлітають душі померлих праведників). Як зауважують дослідники, найважливіші особливості слов'янських язичницьких божеств: вони дуже конкретні (є окремі боги сонця, світла, блискавки, вогню, домашнього вогнища) та вони самостійні в своїх функціях, хоча розподіляються по різних рівнях загальної вертикалі. Об'єднує їх не родинні зв'язки, а універсальний образ всесвіту — Світове дерево. «В цій ролі вшановувався і дуб, і береза, і ясен, і горобина, і яблуня. Священне дерево моделювало основні напрямки простору і по горизонталі (чотири вітри, чотири сторони світу, а також їх схема — хрест, унікальне значення якого і для практичної, і для духовної орієнтації набагато глибше та давніше християнської символіки), і по вертикалі (небо з пташками, сонцем, місяцем та зірками; земля з квітами та бджолами; підземний світ і його хтонічні мешканці — змії, бобри і т. д.)»¹. Цей образ світового дерева (явора, яблуні, дуба) дуже часто зустрічається в українській обрядовій поезії, зокрема колядках та щедрівках:

Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лишень було широке море,
А на тім морі явір зелений,
На тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
— Як би ми, браття, світ поставили?
Ой, ходім, браття, аж на дно моря
Та там добудем дрібного піску.
Тот пісок дрібний посієм всюди,
Та встане з него свята земля,
Та буде тамки золотий камінь,
З того каміння то буде сонце,
То буде сонце і місяць ясний,
Рум'яна зоря й звізши прекрасні².

Поняття долі у слов'ян

Як і в інших народів, у давніх слов'ян існувало поняття «долі», але воно відрізнялося від того «фатального» відношення до неї, характерного для давніх греків та римлян, для германців. Відношення до долі як «фатуму» породжувало у цих народів нездоланну віру про визначеність наперед всіх подій людського життя, в те, що жодні дії людини не можуть змінити

¹ Петров-Стромский В. Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 12.

² Українська народна обрядова поезія: Збірник. — К.: Школа, 2006. — С. 7-8.

фатальної неминучості, вказаної згори. В той же час у східних слов'ян доля не була, очевидно, такою ж невідвратною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Тому слов'яни не знали усвідомлення долі як «фатуму» — року, неминучості. Про це ще в VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський писав, що «долі як напередвизначення життя вони не знають, і взагалі не визнають, що воно має якесь значення, принаймні по відношенню до людей. Але коли смерть уже у них в ногах, якщо вони розхворілися тяжко чи виступають на війну, вони дають обітницю, що якщо смерть омине їх, зразу ж здійснять богу жертву за своє життя»¹. Важливо зауважити, що Микола Костомаров теж зазначає, що слов'янська релігія далека була від фаталізму. Про це нас сповіщає ще Прокопій, говорячи, що слов'яни про долю зовсім не мають поняття. Хоча в даний час у нашому простому народі існує думка про призначення, але вона «ясно запозичена з християнством чужих... слово *доля* не значить Рок, а стан, у якому знаходиться людина: в одній пісні козак скаржитися на долю, а доля йому відповідає, що не доля винувата, а воля. Ось корінне слов'янське поняття про волю людини. Ворожіння при храмах не значать також віри в долю, а значать те, що людина відчуває недоліки свого розуму і бажає довідатися від божества: чи буде доречним те, що вона починає»².

Можна припустити, що слов'яни-язичники сприймали долю скоріше як «фортуна». Тому ця доля-фортуна — відкрита, і результати її язичнику невідомі. Але їх можна спрогнозувати за допомогою ворожіння (недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожіння про майбутнє життя людини), а головне — її можна було або наврочити недобрим словом (прокляттям, сварками, прокльонами, образливою лайкою, злим знущанням та насміханням), або навпаки, змінити добрим, «правильним» словом (язичницьким замовлянням, побажанням, привітанням, колядкою, щедрівкою, віншуванням на весіллі). Тому для слов'янина не тільки доля керує людиною, але й людина долею. Язичник твердо знав, що своєю «правильною» поведінкою (дотримання всіх язичницьких свят, ритуалів та обрядів) та головне — утриманням від злих слів, можна створити свою гарну долю.

Основа язичницького світогляду

Дослідники слов'янської культури відзначають, що первісні релігійні вірування мали характер практичний, домашній і господарський, необхідний людині на кожному кроці життя. Як зазначають дослідники, залеж-

¹ Цит. по: *Фроянов И. Я.* Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С. 228.

² *Костомаров М. И.* Славянская мифология // Костомаров М. И. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К.: Основи, 1994. — С. 257—280.

ність від примх суворой природи, кліматичної нестійкості, нестримності агресивних кочових народів, які були найближчим оточенням, невпевненість у власному завтрашньому дні та його змістовному наповненні (врожай чи недорід, війна чи мир, дім чи похід в чужі землі, воля чи кабала, бунт чи покірність, охота чи неволя і т. д.) — «все це акумулювалося в народних уявленнях про *постійну мінливість*, про споконвічну *залежність* людини від пануючих над ним та непідвласних йому сил (доля, щастя), про реальність та визначеність *минулого* (традицій, переказів) — у порівнянні з ірреальним та непевним, драматично варіативним та непередбачуваним *майбутнім*»¹.

Язичництво охоплювало всю сферу духовної культури та значну частину матеріальної культури, але перш за все — *відношення людини з природою*, оскільки для давнього слов'янина проблема взаємовідносин з природою та природними стихіями була найголовнішою. Тому культ природи визначав світовідчуття давніх слов'ян. Культ наївний, часто глибоко поетичний, народжений безпосередньою близькістю людини до природи, до землі... «Кожний ліс, ручай, колодязь, навіть окреме дерево представлялось давнім слов'янам одушевленим. Особливо приваблювали їх своєю міццю старі, великі дерева, розкидисті дуби з густим листям. Вони шанували глибокі та бистрі ріки: немарно в більш пізніх сказаннях ріки розмовляють з героями людською мовою. Вони поклонялись величезним каменям та горам: недаремно доля руських богатирів таємно пов'язувалася з кам'яними горами»². Тому шляхом виконання якихось магічних дій людина намагалася вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, забезпечити спокій домашнього вогнища, вилікувати хворого. А для реалізації дрібних побутових проблем язичник послуговувався активними методами впливу — прикметами, віруванням, передбачення — тобто усім тим, що отримало назву забобонів та повір'їв.

По-перше, людина прагнула бути в *єдності та найкращих стосунках з природою*, оскільки вона на кожному кроці переконувалася у своїй залежності від неї: «на відміну від еллінів, культ природи не звільняв давніх слов'ян від страху перед природою, вічного страху перед її таємними та непереборними силами, які для всіх культур, які передували грецькій, уособлювались в звіриному вигляді. Древній слов'янин не проникся вірою, так яскраво вираженою в знаменитому виразі Софокла: «Багато в природі дивних сил, але сильніше за людину немає». І тому побут та мистецтво наших далеких прашурів відображають «одночасно любов до природи, відчуття краси оточуючого світу та страх перед природою, силам якої вони

¹ Кондаков И. В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 73.

² Любимов Л. Д. Фундамент древнерусской художественной культуры // Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 87.

протиставляли не вільну людську особистість, а замовляння, заклинання, сугубо магічну обрядність. Тут же, однак, визнаємо, що в страхіві своєму вони, вочевидь, не відчували себе безпомічними, приреченими. Занадто тісним та безпосереднім, можна сказати, інтимним було їх спілкування з природою, щоб вони могли допустити її невмолимість¹.

По-друге, найдавніші слов'янські вірування та обряди засновані на *вшануванні померлих родичів (культ предків)*. Язичництво орієнтувало людину на родоплеменне осмислення природи й себе у світі, для слов'янина найголовнішим було спільне життя з родом — близьким та далекими родичами. Тому основною характерною рисою язичництва можна вважати *обожнення природи*, коли божествами визнавалися різні природні об'єкти — сонце, місяць, зорі, повітря, вогонь, вода, тварини та птахи, рослини, каміння, та постійне вшанування померлих родичів в певні дні року (під час яких ходили на могили та здійснювали тризну, тобто поминки). Як зауважують дослідники, «існує інформація про поклоніння слов'ян горам, гаям, джерелам та деревам. Священим деревом слов'яни вважали дуб. Переважно дерев'яними були й ідоли — статуї язичницьких богів»². Можна з впевненістю стверджувати, що поклоніння силам природи було пристосовано до робочих циклів в землеробстві та скотарстві.

В своїх християнських повчаннях проти язичників митрополит Макарій з докором писав в XVII в.: «Таковы же скверные мольбища их: лес, и камни, и реки, и болота, источники, и горы, и холмы, солнце и месяц, и звезды, и озера. И проще говоря — всему существующему поклонялись яко Богу, и чтили, и жертвы приносили». І тому особливість язичницького світогляду полягало в тому, що воно сприймало оточуючий світ в усьому його багатоманітті, вчило благоговійно та з великою пошаною ставитися до природи; людина являлася частиною світобудови.

Язичницький світогляд — це *визнання за природою всіх прав живої істоти*, тобто визнання того, що вона відчуває біль, здатна відчувати радість. Язичництво неодмінно засноване на міфологічному світогляді, який оцінюється як рівноправний з раціоналістичним, в ньому обов'язково є місце для космосу та для чарівництва, з цього витікало і відчуття причетності кожної людини до життя Всесвіту. Суть язичництва — це не особисте спасіння, як у світових релігіях (як у християнстві, ісламі, буддизмі), а в *збереженні і примноженні роду, родючості землі, плодovitості худоби, охороні способу життя і цінностей роду*. Таким чином, це і комплекс вірувань, і спосіб життя, і світогляд, і спосіб відтворення родових стосунків, культури, знань та навичок.

¹ Любимов Л. Д. Фундамент древнерусской художественной культуры // Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 90.

² Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 16.

Культ природи та роду

У східних слов'ян-язичників існували два основних культу — *культ природи* і *культ роду*. Стародавні слов'яни вірили, що все навколо них живе: почуває, розуміє, має свої бажання, бореться за існування, до природи ставились як до живої істоти, оскільки, «як підтверджує міфологія всіх країн і народів, люди споконвіків виразно усвідомлювали важливість не тільки водяної і вогняної стихій, а й рослинності: дерев, трав, квітів тощо. Рослинний світ забезпечував людину такими засобами існування, як їжа, ліки, житло, одяг, зброя, знаряддя праці. Розуміючи, що без рослинності неможливим було б саме життя, язичницькі народи всіх часів постійно обожнювали її як джерело добробуту й захисту перед грізними стихіями природи. Сліди цього обожнювання збереглися в багатьох звичаях та обрядах, зокрема у святкуванні Івана Купала». Таке відношення до навколишнього світу було основою стародавніх вірувань, воно глибоко проникло в художню літературу, навіть нашу мову. Ми й тепер говоримо: сонце сходить і заходить, ударив грім, буря виє, вітер свище, але тепер ми не віримо в їх реальний зміст, а сприймаємо як фразеологічні трафарети, але для давніх слов'ян це була реальна правда. Характер багатьох язичницьких свят був настільки повсюдним, пов'язаним з природою навколишнього світу (ліса, гаї, джерела, ріки, болота, пагорби та гори), що відшукати місця давніх хороводів, купальських вогнищ, жертвоприношень воді, різних «ігрищ межю селъ» майже неможливо. Виключенням являються тільки священнодійства на пагорбах, на горах, «красних горках», які дуже часто при археологічних обстеженнях дають цікавий матеріал про давні язичницькі культу.

Отже, культ природи лежав в основі первісного релігійного світогляду, адже, як зазначають дослідники, «тисячоліттями людина була беззахисною перед силами природи, вони були незрозумілими для неї, вони її лякали. Життя та благополуччя слов'янина-землероба повністю залежало від дощу та сонця. Допоки дозрівав урожай, людина знаходилася в постійному страхі перед посухою, зливами, грозою, градом, які могли повністю знищити його труди та приректи на голод його сім'ю. Не володіючи необхідними знаннями, щоб пояснити те, що відбувається, людина приписувала природі таємну силу, поклонявся його стихіям та обожествляла їх. Давні слов'яни молились дощу та сонцю, матері-землі, вшановували вітер та вогонь, води річок та озер, гаї, окремі дерева, тварин та птахів. За їхніми віруваннями, рослини та тварини були слугами добрих і злих сил та ділилися на друзів і ворогів людини»².

¹ *Климець Ю.Д.* Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 51.

² *Пряник, прялка и птица Сирин / С.К. Жегалова, С. Г. Жижина, З. П. Попова, Ю. С. Черняховская.* — М.: Просвещение, 1983. — С. 53.

До *культу природи* входили *водяні культу*, *вшанування лісів та гаїв*, *обожнення сонця*, *вшанування вогню*, а також *вшанування певних тварин*, *птахів*, *навіть комах*.

Водяні культу. В давніх літописах та церковних повчаннях проти язичників досить часто згадуються водяні поганські культу. Воді приписувались очищувальні та охоронні функції. Східні слов'яни вважали воду стихією, з якою утворився цілий світ, і тому поклонялися їй. Як зазначають дослідники, «вода — за найдавнішими уявленнями слов'ян, первісна матерія жіночої статі... символ здоров'я, чистоти. Сила води — як благодотворна, так і руйнівна — викликала в уяві багатьох народів побожний трепет. Тому-то первісні люди обожнювали цю стихію, поклонялися їй, приносили жертви... Стихійна природна чистота води викликала в найглухіші часи язичництва особливе вшанування, яке, зокрема, виявилось в купальських урочистостях і обрядах. Люди купалися перед тим, як стрибати через купальський вогонь»¹.

Давні слов'яни населяли воду різними божествами — морянами, водяними, русалками; також вшановувалися слов'янами і особливі водяні істоти — берегині, культ яких був пов'язаним з водою. За уявленнями язичників, поклоніння воді та джерелам повинно було рятувати від посухи, зрошувати лани та городи, забезпечувати гарні весняні та літні дощі, які впливали на врожай. Живучи в краю, багатим на ріки та озера, ставки, ручаї, болота та джерела, східні слов'яни, звичайно, виробили цілий комплекс релігійного вшанування води. Вони були впевнені, що найбільш непорушні клятви — в тому числі і клятви кохання — дають біля води (або криниці), вона їм свідок. Водою інколи випробували винуватців на суді: позивачу та відповідачу пропонували ввійти у воду на сім кроків, при цьому винний, опинившись сам-на-сам перед справедливою та мудрою рікою, повинен був неодмінно збентежитися і тим себе видати. За допомогою води ворожили на майбутнє, зокрема на заміжжя, наводили на когось чари, чи навпаки, відводили від себе чари.

Цікаво, що в «Історії Російській» В. М. Татіщева (XVIII ст.) свідчення про вшанування одним з східнослов'янських племен (полянами) озер, криниць та дерев доповнено рядками, яких немає в жодному середньовічному літописі. Історик В. М. Татіщев цитує давнього автора літопису: «Ці мужі були мудрі та розважливі, називаються вони полянами і до цього дня, вірою ж були вони тоді язичниками, приносили вони жертви озерам, криницям та гаям. Сонце і вогонь та інших шанували, як богів, як й інші язичники». Як зазначають дослідники, «за уявленнями древніх, поклоніння воді та джерелам повинно було спасати від посухи, зрошувати поля. Поклоняючись водяним божествам, східні слов'яни клялись ними, очищувались

¹ *Потапенко О. І., Кузьменко В. І.* Шкільний словник з українознавства. — К.: Український письменник, 1995. — С. 48.

водою як священною стихією, приносили в жертву квіти, їжу, курей. Водним сутностям присвячувались особливі свята для здійснення перед ними урочистих служб та обрядів. Такі свята біля води відзначались на початку та в середині літа»¹. Окрім цього, в ці культу входили *молитви* біля води та *жертвоприношення*, які могли складатися також з хлібів, сирів, меду, свійських тварин та навіть людських жертв. Жертву клали біля криниці чи джерела, виставляли на березі річки або струмка, і її повинна була поглинути боготворима стихія. Деякі літературні пам'ятки Давньої Русі (наприклад, «Слово Іоанна Златоуста про те, як погані поклонялися ідолам») роз'яснюють нам смисл цієї жертви — виявляється, що найчастіше у воді топили курку. Цей факт підтверджується і згадкою візантійського автора Льва Диякона, який пише, що воїни князя Святослава під час жертвоприношень в походах занурювали в води Дунаю живих півнів.

Особливим святом, присвяченим водним стихіям та вогню, було поганське свято Купала, яке проходило в ніч на 23 червня (це найдовша ніч в річному колі). В церковних повчаннях проти язичників, зокрема в «Синопису», священники називали це свято «бісівськими ігрищами», де всі учасники «нечестиво ходять і скачуть і пісні співають». Урочисті служби та обряди проходили завжди коло води (на березі річок, ставків) на честь божества літнього сонця Купала. Це було свято неодруженої молоді, адже біля води збиралися переважно парубки та дівчата. В цю ніч обов'язково розпалювали купальські вогнища, стрибали через них парами — хлопець з дівчиною, хлопці обливали водою дівчат. Також в цю ніч співали спеціальних купальських обрядових пісень:

Коло Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде, стороною.
Що на морі хвиля, а в долині роса,
Стороною дощик іде, стороною,
Над нашою рожею червоною.
Ой на горі жито, а в долині просо,
Стороною дощик іде, ще й дрібненький,
Та на наш барвінок зелененький².

Обов'язково в цей вечір незаміжні дівчата ворожили про свою долю: вони плели з квітів вінки й пускали їх на воду. Напряму руху вінків показував той бік, куди дівчина піде заміж. Звичайно, з плином часу таємне символічне значення цих обрядів поступово забувалося, а для язичників стрибання через вогонь, купання в річці на вранішній зорі, хороводи навколо вогнищ мали особливий магичний смисл — очищення від всього злого та лихого.

¹ Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 8.

² Русальні пісні // Календарно-обрядові пісні. — К.: Дніпро, 1987. — С. 165—166.

Вшанування лісів та гаїв та культ тварин. В загальному культурі природи у східних слов'ян-язичників особливо широко було розповсюдженим вшанування священних тварин та поклоніння деревам. Як зазначають дослідники, «культ рослин та тварин був найбільш давнім культом наших предків. Спочатку у давніх людей існувало відчуття свого близького зв'язку з якимись тваринами чи рослинами... Пізніше відчуття близького зв'язку втратилося, але сліди вшанування рослин та тварин залишилися в аграрних ритуалах, які були головними в магії слов'ян-язичників»¹.

Слов'яни мали священні гаї, що заміняли їм храми. Навколишня природа для них була живою, і вони вважали, що дерева і трави говорять між собою та з птахами і з людьми. Як зазначають дослідники, «найбільш ранньою формою релігії було вшанування неодушевлених предметів, які оточували людину. Східні слов'яни поклонялись камінням незвичної форми, річкам, озерам, криницям, гаєм та окремим деревам. Вони вірили в те, що камені володіють чудодійною силою, говорили, відчували, росли та розмножувались, як живі істоти. Каменям «творили почесні», приносили пожертви»².

Предметами особливого шанування для давніх слов'ян були ліси. Зокрема, дуб вважався житлом божества, йому приносили жертви. Герої багатьох народних казок часто по дереву потрапляють у небесне царство. Ще частіше це приписується покійникам. За давніми слов'янськими віруваннями, померлі піднімаються міфічним дубом на небо до своїх предків; цим, наприклад, і пояснюється фразеологізм «дати дуба», тобто померти. Взагалі в уяві давніх слов'ян дерево відігравало важливу роль при створенні світу, а образ дерева життя займав важливе місце в системі шанування природи. Дерево життя — це уособлення космогонічних і часових уявлень: його коріння йшло в глибини землі, в царстві померлих, стовбур символізував покоління живих, а листя і крона — житло богів та духів. Так, М. Грушевський зазначає, що «русичі молились і жертвували під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціальне вшанування дерев, як священних місць, де перебуває бог — це річ загальнозвісна у індоєвропейських народів; немає нічого дивного, коли й у слов'ян дерева заступили місце храмів або якихось образів»³.

За свідченнями літописів, слов'яни-язичники поклонялися деревам, тобто вшановували ліси та гаї, які вважались місцем проживання богів, а біля окремих дерев (дуби, липи, берези), як в місцях священних, поклонялися божеству. Саме дубові гаї й вважались улюбленим місцем перебування богів, яким під старими могутніми дубами приносили жертви.

¹ Волошина Т. А. Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 49.

² Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С. 42.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 325.

Нерідко місця святилищ огороджувалися; тут проходили моління, ворожіння, жертвоприношення. В жертву богам приносилися їжа (сир, мед, хліб) та тварини (переважно бики, кабани та вівці).

На факт вшанування дерев у слов'ян вказують багато письмових джерел. Так, в «Уставі» (збірнику юридичних актів) князя Володимира про церковні суди певна кара чекає на того, «хто молиться в гаю». Як зауважують дослідники, «окремі гаї обожнювалися повністю: в них не дозволялося ловити птахів, звірів, рубати. Порушників чекала сувора кара, іноді смерть»¹. Окрім того, в цих священних гаях не можна було збирати ягоди, трави, гриби, а на порушників спокою священних гаїв чекало інколи й вигнання з роду.

Слов'яни населяли гаї та ліси також різними божевами — це лісовики, мавки. За уявленнями язичників, поклоніння деревам повинно було забезпечувати удачу на полюванні, при збиранні грибів та ягід. В той же час ліс становив загрозу для життя людини, адже в ньому можна заблукати, потрапити в болото чи трясовину, тут можлива небезпечна зустріч з вепром, вовком чи ведмедем, і тому лісовим духам поклонялися як господарям цієї стихії, і від їхньої допомоги, на думку язичника, залежало інколи навіть життя.

Обожнення дерев та їхній культ простежується у всіх народів світу. Слід зазначити, що залишки поклоніння деревам були зафіксовані набагато пізніше від язичницького періоду, причому вшанування дерев набуло інших форм, на які суттєво вплинуло християнство. Недаром Феофан Прокопович — церковний діяч, який почав свою діяльність в українських землях, а потім при Петрі I став реформатором православної церкви в Москві, забороняв перед «дубами молебні співати». Після хрещення Русі православним духовенством було заборонено вшанування дерев, але звичай прикрашання дерев під час народних свят, які відбувалися в лісі, зберігався в декотрих «глухих» кутках слов'янського світу навіть в XIX ст.

Священними у слов'ян-язичників вважалися також птахи й тварини. До кола шанованих лісових звірів входили ведмеді, вовки, кабани, зайці, лосі, рисі, а також коза. Як зазначають дослідники, «у слов'ян, як в усіх жителів лісової зони, надзвичайно сильно вшановувався ведмідь. Його сила, яка була більшою за будь-яку лісову істоту, його спритне лазіння по деревам викликало захоплення давніх мисливців, а випадки ходіння на двох лапах робили його схожим на людей, що оформлювалося в свідомості первісних людей в уявлення про їх близький зв'язок з ведмедем»². Ще слов'яни-язичники вшановували дикого вепра та інших лісних тварин: «кабан-вепр був шанованою твариною. До числа священних тварин відносився також

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 9.

² *Волошина Т. А.* Магия древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 34.

кінь, ведмідь, козел, змія, качка, зозуля, ворон та інш. Походження родових та племінних груп пов'язувалось з тією чи іншою твариною. Люди шукали у священних тварин допомоги та заступництва¹.

Серед птахів зозуля була провісницею майбутнього, голуб — символ кохання, ластівка — доля людини, ворони — священні птахи, сова — символ мудрості, але водночас смерті і п'їтьми. Універсальним синтезом рівнів слов'янської міфології виступає дерево світу, або дерево життя. У слов'янських фольклорних текстах цю функцію виконують вирій, райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. До трьох основних частин світового дерева, за міфами, приєднані різні тварини. До вершини і гілок дерева — птахи, сонце і місяць, до стовбура — бджоли, до коренів — хтонічні (які живуть в землі) тварини (змії, бобри).

Обожнення сонця, місяця, зірок. Окрім поклоніння воді та деревам, слов'яни-язичники також вшановували як особливі божества місяць, зорі, але особливими обрядами відзначалися вшанування сонця та вогню. Наприклад, в давній літературній пам'ятці «Ходіння Богородиці по муках» говориться, що люди називали богами «сонце і місяць, землю і воду, і звірів, і гадів».

Слов'яни уявляли сонце у вигляді золотого коня, який проносився по небу, а пізніше — бога сонця, який їде в золотій колісниці. Як зазначають дослідники, у язичників «своєрідно був осмислений добовий рух сонця, яке вдень по небосхилу везли коні, а вночі по підземному Світовому океану воно плило в лад'ї. Сонячні символи Давньої Русі тісно пов'язані з конем (коньком) та водоплавним птахом, перш за все з качкою. Їх зображення в прикладному мистецтві у вигляді амулетів-оберегів часто знаходять при розкопках курганів»². Подібно інших сонячним символам, могутнім оберегом вважався амулет із зображенням кінської голови чи просто підкова. Символ коня та інші солярні символи дуже часто прикрашали слов'янські житлові будівлі, тим самим оберігаючи житло від нечистої сили.

Беззаперечно, що давні слов'яни вбачали в сонці могутнього та величного подателя світла та тепла; вони уявляли сонце розпаленим небесним вогнем, колесом, від котрого залежали життя та благополуччя. І щорічні зміни пір року викликали у язичників уявлення про сонце, яке помирає та народжується. Про сонце говорили як про живу істоту, і це ввійшло в усну народну творчість: сонце «прокидається», «сідає», «схвалося за хмару» тощо. Сонцем, а також землею, клялися при укладенні мирних угод, також клятви та заклинання проголошувалися на зорі, в бік сонця, яке сходило. Часто язичницькі жерці, волхви та інші служителі верховного божества на землі виступали від його імені. Сонцю, від якого оживає вся природа,

¹ Фроянов І. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С. 43.

² Шапов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 11.

присвячувалося декілька свят в річному циклі язичників — Коляди (зимового сонця), Купала (буйного літнього сонця). Вони супроводжувалися обрядовими іграми (зараз елементи цих ігор лишилися тільки в дитячих іграх), танцями і спеціальними піснями, в яких люди прославляли сонце, просили в нього тепла та врожаю.

Обряди весняного циклу повинні були розбудити сонце. В формі сонця випікалися млинці на Масляну; спалюючи Масляну (або Мару), слов'яни призивали на землю весну. Сонце оберігало людей від нечистої сили, адже вони вважали, що нечисть може вільно розгулювати по землі тільки до сходу сонця. Як тільки сонце запалює свої перші промені, нечисть розбігається, відчуваючи своє безсилля. Вшанування сонця знайшло своє відображення в слов'янському фольклорі: в замовляннях, обрядових піснях, загадках, казках.

Слов'яни поклонялися не тільки сонцю, але й нічному світилу — Місяцю. Як відомо, культ поклоніння місяцю — один із найважливіших, і в епоху середньовіччя він був широко розповсюджений у народів Європи. Відображенням цього культу являються підвіски у вигляді півмісяця, яких багато знайдено при археологічних розкопках. Інколи їх носили як сережки, і ці підвіски були важливою приналежністю жіночого одягу. Цим підвіскам приписувалися священні властивості: вони служили оберегами, які захищали жінок та дівчат від злих сил та чар. Згадки про вшанування місяця можна знайти в церковних творах, направлених проти язичників. Так, у «Заповіті» митрополита Григорія в одному місці сказано: «аще хто цілує місяць, да буде проклят!»

В язичницьких релігіях, в тому числі і слов'янських, вшанування сонця та місяця як божеств — покровителів шлюбу — було доволі розповсюдженим явищем. Місяць був чоловічим началом, нареченим-женихом, сонце — нареченою. Ці небесні світила представлялись божественною парою, шлюб яких служив прототипом людського. Як божествам, що жили в шлюбі, людські шлюби піддавалися під заступництво сонця та місяця. Звичайно, це уявлення про сонце і місяць було широко представлено в піснях, колядках та казках східних слов'ян. Так, зокрема, в колядках дуже сонце та місяць приходять в гості до господаря:

Пан господар, уставай з постелі,
Уставай з постелі, застеляй столи,
Застеляй столи, клади калачі,
Клади калачі з ярої пшениці:
Будуть до тебе з неба гості.
Що первий гостю — ясен місяцю,
А другий гостю — ясне сонечко,
А третій гостю — дрібен дощ іде.
Що звір у полі, товар у дворі,

Дарує Господь два лани жита,
Два лани пшениці на паляниці,
Четвертий проса — колядка довша,
А п'ятий вівса — колядка уся¹.

Інколи в старовинних колядках дружина порівнюється з ясною зорею, а діточки — з зірками:

Ластівочка-щебетушечка,
Під віконцем щebetала,
Господаря побуждала:
— Ой устань, устань, пан-господар,
Ой засвіти свічу ясененьку,
Побуди челядь красненькую.
Що ясна зоря, то твоя жона,
А звідоньки — то твої дітоньки.
Будьте здорові з празником!²

Обожнення вогню. Також давні слов'яни вшановували вогонь, адже володіння вогнем виділило людину з царства тварин. Так, дослідники зазначають, що «слов'яни, як й інші древні народи, вшановували вогонь. Не можна було на вогонь плювати, кидати в нього нечистоти, топтати його ногами, інакше, вважали вони, він може відомститися. Вогню приписували очисні та лікувальні властивості. В давнину хворих проносили через вогонь; існував звичай провозити нареченого та наречену крізь багаття»³.

Як і воді, вогню приписувались очищувальні та охоронні функції. Слов'яни вшановували вогонь небесний (блискавка, сонце) та вогонь земний (домашнє вогнище, сакральне багаття). Вогонь земний втілювався в образі домашнього вогнища — захисту сім'ї. Щоденно вшановувалося домашнє вогнище, на якому готували їжу членам своєї сім'ї, яке обігрівало в холодну пору року. Домашнє вогнище постійно підтримували в печі, зберігали його в ночі у вигляді гарячих вуглинок як символ достатку та благополуччя в домі.

Домашнє вогнище мислилось як жива істота, здатна захищати або карати. У вогонь, який палав в печі, як вже зазначалося, не можна було плювати, палити там сміття (це робилося надворі), навіть замітати попіл в печі треба було окремим віничком, зробленим з полину, а не тим, яким мели хату. Вшанування вогню полягало в тому, що при ньому не можна було лаятися та голосно сваритися, це лишилося навіть у українському

¹ Колядки та щедрівки // Календарно-обрядові пісні. — К.: Дніпро, 1987. — С. 265.

² Колядки та щедрівки // Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 184.

³ *Волошина Т. А.* Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 181.

прислів'ї «сказав би, так піч в хаті». Дівчина, яка виходила заміж і переходила до іншого роду, забирала з собою в нову сім'ю жаринки з печі, тобто переносила частинку свого родинного вогнища. Родинне вогнище було об'єднуючим символом, якому надавали великого (чи найголовнішого) значення в житті слов'янина-язичника.

Вважалося, що вогонь має очисну дію, тому слов'янські обрядові свята дуже часто супроводжувалися палаючими багаттями. Так, наприклад, в купальську ніч вогнище було головним атрибутом свята. Через нього стрибали парами хлопець з дівчиною, щоб відвернути злі сили та хвороби. В цьому вогнищі спалювали одяг хворої людини, щоб прискорити видужання.

Окрім цих якостей, вогонь був ще дуже загрозовою стихією — він міг вщент спалити ціле поселення, тому окрім вшанування слов'яни до певної міри і боялися загрозової якості вогню.

Культ роду. Як вже зазначалося, суть язичництва полягає в *збереженні і примноженні роду*, також не менш важливим була *охорона способу життя і цінностей роду*. Культ роду включав поклоніння Роду та Рожаницям, вшанування Щура (або Чура), домовика (див. відповідні статті цього підручника), а також культ померлих предків.

Наші далекі предки продовження роду розглядали як священну справу¹, отже, при цьому шукали покровительства надприродних сил. Слов'яни вірили, що всі дії та вчинки в їхньому житті супроводжують предки, особливо під час весілля, похорону чи народження, тому було багато свят і обрядів для вшанування предків. Як зазначають дослідники, «в глибокій древності, в епоху родового ладу, виник культ предків. Він будувався на переконанні, що життя людини продовжується і після фізичної смерті, але в інакшій якості. Померлі не поривали зв'язку з живими, яким вони або допомагали, або шкодили. Покійники, які шкодили живим — це ті, які належали до чужого роду чи племені. Предметом благоговіння та вшанування були «чисті», «добрі» покійники — прабатьки та батьки чоловічої та жіночої статі. Вони охороняли живих родичів від напастей, виступаючи як заступники та покровителі перед зовнішнім світом. Родоначальник називався Чуром або Щуром. Рештки культу Чура, який захищав живих родичів, знаходимо в слов'янських мовах. Вигук «Чур!», «Чур мене!», «Чур, це моє!» означали, вочевидь, заклик, призивання Чура на допомогу»². Також до культу роду відносилось і вшанування вогню та особливо негасимого домашнього вогнища, адже «хатній вогонь — то не просто багаття в печі, а вогонь єднання — відчуття роду, нації, Батьківщини»³.

¹ Докладніше див.: Черепанова С. Філософія родознавства. — Навч. посіб. — К.: Товариство «Знання», КОО, 2008. — 460 с.

² Фроянов І. Я. Загадка крещення Руси. — М.: Ексмо: Алгоритм, 2009. — С. 43.

³ Ганжа П. О. Таємниці українського рукоцесла. — К.: Мистецтво, 1996. — С. 22.

Значення роду в житті слов'янина. В давнину всі покоління сім'ї жили звичайно під одним дахом, і десь неподалеку знаходилося сімейне кладовище, так що в житті сім'ї незримо приймали участь і давно померлі пращури. Окрім того, сім'ї були багатодітними. Важливо зауважити, що вимога вірності в шлюбі на давньоруські землі прийшла тільки з християнством, у слов'ян-язичників багатий та заможний чоловіки без найменшого сорому міг приводити в свій дім стільки дружин, скільки він був спроможний прогодувати. Так, в «Повісті врем'яних літ» зазначається, що князь Володимир до свого доленосного хрещення був типовим язичником-багатоженцем: «Володимир же був переможений пожадливістю до жінок. Були до нього приведені: Рогніда, що жила на Либеді, де нині село Передславино, вона народила йому чотири сина: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода — і дві дочки. Від гречанки він мав Святополка, від чешки — Вишеслава, а від другої чешки — Святослава і Мстислава. Від болгарки — Бориса і Гліба. І наложниць було у нього триста в Вишгороді, триста в Білігороді двісті на Берестовім в невеликому селі, яке і нині називають Берестове. І був ненаситним у блуді, і приводив до себе заміжніх жінок і дівиць розбещував, бо був жонолюбець»¹.

В язичницькі часи проживали великими сім'ями, які включали дітей та батьків, старі діди та баби, тітки, двоюрідні, троюрідні сестри та брати. Кожна людина, яка жила у великій сім'ї, відчувала перш за все себе не індивідуальністю зі своїми власними потребами та запитам, а *членом роду*. Будь-який слов'янин міг назвати своїх предків на декілька поколінь назад і докладно розповісти про кожного з них. З предкам були пов'язані багаточисельні свята, декотрі з яких вціліли до наших днів (Радуниця, батьківський день). Предки — *чури, шури* — оберігали своїх нащадків, застерігали їх, являючись в образі птахів. Як зазначають дослідники, «жити тоді патріархальним родовим життям. Родина була міцна, на чолі її стояв батько, як керівник її. Кілька родин становили рід, на чолі якого стояв старший в роді чи літами, чи з вибору. По смерті батька родина не ділилася, але позоставалася в роді»².

Знайомлячись та називаючи себе, завжди додавали: син такого-то, онук та правнук отакого-то. Почувши, з якого роду людина, можна було зразу передбачити поведінку людини, оскільки кожен рід мав цілком певну *репутацію*. В одному роді люди здавна славилися чесною та шляхетністю, в іншому зустрічалися шахраї, проїдисвіти чи просто задерживаті люди: отже, зустрівши представника подібного роду, слід бути обережним. Людина знала, що при першому знайомстві його будуть оцінювати

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 133—135.

² Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 340.

так, як того заслуговує його рід. З іншого боку, він і сам відчував відповідальність за всю велику сім'ю. За одного члена роду, що наробив шкоди, відповідав увесь рід.

Таке суспільство, в якому цілковито панує рід, вчені називають *традиційним*. Якщо познайомитися з основами давньої традиції, виявиться, що вона цілком чітко націлена на виживання роду, жодного «індивідуалізму» традиційне суспільство не визнає. Рід, який повністю визначав життя кожного із своїх членів, часом диктував їм свою непохитну та неблаганну волю навіть в найбільш делікатних питаннях. Наприклад, якщо два роди, які жили поряд, вирішили об'єднати свої зусилля, разом відправлятися на полювання чи відбиватися від ворогів, — найбільш природним в цій ситуації здавалося скріпити союз родинними відносинами. Якщо в роду був дорослий юнак, а в іншому — дівчина, родичі могли просто наказати їм одружитися.

Окрім того, в повсякденному житті роду слов'ян-язичників велике значення мав культ померлих родичів, які вважалися покровителями роду, оскільки «мертвий могутніший від живого: духи предків забезпечують добробут родові своїм живих нащадків, — не навпаки»¹. Тому в повсякденному житті слов'янина-язичника відбувалося «постійне піклування про покійників, їх поминання, годування, зігрівання, прикликання на допомогу чи заради заступництва»². Окрім того, характерною рисою язичницького світогляду були побоювання, що померлі покійники можуть повернутися в свій дім, до родичів, наводячи на них жах. Для запобігання цьому «поховальні обряди слов'янського язичництва було деталізовані до найменших дрібниць, попереджаючи можливість повернення мерця додому (виніс покійника вперед ногами, вимітання сміття зразу ж за виносом, завішування дзеркал, знищення речей та одягу, пов'язаного зі смертю, покладення в труну різних атрибутів, необхідних для посмертного життя і т. п.). Заупокійний культ як важлива, невід'ємна частина давньослов'янської міфології свідчить не тільки про її глибоку архаїчність, але і про безпосереднє залучення кожної людини до світу надприродних істот та чудесних, неояснених явищ, причому залучення різними боками свого повсякденного життя, побуту, обрядовості, образу життя»³.

Контрольні питання:

1. Що означає терміни «язичник», «поганство»?

¹ Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — С. 9.

² Кондаков І.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 80.

³ Кондаков І.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 80.

2. «Язичництво охоплювало перш за все сферу відношення людини з природою». Дайте розгорнуту відповідь, чому це відбувалося.
3. Які слов'яни-язичника мали культу?
4. Вшанування яких природних стихій входило до культу природи?
5. Поясніть значення роду в житті слов'янина-язичника?
6. Що входило до складу культу роду?

Волхви

Слов'янське язичництво досягло свого апогею напередодні утворення Київської держави та в перші два століття її формування (IX—X ст.), коли культ та вшанування Перуна, бога грому та покровителя воїнів та князів, став головним державним культом Київської Русі. Особливу роль тут зіграв жрецький стан Давньої Русі — *волхви*. Як виглядали самі волхви, можна побачити на срібних бляшках Мартинівського кладу середини VI ст. (Київщина). «Це вусаті чоловіки з волоссям до плечей, одягнені в підперезані з вишитою вставкою на грудях сорочки з довгими рукавами та вузькі штани, заправлені в чоботи. Руки на поясі, ноги широко розставлені та зігнуті в колінах, що надає фігурі вид людини, що танцює. Але вираз обличчя серйозний, навіть суворий та вказує, що це не розвага, а серйозне дійство, можливо, ритуальний танець»¹.

І якщо ритуали сімейно-родового культу виконувалися скоріш за все головою сім'ї та роду, то суспільний культ був в руках особливих професіоналів-волхвів, які організовували язичницькі ритуали, свята, проводили ворожіння: «але хоч волхви й не розвинулися в нас в окремих стан публічних жерців, усе ж таки вони розвинулися в певний клас людей, що стояли над масою й служили їй своїм, на свій час небуденним знанням. У цьому відношенні вплив волхвів на маси був великий, просяк усе людське життя, сильно вплинув на народні вірування, і сильно помітний в народі від найдавнішого часу»². Інші дослідники зазначають, що «обслуговуванням культу та виконанням ритуальних дій займалися волхви, чудесники, які володіли даром психологічного впливу на людей та склали особливий соціальний шар»³.

Волхви були жерцями дохристиянської Русі, служителями язичницького релігійного культу. Волхви «вважалися виконавцями волі богів, охоронцями таємниць віри. У літописах є чимало згадок про те, що вони володіли чарами, знали приховані таємниці природи і були посередника-

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 34.

² *Гларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 178.

³ *Щанов Я. Н.* Церковь в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: вехи истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 12.

ми між богами і людьми... Волхви були носіями стародавньої культури, народної медицини, знань з астрономії, математики, будівництва тощо¹. Волхви зберігали і передавали з покоління в покоління географічні, астрономічні, математичні знання. Ці чудесники-волхви служили посередниками між людьми та язичницькими богами, мали декілька основних функцій: вони здійснювали численні обряди в капищах, виготовляли ідолів та священні предмети (слов'янські язичницькі амулети та талісмани). Також ці язичницькі чарівники та кудесники вирішували суперечки між людьми, радили, кого вибрати князем; ворожили за допомогою обрядів, заклинань, магічного зілля.

В язичницькому середовищі волхви здійснювали обряди, моління та жертвоприношення (в тому числі людські), використовуючи магічні заклинання та молитви. Волхви просили богів про багатий врожай, про припинення дощу, засухи, повені і т. д. Людське слово вони наділяли таємною магічною силою: слово могло ошасливити людину або згубити, воно могло вилікувати людину від різних хвороб, перемогти злі сили, творити чудеса: «слово, належно й своєчасно сказане, має велику й чудодійну силу, — воно лікує, приносить добро («благословення»), або, навпаки, сильно шкодить. Зле слово, сказане відповідного часу ворожбитом, конче збудеться, як може збутися й слово добре. Такі слова власне й знають ворожбити, чому можуть легко людину лікувати, або, навпаки, наслати їй хворобу. Віра в чудодійну силу слова в наших предків була дуже велика, чому було й велике поважання волхвів, ворожбитів і т. ін. Знати належне слово можуть не тільки чоловіки, але й жінки, — відунки, чаклунки чи відьми»². Тому під час цих молінь волхви використовували замовляння, які «були протягом багатьох століть серцевинною святинею язичницького світогляду та життєвого укладу. Замовляння — це молитвослов язичника. Якби доповнити тексти замовлянь... також численними заклинаннями з колядних і купальських, весняних і жнивварських, весільних, похоронних та інших обрядових пісень, якби розмістити всі ці тексти календарно, за роковим колом, і за другим, «малим» колом людського життя від народження до смерті, — ми дістали б унікальне зведення язичницьких молитов. Своєрідний «требник» давнього слов'янина. А це, в свою чергу, означає, що ми змогли б відчитати віками збираний, відібраний та «відредагований» над-текст: діалог Людини з Космосом — як він склався на східнослов'янському ґрунті»³.

¹ *Потапенко О. І., Кузьменко В. І.* Шкільний словник з українознавства. — К.: Український письменник, 1995. — С. 52-53.

² *Іларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 189.

³ *Новикова М.* Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — С. 8.

Звична річ, волхви виступали й в ролі знахарів-лікарів, вони вміли лікувати травами, навіюванням (особливо магичні хвороби типу наврочення). Як зазначають дослідники, «ворожитство волхвів було сильно розвинене, і воно було складовою частиною дохристиянської «релігії». Волхви звичайно й гадали по найрізніших речах: по сонцю, зорях і місяцю, по птахам і звірях, гадали по ході коня, по нутрі жертвних звірин. Наприклад «Ізборник» князя Святослава 1073 року згадує «утробного волхва», цебто волхва, що гадав по утробі, по нутрі жертви»¹. Також до них зверталися в разі нещасного кохання, позбавлення від шкідливого впливу злих сил тощо.

В складі язичницьких жерців було багато різних «спеціалізацій». Слов'яни ще довго зберігали віру в надзвичайні здібності волхвів, зокрема в їхню здатність впливати на природні атмосферні явища та перекидати різними тваринами (вовком, собакою, шулікою тощо). Серед волхвів були відомі заклинателі природних стихій — «*волхви-хмаропрогонителі*»; слов'яни вірили, що вони вміли передбачати погодні умови, а в разі потреби і створювати людям необхідну погоду: відводити затяжні дощі на гірські урвища, припиняти небезпечні для посівів буревії та град, або ж закликати дощ на лани тощо. Іншою магичною дією на погоду було чародійство — заклиральні дії з чарою (чашею), вщерть сповненою водою. Археологи знайшли декілька таких посудин, покритих символічними зображеннями календаря (річного циклу чи тільки часу дозрівання врожаю). Воно з цих посудин окропляли посіви, щоб збільшити врожай.

Звичайно, існували *волхви-цілителі*², які лікували людей травами, мінеральними речовинами, а також гіпнотичним навіюванням (власне засобами народної медицини): «у знахаря-відуна повна хата й двір усякого зілля, трави, коріння та листу, — він усе це сушить у хаті по-під стелею та на дворі по-під стріхою, і робить з того ліки звичайно на добро, але часом і на зло. Він заговорює кров, переляк, виганяє черву з людини, лікує всяку хворобу, або навпаки, — насилає її»³. Ці волхви володіли секретами лікування травами та мінеральними речовинами, були творцями своєрідної астрологічної медицини. Після прийняття християнства церковні діячі визнавали лікарські успіхи волхвів, але вважали за гріх звертатися до них.

Також можна виділити категорію «*волхвів-хранителів*», які володіли знаннями в усіх царинах слов'янського багатобожжя: вони склали му-

¹ *Іларіон, митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 187.

² Див. *Товстуха С.* Лікувальна магія українців. — К.: Редакція газети Вечірній Київ, 1996. — 272 с.; Болтарович З. С. Народна медицина українців. — К.: Наукова думка, 1990. — 232 с.; Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.

³ *Іларіон, митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 193—194.

дрі календарі, зберігали в пам'яті міфи (або так звані «кощуни»), керували складним процесом виготовлення різних язичницьких амулетів та оберегів і, очевидно, орнаментальних символічних композицій. Широко практикувалася у слов'ян оберегова магія, це були амулети — жіночі та чоловічі прикраси, покриті заклинальними символами: «особливим видом давньоруської дрібної пластики були амулети — обереги. Так називались у древніх чарівні предмети, фігурки з тим чи інакшим зображенням божества, яким приписували таємну надприродну силу. Такі амулети (чи набори з них) часто носили на грудях, біля поясу. Вони оберігали їх господаря від різних злих сил, оберігали від нещастя, чар, біди... Серед амулетів зустрічаються мініатюрні зображення звірів, коней, птахів, а також різні мініатюрні предмети — топірці, ножі, гребні, ключі, ложки, ковші, бубонці»¹. Також було розповсюджено використання в якості амулетів пробитих зубів ведмедя чи писанок (розмальованих яєць), які символізували відродження життя. Волхви вміли працювати з різними видами металів, і по-старослов'янськи слово «ковальство, кувати» називалося «коварство» — це слово довгий час означало «мудрість», «вмілість», «вправність». Ошатні прикраси, виготовленні волхвами-ковачами, язичники одягали для здійснення ритуалів, і відповідно дія цих ритуалів повинна була посилюватися завдяки цих магічним прикрасам. Як зазначають дослідники, «серед тварин та рослин, яких обожнювали, люди шукали собі добрих покровителів та намагалися не розлучатися з ними. Тому на предметах побуту, на зброї та одягу, на жіночих прикрасах з'являлися зображення звірів, птахів, рослин, які символізувати божественних захисників людини»².

Із археологічно відомої продукції волхвів-хранителів XII ст. дослідницький інтерес представляють комплекси талісманів, створені для весільного убору нареченої. В склад цього убору входили: птах — символ сімейного гнізда, ключ — символ цілісності майна, щелепа хижака — символ охорони від зла, гребінь — це символ чистоти та здоров'я, та дві ложки — стійкий символ ситості: одна ложка — дружині, інша — її чоловіку. Щодо ложки дослідники зазначають, що «в язичницькі часи ложка була оберегом, який відганяв злих духів. Ложка, що з'явилася з гілки, була найближчою родичкою і банного віника, який відганяв хвороби, і лозини-різки, за допомогою якої виховували колись недбайливих учнів. Ложка вважалася символом благополуччя»³.

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 82.

² *Пряник, прялик и птица Сирина / С.К. Жегалова, С. Г. Жижина, З. П. Попова, Ю. С. Черняховская.* — М.: Просвещение, 1983. — С. 54.

³ *Фомина М.* Питерские мастера. // Народное творчество: фольклор, самодеятельность, ремесла. — № 1, 2007. (Россия) — С. 45.

Ці приклади — лише незначна частина винахідництва волхвів-хранителів. Творчість цієї категорії волхвів вивчають як археологи за багаточисельними древніми прикрасами, котрі одночасно виступали в ролі оберегів, так і етнографи за пережитковими сюжетами вишивки з богиною Мокош, котра молитовно звертається з піднятими руками до неба, та іншими архаїчними символічними візерунками. Хоча варто зауважити, що дані пережитки збереглися тільки в вишивках північної частини Росії (Архангельська, Вологодська обл.).

Надзвичайно цікавий розряд волхвів представляли «*волхви-кошунники*», сказителі «кощюн» — слов'янських язичницьких міфів, хранителі давніх переказів та епічних сказань. Цих сказителів називали також «баянами», «обаятелями», що пов'язано з дієсловом давньоруської мови «баять» — розповідати, співати, заклинати. Так, дослідники язичницької культури зазначають, зокрема, що «слово людське, на думку наших предків, наділено було владною, чародійною та творчою силою; і предки були праві, визнаючи за ним таку могутність, хоча й не розуміли, в чому проявлялася ця сила. Слово, певна річ, не може змусити світити сонце чи падати дощ, як вірили язичники; і якщо не зовнішньою природою, зате воно володіло внутрішнім світом людини й тим заявило свій чарівний вплив»¹.

Окрім волхвів існували і жінки-чаклунки, відьми (від слова «відати» — знати), чарівниці та «потвори» (які «творили» часом і погані речі для людей). Християнські твори, направлені проти язичників, нерідко свідчать про багатолюдність тих зборищ, на яких кошунники виконували свій репертуар. Слухачі ж замість того, щоб «злословного кощюньника биоще отгнати», уважно слухають волхва (який, можливо, виконував свої кощуни під акомпанемент гусель), «но не токмо дивятся зряще, но и словеси их (сказителів) извыкли». Завдяки цьому і дійшли до нас від покоління до покоління давні епічні твори, які згодо перетворилися в казки, в яких відображена архаїчна язичницька міфологія. Також важливо зазначити, що «державна влада, зацікавлена в ідеологічній підтримці з боку волхвів, забезпечувала їх частиною данини та військових трофеїв... Можливо, що це була десята частина надходжень на княжий двір...»².

Після прийняття християнства почалося довготривале протистояння церковної та світської влади проти волхвів та чарівництва, оскільки вони уособлювали язичницьку релігію. Як зауважують дослідники, «після введення християнства жерці подались в лісові нетрі. Разом з ними... пішли в пустельні ліси і кияни, які не бажали залишати віру в старих богів. Поступово волхви ставали знахарями, які лікували хворих, провіщали

¹ *Афанасьев А. Н.* Живая вода и вещее слово. — М.: Советская Россия, 1988. — С. 485.

² *Щанов Я. Н.* Церковь в древней Руси (До конца XIII в.) // Русское православие: вехи истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 12.

майбутнє, зберігали знання попередніх поколінь... З часом волхвування стало народним, обивательським. Воно трималося ще достатньо довго у віддалених від центру місцях. Недарма в XVII—XVIII ст. священник на сповіді звертався до мирян з таким питанням: «чи не ходив до волхвів, чи не вдовив волхвів у дім?»¹.

Контрольні питання:

1. Поясніть значення волхвів в системі слов'янського язичництва.
2. В складі язичницьких жерців було багато різних «спеціалізацій». Яких саме?
3. Якими знаннями володіли язичницькі волхви?
4. Що таке замовляння та заклинання, з точки зору язичницького світогляду? Чому слов'яни-язичники вірили в чарівну силу мовленого слова?
5. Яке значення мали волхви в житті язичників?
6. Що сталося з волхвами та їхніми знаннями після хрещення Русі?

Давні святилища

Давні слов'яни мали доволі складну систему язичницьких вірувань, і цій системі відповідала не менш складна система культів. Як зазначає М. Грушевський, «ласку вищих і нижчих божеств здобував собі русич, як і кожний інший, молитвами, обітницями та жертвами. Це був наслідок персоніфікації природних сил і явищ, і початок цих форм побожності сягають ще праіндоевропейських часів... Слов'яни жертвували найвищому богу і тим нижчим «демонам» всяку худобу та обітницями жертв вважали можливим викупити свою душу в останній біді»².

Для вшанування «високих» богів збиралися декілька племен, і саме для «вищого» пантеону язичницьких богів створювалися храмові комплекси та формувалася жрецький стан. Але перша частина будь-яких язичницьких свят починалася в сімейному колі, вдома, а вже потім продовжувалося святкування разом з усім родом. Як стверджують дослідники, «всередині дому проводився цілий ряд язичницьких свят. Мова йде не лише про вузькосімейні справи, такі як... сватання, весілля, похорон. Майже всі загальноносільські та загальноплемінні багатолюдні зібрання проводились в двох місцях: якась частина обряду здійснювалась на майданах, в святилищах та требищах, а друга — кожною сім'єю в своїй хоромині, біля своєї печі. Новорічні ворожіння та заклинання майбутнього врожаю, колядки, маскаради, масничні розгульні пирування з млинцями, обряди, пов'язані

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 32—33.

² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 324—325.

з першим вигоном худоби, поминання померлих, святкування врожаю та багато іншого — все це починалося в кожній сім'ї, всередині дому, де голова сім'ї виконував функцію жерця та керував всім святковим церемоніалом. Другим етапом після домашніх обрядів було винесення святкування назовні, в місця загального «мирського сходу»; дім же залишався тим пунктом, де все починалось та де закінчувалось кожне язичницьке священнодійство, який би масштаб воно не приймало. Недарма словосполучення «домашнє вогнище» має стійкий соціальний смисл¹.

Переважає більшість давньослов'янських язичницьких свят та молінь проводилося цілою громадою, було «подією», спільним заклинанням природи і проводилося не в помешканні чи поселенні, а за межами життєвого побутового кола. Як зазначають дослідники, «довгі роки археологи намагались знайти язичницькі святилища східних слов'ян. В наш час декілька залишків таких дерев'яних храмів в поганому стані вдалось знайти. Однак в більшості випадків східнослов'янські культові спорудження були відкритими майданчиками, де стояли ідоли та палали ритуальні багаття. Без сумніву, що кам'яних и цегляних храмів на Русі не існувало»². Також дослідники зауважують наступне: «в кожному поселенні, можливо, на центральній площі розміщалося невеличке святилище (діаметром всього в декілька метрів) з ідолом в центрі, призначене для жителів тільки цього селища. Але були святилища, які знаходилися поза житлом та обслуговували цілу округу. Ці капища виділялися своїми розмірами (до 600 кв. м. і більше) та іноді доволі складною структурою. Один з таких ритуальних комплексів, датованих IX—X ст., знайшли біля с. Ржавниця (Верхнє Подніпров'я). Святилище представляло собою круглу площадку (діаметр 24 м), оточену двома валами (діаметр зовнішнього 70 м). Між валами по колу розташовувались витягнуті в плані чотири будинки шириною близько 5 м та довжиною від 20 до 60 м, призначені для ритуальної трапези. В центрі круглої площадки капища вивищувався чотиригранний кам'яний ідол. В декотрих археологічних пам'ятниках VIII—IX ст. центр композиції займає дерев'яна будівля храмового призначення. Її розміри диктує довжина деревини (від 5 до 10 м).

Археологічні залишки не дають уявлення про оздоблення язичницького храму. Цей недолік якоюсь мірою доповнюють писемні джерела, з яких ми знаємо, що дерев'яні будівлі обшивалися бруссями у вигляді схематично вирізаних людиноподібних голів. Над входом одного з подібних споруджень висів через зубра — символ сили та благополуччя. Слід мати на увазі, що прикрашення культових споруд могло бути набагато різноманітними. Не виключено, що роль своєрідних домових храмів гра-

¹ *Крянев Ю. В., Павлова Т. П.* Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 308.

² *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С. 16.

ли овіни — господарські будівлі, призначені для просушки та зберігання снопів»¹.

З давніх-давен місцем цих загальноплемінних молінь до язичницьких богів були гори, особливо «лісі», де на самому вершечку відсутні дерева. Літописні відомості про Перуна завжди відзначають його положення на пагорбі: князь Ігор скріпляючи клятвою договір з Візантією, прийшов на пагорб. Так, в «Повісті врем'яних літ» за 945 рік читаємо: «І послів назавтра запросив князь Ігор, і зійшов він на горби, де стояв Перун, і поклали оружжя своє, і щити, і злото, і поклявся Ігор, і його бояри, і всі руси, що були погани»². Також під час язичницької реформи князь Володимир поставив ідолів на вершині Старокиївської гори над Дніпром: «і почав княжити Володимир у Києві один, і поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І жертви їм приносили, називаючи богами, і приводили до них синів своїх, і жертви приносили бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася требами земля Руська і гора та»³. Цікавою є довговічність таких релігійних центрів: виникнувши десь в I тисячолітті до н. е., вони донесли свою давню язичницьку сутність майже до пізнього середньовіччя XV ст. н. е., а на багатьох з них виникли християнські церкви та монастирі.

Історико-археологічні розкопки дають нам примірне уявлення про те, як виглядало мало давньоруське святилище на пагорбі. Місцем святкування язичницьких ритуалів було капище, в центрів якого, як вже зазначалося, стояв *кап* — дерев'яний язичницький ідол. Як зазначають дослідники, місцями язичницького культу на Русі були святилища (капища), де відбувалися моління та жертвоприношення. «Вони представляли собою округлі чи складні за обрисами, як розетки, земляні та дерев'яні споруди на підвищених місцях чи насипах, оточені валами чи ровами. В центрі капища знаходилося кам'яне чи дерев'яне антропоморфне зображення бога, навколо нього палили жертвні багаття... В жертву богам приносили плоди землі, тварин та птахів, були відомі і людські жертвоприношення»⁴.

Із літописних свідчень та інших давніх пам'яток Київської Русі ясно, що язичницькі божества зображувалися у вигляді людей, мали їхню подобу. Про це свідчать знахідки кам'яних статуй богів на Поділлі та в Новгороді. Найбагатший матеріал для реконструкції язичницького світогляду надає

¹ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 16.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 79.

³ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 133.

⁴ Шапов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца XIII в.) // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 11.

Збручський ідол. Як зазначають дослідники, «з усіх ідолів найбільш пильну увагу дослідники приділяють Збручському ідолу (X ст.), знайденому біля підніжжя пагорба на березі річки Збруч, приток Дністра. На відміну від інших статуй він має складну структуру. Це не один святий, а цілий сонм, де місце та сфера діяльності кожного з них чітко позначені. Збручський ідол має вигляд стовпа з чотирма гранями (висота — 2,7 м). Кожна грань статуї має три яруси (зони). Більше половини висоти займає повнофігурне зображення верховного божества (Святовита?) — зона неба. Нижчий ярус визначається як зона підземного світу та його бога (Велеса?). Середній реєстр населений маленькими фігурками (по одній з кожного боку) та позначає людей та землю — місця їх життя. Фігури з усіх трьох зон розрізняються своїми розмірами. Примітно виділяють найбільш значущі їх частини: руки, голови, гігантська «княжа шапка» на божестві. Самий характер обробки каменю, який чимось нагадує різьбу по дереву, співзвучний оформленню інших відомих зараз ідолів: плаский рельєф стінок та об'ємне пророблення голови Святовита. Збручський ідол постає перед нами не тільки як твір мистецтва, але і як своєрідна картина світобудови, «намальована» слов'янами на присмерку язичницької ери»¹.

Канів збереглося вкрай мало. Це пояснюється не стільки гоніннями на язичництво з боку християнства, скільки тим, що ідоли в більшості випадків були дерев'яними, і крайній термін їхнього життя — це декілька сотень років. Давні слов'яни надавали перевагу дереву перед камінням не через дорожнечу останнього, наші пращури вірили в магічну міцність та силу дерев, в такому разі ідол поєднував в собі священну силу і дерева, і божества. На жаль, майже вся язичницька архітектура була зроблена з дерева і до нас не дійшла через неможливість зберігатися протягом тисячоліть.

Навколо капища розташовувався підковоподібний насипний вал. На вершині пагорба під час племінних молій горіли священні вогнища. Цей палаюче жертвне вогнище називалися *крадою* (з санскритської мови *крада* — це священна жертва на честь померлих). Саме про них Нестор-літописець писав в «Повісті временних літ»: «кради і треби ідолські». Як зауважують дослідники, «щоб умилостивити богів, наші далекі пращури приносили їм, а також духам померлих предків та обожнюваним предметам різні дари. В основі жертвоприношень лежать уявлення про втручання божеств в життя та діяльність людей. Божествам підносили в дар перший врожай, перший приплід... Божествам призначалися в дар також пахучі квіти, вінки з них, трави»². Існував ще другий вал — він був

¹ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 17.

² Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 28

зовнішньою межею святилища. Звичайно, що простір між цими двома ва-лами теж використовувався з користю: цей простір називався *требище* — там «потребляли», тобто поїдали принесену жертвну їжу. Як зазначає Є. Анічков, «майже кожне моління, кожна жертва, кожне відправлення того чи іншого свята чи просто обряду — все це було сполучено з пир-шеством... Принесення щедрої жертви та сама можливість здійснювати великі моління були головною надією та центральним релігійним піклу-ванням людини»¹. Можна додати, що «древня побутова трапеза — це важ-ливий елемент язичницького богослужіння»².

Окрім того, на язичницьких святах обов'язковим компонентом було вогнище, багаття, оскільки, за віруваннями давніх слов'ян, *вогонь* мав силу очищення від всього злого: хвороб, негараздів, недобрих духів тощо. На цьому бучному ритуальному бенкеті люди немов ставали «співтрапез-никами» своїх язичницьких богів. Цей бенкет міг проходити в теплу пого-ду і під відкритим небом, або в особливих будівлях, які стояли на цьому ж требищі — в хоробах (храмах), які відпочатково призначалися виключно для ритуальних бенкетів. Ці багатокупольні дерев'яні храми були скоріш місцем зберігання предметів поклоніння. На думку дослідників, жертво-приношення у східних слов'ян відбувалися щорічно на святах на честь богів, а також в інших випадках, коли необхідно було умиловити богів під час різних важливих подій в житті держави, наприклад після битви, походу, на похоронах тощо. Під час жертвоприношень відбувалося воро-жіння, метою якого було пізнання волі богів. Окрім жертвоприношення відбувалися і шоденно — це треби домашнім богам.

У слов'ян існувала достатньо розвинуті форми язичницької обрядно-сті, тобто організованої, впорядкованої системи магічних дій, практична мета яких — вплив на природу, що оточує людину, намагання змусити її служити людині. Вшанування ідолів супроводжувалося язичницьки-ми ритуалами, що своєю пишністю та урочистістю впливали на психі-ку. Язичницька обрядність включала і різні види мистецтв. За допомогою скульптури, різьблення, чеканення створювалися зображення (амулету, обереги), володіння якими, на думку слов'ян-язичників, давала владу над силами природи, запобігало хворобам, бідам та небезпекам. Окрім жертвоприношень, свята на честь богів супроводжувалися виголошен-ням замовлянь, заклинань, співом, різними іграми, процесіями, грою на музичних інструментах, елементами театралізованих дій, танцями під музику та пісні, іноді з рядженням (перевдяганням), адже «ігрища були невід'ємною частиною богослужіння язичників. Їх починали, як правило,

¹ Цит. по: *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 38.

² *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 34.

після жертвоприношень. І головну роль грали тут скоморохи»¹ (про скоморохів див. відповідний параграф цього підручника).

Фактично традиція пишних застіль в нашій культурі починається з часів бучних бенкетів давніх слов'ян-язичників, адже, як зазначають дослідники, «пирування (бенкетування), зо щедрою їжею («пиро» — жито, звідси пиріг) та питтям і піснями були звичайними в нашому стародавньому житті. Меду пили подосталь, бо було його досить (саме слово «досить» — це «до сита» наїстися, я ситий). Про руських купців Ібн-Фадлан 922 р. подає: «Вони дуже охочі до вина (певне до меду), п'ють його вдень і вночі, так що іноді їм трапляється і померти з кухлем в руках». Наш Початковий Літопис докладно описує бенкети князя Володимира, на яких меду було повні бочки, і це Володимир сказав: «Руси єсть весельє пити, не можем без того бити», і це речення було певне нашою стародавньою приказкою»². Ці застілля відігравали надзвичайну роль у житті народу, і пам'ять про них збереглася на сторіччя, адже і зараз деякі відгомони традицій язичницьких бенкетів мають місце у нашому житті. Кожна подія чи свято в нашому сьогоденні супроводжується пишним застіллям, як то було при-таманне і нашим пращурам-язичникам: весілля, поминки, хрестини, день народження, ювілей. Можна стверджувати, що східнослов'янські народи і до цього часу свято бережуть архетиповий заповіт князя Володимира: «Руси весельє питье, не можем без того быти»³.

Контрольні питання:

1. Де проводилися язичницькі ритуали та обряди?
2. Як називалися давні святилища слов'ян-язичників? Опишіть їх.
3. Що таке *капъ*? З якого матеріалу зазвичай його робили та яку він мав подобу?
4. Чому збереглося мало язичницьких кумирів?
5. Що таке *крада*? Яке значення мав вогонь під час язичницьких молінь?
6. Чому всі язичницькі свята закінчувалися щедрим частуванням? Який це мало сенс?

Календар давніх слов'ян

Як вже зазначалося, до моменту хрещення Русі стародавні слов'яни-язичники мали свій особливий добре розроблений релігійний календар, і його характерною рисою був тісний зв'язок з природою та хліборобством,

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 37.

² *Ларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 347-348.

³ *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).* — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 140.

календар охоплював увесь господарський цикл. На думку дослідників, «культи східних слов'ян з давніх часів були *позаособовими* та *безособовими*, як і більшість релігій Давнього Сходу... Однак вони були близькі масам та кожній конкретній людині, яка представляла рід, громаду, плем'я; здавалися розчиненими в звичайному житті та побуті, а в своїх розвинутих формах носили колективно-ритуальний, святково-видовищний та оргіастичний характер, гарантуючи всезагальне, колективне спасіння народу»¹.

В язичницькому світогляді, «згідно древнім уявленням, енергію життя та сталий порядок буття необхідно було підтримувати та відновлювати за допомогою суворого дотримання ритуалів, норм, обрядів та свят, серед яких найважливішими були календарні, родові, господарсько-магічні, а також всілякі ворожіння, жертвоприношення, весілля, поховання і т.д. Саме з обрядових «сценаріїв» цих священнодійств, в яких сакральні міфологічні схеми розквітали яскравими живими взірцями, виникло все багатство фольклору — і поетичного, і музичного, і образотворчо-прикладного»².

Головну роль в землеробській релігії слов'ян грали обряди і свята, пов'язані з різними періодами сільськогосподарського виробництва. За своїм характером ці обряди мали переважно магічний характер і склали цілісний календарний цикл. Як зауважують дослідники, «на Русі були розповсюджені протягом довгого часу обрядові свята... В обрядах відображався уклад життя, побутові норми чи норми роду. Обрядами відзначались і всі трудові цикли — оранка, сівба, жнива, збирання врожаю, полювання тощо. Дохристиянські свята та обряди по суті своїй були народними, оскільки формувались в процесі розвитку трудової діяльності, внаслідок чого явились першоосновою всіх народних свят і обрядів, які існували в наступні історичні епохи. Релігійні, чи магічні, мотиви в народних обрядах мали певне значення — схилити на свій бік чи знешкодити «сили зла»³.

Як зазначає відомий дослідник язичницької культури Борис Рибак, «річний цикл давньоруських свят складався з різних, але рівною мірою архаїчних елементів, які сягають своїм корінням індоєвропейської єдності перших землеробів, чи до близькосхідних землеробських культів... Один з елементів були сонячні фази: зимове сонцестояння (поворот сонця до літа), весняне рівнодення (початок переважання дня на нічню, близькість циклу весняних робіт) та літнє сонцестояння (розпал літа, близькість врожаю). Осіннє рівнодення дуже слабо відзначено в етнографічних

¹ Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 83.

² Петров-Стромский В. Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 12—13.

³ Крянев Ю. В., Павлова Т. П. Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 307—308.

записах»¹. Тому цикл цих обрядів та свят починався зимою, коли «сонце повертає на літо» — тобто після 24—25 грудня. За віруваннями землеробських релігій, це був момент народження бога сонця. З цим періодом пов'язувалося багато обрядів та свят. Серед них були святки, які «тривали з 25 грудня по 6 січня. Всі ці дні палав священний вогонь, здійснювались магичні обряди. Свята супроводжувалися багатолюдними пируваннями, неодмінною умовою яких являлось ритуальне вживання м'яса жертвних тварин»². Цикл зимових свят та обрядів полягав в намаганні землеробів забезпечити собі сприятливий господарський рік. Тому в ці дні співалися колядки — святкові обрядові пісні, які містили заклинання, щоб забезпечити добрий врожай та велику плодючість худоби. І тому ж в хату до святкового столу запрошувався мороз, щоб пригостити його і таким чином убезпечити себе від приходів його весною. Майбутній врожай символізувався виставленим в красному куті снопом, який називався дідухом. Головною обрядовою стравою цих свят була кутя — це вид каші з варених зерен, — рослинна страва, яка з'явилася тоді, коли люди ще не вміли молоти зерно та випікати хліб.

З провадами зими пов'язане свято масляної, під час якої проводилися обряди провадів зими, закликання весни, спалення спеціальної солом'яної ляльки, яка уособлювала зиму. Головною стравою масляної були млинці, які своїм рум'яним жовтим кольором та круглою формою символізували сонце, яке «народжувалося» весною. Також під час масляної проводилися й інші очисні обряди, адже слов'яни-язичники вірили, що за темну, холодну зиму зібралось багато різної нечисті, яку слід було знешкодити та вигнати з полів та з жител. Для цього слов'яни мили свої хати та милися самі. Збирали у дворі все сміття та спалювали його на вогнищі-багатті. Це багаття робили якнайбільш димним та смердючим, адже за уявленнями слов'ян — це відганяло нечисть. Вважалося, що магичною силою відганяти злих духів володіла і верба — дерево, яке першим навесні розпускало бруньки. Господар дому запасався гілками верби і бив ними всіх домашніх, примовляючи: «здоров'я — в хаті, хвороба — в лісі!». Очистивши таким чином себе, дім та двір, люди йшли на поля й посипали їх попелом від очисних багать, а по куткам поля розставляли гілки верби. Вважалося, що після виконання цих обрядів нечиста сила вже вигнана і можна спокійно приступити до весняних робіт.

Прихід весни знаменується загальним оживленням природи, поверненням з вирію птахів. В зв'язку з цим на день весіннього рівнодення — 22 березня — слов'яни випікали з тіста фігурки жайворонків. Це безсумнівний пережиток тих далеких часів, коли «весну» у вигляді птиці ловили й приносили в жертву, тобто просто її з'їдали — *«пожирали»*. До того ж

¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси: монография. — М.: Наука, 1987. — С. 661.

² Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С 202.

«у піснях і примовках звертались до птахів з проханням замкнути ключами зиму, «відімкнути землю», повернути тепло, щоб «зиму одмело», принести «старим дідам сіяння»... В основі цих пісень — аграрно-магічні заклинання, якими хлібороби намагалися сприяти майбутньому врожаю¹. Окрім того, разом з приходом теплих днів дівчата починали співати спеціальних обрядових пісень — веснянки².

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати,
Зиму проводжати!
Зимочка в возочку,
Літечко в човничку!³

Разом з цим календарем сформувався і *календарний обрядовий фольклор* (пісні, ігри, спеціальні приказки та прислів'я, загадки, замовляння, заклинання тощо), пов'язаний з аграрними святами, що досить міцно тримався в селянському побуті впродовж багатьох століть. Окрім того, дослідники зазначають, що «споконвічно обряди мали не тільки ритуальну мету, а були здебільшого і емоційною розрядкою для людей. Із втратою аграрно-магічної ролі календарних пісень, їх обрядова функція поступово замінювалась естетичною, розважальною»⁴.

Кожний річний цикл хліборобських робіт, кожна пора року мала своє власне словесне оформлення обрядів — це так звана звичаєво-обрядова поезія. У цій календарній народній поезії найбільш втілені одухотворення природи, віра в магічні сили її явищ, а також в чарівну силу людського слова. До такої поетичної творчості належать колядки і щедрівки зимою, веснянки, русальні, купальські, обжинкові й інші пісні весни і літа. Переважна більшість їх пов'язана з народженням, смертю і воскресінням природи. На думку дослідників, «обрядовий фольклор, як відомо — це величезний за кількістю, різноманітний за характером і змістом пласт народної музики. Та виходячи з загального функціонального призначення пісень, весь корпус обрядової поезії, як правило, поділяють на два цикли: 1) календарний, пов'язаний з аграрною діяльністю древнього селянина; 2) родинно-побутовий, обумовлений важливими моментами в житті людини — народженням, одруженням і смертю (весільні пісні, похоронні плачі тощо). Згідно з традиційно ustalеним порядком обрядових дій, які, до речі, виражали колись магічну функцію, усі пісні, що супроводжували ці ритуальні акти, виконували ті ж функції»⁵.

¹ Календарно-обрядові пісні. — К.: Дніпро, 1987. — С. 8.

² Веснянки. — К.: Дніпро, 1984. — 110 с.

³ Український фольклор. — К.: Освіта, 1998. — С. 57.

⁴ Календарно-обрядові пісні. — К.: Дніпро, 1987. — С. 7.

⁵ Обрядові пісні Слобожанщини (Сумський регіон) / Фольклорні записи та упорядкування В. В. Дубравіна. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — С. 17.

Усі свята в цьому календарі були пов'язані з однією ідеєю: вшанування сонця і його супутніх богів, також боротьба літа з зимою, тепла з холодом. Усе це складає основу хліборобства, важливого для селянина. Цей календар зазнав чимало впливів: східної і західної культур, римських впливів часів чорноморсько-дунайської доби. З римської святкової культури стародавні слов'яни перейняли русалії, коляду, новорічні карнавали тощо.

В цьому язичницькому календарі літо вважалось найважливішим елементом річного циклу, адже саме влітку продуктивні сили природи досягають найбільшої сили. Зима ж пов'язувалася з періодом засипання, а той часткового помирання природи. І ця опозиція — літо-зима — представляла собою головний поділ року на два періоди (весна та літо — теплий та життєдайний, осінь та зима — холодний). До речі, самі назви «літо» та «зима» однакові в усіх слов'янських мовах. І взагалі в слов'янському світосприйнятті все добре та радісне було пов'язане зі світлом та теплом, а зле, потворне, страшне — з темнотою та холодом.

Слов'янський рік ділився на 12 місяців, а ось тиждень у слов'ян-язичників складався з п'яти днів. До сих пір в позначення днів тижня у нас збереглася саме ця традиція, яка починається в глибокій та сивій давнині. Саме слово «неділя» означало у слов'ян день відпочинку, коли нічого не робили. Перший день — «понеділок», тобто наступний після «неділі», потім другий день «вівторок», «серeda» — серединний день п'ятиденки, четвертий день — «четвер», п'ятий — «п'ятниця», він же «неділя».

Юдейська «субота» («шаббат») та християнська неділя («воскресіння») були привнесені в традиційний слов'янський календар вже після прийняття християнства: «у древніх слов'ян рік поділявся на 12 місяців, назви яких були пов'язані з явищами природи... В X ст. з прийняттям християнства на Русь прийшов юліанський календар, літочислення, яким користувалися римляни, також римські найменування місяців та тиждень, який складався з семи днів. Провадився в ньому від «створення світу», яке нібито було за 5508 років до н. е. Рік починався з першого березня, коли приступали до сільськогосподарських робіт. Так продовжувалося до кінця XIV ст., коли початок року був перенесений на перше вересня»¹.

В побут ніяк не міг ввійти та закріпитися семиденний тиждень з неробочим днем у неділю. Ще і в XVI столітті в Південній Русі святкували п'ятницю — залишок старого слов'янського календаря. Не випадково пізніше п'ятниця стала базарним, торговим днем в багатьох місцевостях: в язичництві в цей день не можна було працювати, але можна було торгувати. В язичницьку давнину «п'ятниця» була присвячена богині Мокоші, і тому склався культ П'ятниці. В цей день також не можна було жінкам займатися прядінням, оскільки ще в язичницькі часи цей день був

¹ Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 59.

присвячений Мокоші, яка опікувалася ткацтвом. Особливо шанувалися 12 п'ятниць на рік, з яких починався кожний місяць. Цей дохристиянський слов'янський культ протримався довго, зберігся цей культ і в християнські часи, коли зараз шанується християнська свята Параскева-П'ятниця.

Але з хрещенням Русі починає складатися церковний календар, а на його основі — народний землеробський календар, який «оформлювався на основі древньохристиянського церковного календаря — місяцеслова, який фіксував час християнських свят, дні пам'яті святих: мучеників, сповідників, святих, преподобних, стовпників, Христа заради юродивих»¹.

Язичництво, яке було зруйнованим після прийняття християнства, продовжувало жити в образах, символіці, ритуалах та в самій мові. Зараз язичницькі вірування зберігаються в загальнослов'янському менталітеті як підсвідомі елементи, вони знаходять відображення в фольклорі, символіці прикладного мистецтва, в мові, в биличках та казках, в забобонах та цілительстві.

Контрольні запитання:

1. Що собою представляв релігійний календар слов'ян-язичників?
2. Опишіть головні язичницькі свята річного кола.
3. Яке значення мало вшанування сонця в язичницьких календарних святах?
4. Що таке календарний обрядовий фольклор?
5. З кількох місяців складався слов'янський рік? Скільки днів було в язичницькому тижні?
6. Що відбулося з язичницьким аграрним календарем після хрещення Русі?

ГЛАВА 2. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЯЗИЧНИЦЬКА КУЛЬТУРА

Міфологічна свідомість будь-якого народу безпосередньо пов'язана з його етнічними характеристиками — господарськими заняттями, суспільним устроєм, звичаями, мовою. Язичництво давніх слов'ян — це релігійно-міфологічні уявлення осілих землеробських племен, які проживали територіальними (суцільними) общинами — *родами*. Принагідно варто зауважити, що слов'янському язичництві в міфологізованому вигляді відображався весь життєвий цикл давнього селянина: річне коло сільськогосподарських робіт, домашній побут, народження дитини, весілля, похорони і т.д. Одним з найважливіших смислів слов'янського язичництва був пошук гармонійного існування в природі та з природою. Як зауважують дослідники, «сві-

¹ Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 266.

домість людей мала ще нерозчленований, синкретичний характер. Міф та важлива форма його об'єктивації — первісний обряд були дуже складними, багатоаспектними та багатofункціональними утвореннями, в яких вигадливо перепліталися та органічно зливалися й елементи магії, і тотемізму, і зачатки художньої творчості, і соціальні норми, які регулювали діяльність людей. Язичництво Давньої Русі не було застиглою формою, воно розвивалося та зі сфери міфологічно-релігійної перейшло в сферу народного мистецтва, тому поза межами зв'язку з давнім язичництвом неможливо зрозуміти... народну культуру наступних віків»¹.

Слов'янські божества були безпосередньо пов'язані з природними об'єктами, які знаходилися в сфері життєвої та виробничої діяльності слов'ян — з землею, лісом, водою, небом, сонцем. При цьому слов'яни не були ані сонцепоклонниками, ані вогнепоклонниками, як багато інших народів. Скоріш об'єктом поклоніння ставали продуктивні сили природи — дощ, вітер, сонячне світло, грім, блискавка тощо, тобто все те, що безпосереднім чином впливає на появу врожаю. Тому складна, багаторівнева система слов'янської міфології було пристосована до повсякденного життя людей: звернення до вищих сил було епізодичним, пристосованого до природного календаря, святкових ритуалів, присвяченим силам плодючості та циклам відродження або вмирання природи; тому вищі сили були гранично відчужені від потреб та інтересів основної маси населення та поступово були забуті чи витіснені християнськими уявленнями та образами. «В повсякденному ж житті, переповненому непередбачуваними випадковостями, панували нижчі сили, які були завжди поряд та потребували постійного спілкування на побутовому, звичайному рівні. Найпростішою, доступною формою взаємодії з силами нижчого порядку була первісна магія, до якої звертався практично кожний дорослий житель Руської землі; хоча в кожному поселенні були свої «професіонали» — відьми та чаклуни, знахарі, ворожки, які спеціалізувалися на замовляннях, закляттях»².

За функціями й актуальністю слов'янська міфологія ділиться на декілька рівнів. Вищий рівень характеризується найбільш узагальненим типом функцій богів, їх функції (ритуальні, військові, господарські) були найбільш важливими для слов'ян: це Перун, Сварог, Стрибог, Дажьбог, Хорс, Мокош, Велес, — саме вони приймали участь в найбільш розповсюджених переказах та міфах. До речі, важливо зауважити суттєву річ: саме цей вищий пантеон був забутий в ході християнізації слов'ян-язичників, і згадки про цих богів майже не лишилося ані в обрядах, ані в фольклорі.

До середнього рівня відносилися божества, пов'язані з господарськими циклами робіт та сезонними землеробськими обрядами, а також боги, які

¹ *Крянев Ю. В., Павлова Т. П.* Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 305.

² *Кондаков И.В.* Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 78.

втілювали цілісність замкнутих невеликих колективів-родів: Род, Рожаниці, Чур, Ярило, Коляда, Купало у східних слов'ян. Можливо, до цього рівня відносилася значна кількість жіночих божеств — Лада, Леля. Функції цих божеств були дуже абстрактними, це дозволяє іноді розглядати їх як персоніфікацію основних протилежностей первісного колективу: Доля — Лихо (Недоля), Правда — Кривда.

До нижчого рівня слов'янської міфології відносяться різні групи неантропоморфної (тобто не схожої на людину) нечистої сили від дому лісу, від озера до болота. До них відносилися домовики, чорти, гайовики, кикимори, лісовики, русалки, упирі, мавки, водяні, очеретяники, болотяники, духи-полудниці. Всі ці персонажі пов'язані з негативними явищами в житті людини, і тому людина різними засобами намагалася знешкодити їх, уникаючи зла. Ці образи «нижчої міфології» виявилися більш стійкими і навіть дожили до наших днів, хоча і не завжди можна розрізнити, що в цих образах дійсно лишилося з давніх часів, а що вже нашарувалося на ці образи пізніше.

Вищий рівень слов'янської міфології

Слов'янським богом грому та блискавки був *Перун*. В «Повісті врем'яних літ» зазначається: «і почав княжити Володимир у Києві один, і поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий»¹. найголовнішим богом в язичницькому пантеоні Київської Русі, його вважали засновником моральних законів і найпершим захисником правди. Окрім того, він був богом княжої дружини, якому поклонявся сам князь київський. Так, в «Повісті врем'яних літ» за 945 рік зазначається: «І послів назавтра запросив князь Ігор, і зійшов він на горби, де стояв Перун, і поклали оружжя своє, і щити, і злото, і поклявся Ігор, і його бояри, і всі руси, що були погани»². Перун — божество всеперемагаюче та караюче. Він уособлював грізні сили природи, які викликали страх та трепет. Несамовито гримить Перунова колісниця, яка мчить по хмарах — і ось звідки грім, це несеться Перун серед хмар; грім та блискавка — це відгомін луни та відблиск ударів, якими Перун нагороджує небесного Змія, який намагається знову пограбувати богів та людей — викрасти сонце, худобу, земні та небесні води. А в ще більш далекому минулому слов'яни-язичники вважали, що насправді грім — це «поклик кохання» на весіллі Неба із Землею, адже відомо, як добре все підрастає після грози та дощу.

Перун — верховне божество, який, як і всі інші боги, втілював у собі добрий і злий початок: він міг уразити людину, її житло блискавкою, але водночас головна його функція — будити громом і блискавками землю та

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 133.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 79.

запліднювати її дощами. Давні слов'яни вірили, що грім — то його мова, а блискавка — погляд, також вони сприймали грім і блискавку як небесне орання та сівбу. Вважалось, що перший грім і дощ володіють очисною силою та повертають землі життєдайність. Таким чином бог грому, що дає родючість, став також і покровителем шлюбів. Спрямування небесних сил на користь землі — такий лейтмотив усієї слов'янської міфології.

Як зауважують дослідники, «за свідченнями Густинського літопису, ідолу Перуну, який стояв в Києві, приносили різні жертви і полум'я вогню: «йому ж, як богу, жертву приносили та вогонь негасимий з дубового дерева постійно палили»... За свідченням Костянтина Багрянородного, русичі, які приїздили на острів Хортицю, біля величезного дуба приносили в жертву живих півнів, а також хліб, м'ясо і все інше, що було у них. По Ібн-Фадлану, русичі своїм богам жертвували овець та биків. Про жертвоприношення згадує ще Прокopі́й Кесарійський, який говорить, що слов'яни з VI ст. поклонялись богу блискавки, приносили йому в жертву биків та інші дари. Такими жертвами люди немов задобрювали богів, спасаючи своє життя»¹. Перуну приносилися в жертву тварини (в основному вепрів — диких свиней), дітей, полонених; його ім'ям засвідчували урочистість клятв при укладанні угод. Головною зброєю Перуна були стріли, сокири, які були предметами культу. Перуна — четвер.

Свято на честь Перуна відбувалося на початку серпня. У наших предків завжди було багато зовнішніх ворогів, тому велися постійні війни. В цей час русичі справляли тризни по полеглим в боях воїнам — збиралися на курганах та «красних горках», влаштовували бенкети, ратні змагання, мірялися силою між собою в швидкості бігу, метанні списа, скачках на конях. Заколювали кабана, смажили та споживали його, пили меди та кваси. В цей же час проводили посвяту молодих парубків у воїни, при цьому вони повинні бути пройти суворі випробування. Щит та меч вважались символами Перуна, його подарунком чоловіку. Зброї поклонялися та її вшановували.

Священною твариною Перуна був найсильніший представник місцевої фауни дикий кабан (вепр), а деревом — дуб, оскільки у язичників саме дубові гаї та дерева вважались улюбленим місцеперебуванням богів. Археологи подеколи знаходять шматки закам'янілого дуба із всадженими в них кабанячими щелепами: «в різний час, в 1909 та 1975 рр., з Десни та Дніпра (коло гирла Десни), трохи вище сучасного Києва були підняті два величезних дубових стовбура з всадженими в них кабанячими щелепами. Ці важливі знахідки вказують на тісний зв'язок культу священних дерев та звірів в давній східнослов'янській міфології»². Справа в тому, що культ дикого кабана

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 28.

² *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 52—53.

у язичників згадується в численних давньоруських літературних пам'ятках (в літописах та билинах), де розказується про сміливі та інколи небезпечні для життя полювання на вепра князів та про урочисте вживання веприноного м'яса на княжих «пирях» (це давньоруське слово, від якого й пішло слово «пиріг»). Так, наприклад, князь Володимир Мономах в своєму дидактичному творі «Повчання», згадуючи про свої багаточисельні полювання, говорить: «Вепр у мене з стегна меч зірвав... і Бог зберіг мене неушкодженим!». Тому ці знахідки «ще раз підтвердили широке розповсюдження вшанування дубу та кабана в Подніпров'ї (зокрема, у киян-язичників), а також тісний зв'язок цих двох культів в східнослов'янській міфології»².

Із прийняттям християнства цю функцію бога неба, грому та блискавки, грізного владики, що наводить страх, перебравли інші християнські святі: архангел Гавриїл, св. Кирил, а особливо св. Ілля. Святий пророк Ілля Фесвитянин жив за 900 років до Різдва Христового, здійснював великі чудеса; за людські гріхи карав їх сухою погодою без дощу, а після людського розкаяння молитвою своєю зводив дощ з неба на землю; за святе життя був взятий на небо живим на вогняній колісниці. В православ'ї святого пророку Іллі моляться про дощ під час посухи.

Велес (Волос) — бог худоби та підземного світу. Культ Велеса, ім'ям якого, за літописами, клялася вся Русь, був широко розповсюдженим в усіх слов'янських землях. Велес уособлював добробут, багатство і виступав покровителем торгівлі. Ім'я Велеса, на думку дослідників, походить від слова «волохатий», що ясно вказує на зв'язок божества з худобою, покровителем якої він був. Також, можливо, що слово «волхв» походить від імені цього бога і від звичаю його жерців одягатися у вивернуті міхом догори «волохаті» кожухи для уподібнення своєму божеству.

В писемних джерелах згадується як «скотій бог» - захисник худоби та пастухів, вівчарів, чередників, охоронець череди домашньої худоби, отар овець, зграй лісних звірів. І все ж функції Велеса не обмежувалися лише захистом тварин. Назва «скотій бог», яка додавалася до нього, мала ширше значення, адже з давніх пір худоба вважалася основним багатством племені, сім'ї, тому «скотій» бог Велес був ще богом багатства. Корінь «воло» та «вло» стали складовою частиною слова «володіти», «влада», «володар». Волос — прихильний та ласкавий, який опікується торгівлею та тим, щоб обіцянки виконувалися, адже клятви та договори закінчувалися заприсяганням іменем Велеса. З культом Велеса пов'язане і поняття «волхви», адже корінь цього слова також походить від «волохатий», «волосатий». Язичницькі жерці-волхви при виконанні ритуальних танців, заклинань та магічних обрядів одягалися в шкуру (длаку) ведмедя або ін-

¹ *Мономах В.* Поучение // «Изборник» (Сборник произведений литературы Древней Руси). — М.: Художественная литература, 1969. — С. 163.

² *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 62.

шої тварини. Також, як зазначають дослідники, «божеством світу мертвих у слов'ян вважався, вочевидь, Велес. Він — пастир душ мертвих на вічно-зелених райських луках»¹.

Словом, Велес — це той, хто держить землю, наділяє кожного багатством і відповідає за добробут людей. У «Слові о полку Ігоревім» древній піснетворець Боян називається «Велесовим внуком»: «О Бояне, соловію часу древнього! Ти вміло руських воїв оспівай, полинь птахом над лісами, дзвени піснею степами, звеличай наш рідний край!.. Або так зачни, Бояне, славний Велесів ти внуче»². Цей епітет говорить про функції Велеса як бога поезії та обрядових пісень. Священною твариною Велеса був віл, а священною рослиною — пшениця, зв'язана в сніп. День Велеса — середа. Релікти поклоніння Велесу, які виражали благоговійне ставлення до природи, проіснували до початку ХХ ст. у звичаї під час закінчення жнив залишати йому в дар на полі останню жменю стеблин колосся «Волосу на борідку».

В християнську епоху Велес, завдяки фонетичній подібності імен (Велес-Волос та Власій) і подібності деяких рис культу, був асимільований з християнським святим Власієм, покровителем худоби. Священномученик Власій (помер у 316 році), єпископ Севастійський, походив з Малої Азії, з Каппадокії (місцевість сучасної Туреччини поблизу із Сирією). Він був багатим пастухом та щедро допомагав бідним. За віру Христову помер як мученик в ІV столітті нашої ери і православна церква згадує пам'ять цього святого 24 лютого. Оскільки св. Власій був пастухом, то його образ на іконах нерідко малювали з кіньми та худобою, до його ікони молилися, коли домашня худоба хворіла. В ХХ ст. стала відомою «Велесова книга», відповідно до думки більшості дослідників — це історична фальсифікація, псевдоміфологічний текст, складений в ХХ ст. і стилізований під дохристиянський.

З переходом слов'ян до землеробства важливу роль в їхніх віруваннях стали грати сонячні (солярні) боги. Багато чого в культурі слов'ян запозичено у сусідніх східних кочових племен, імена божеств також мають скіфські корені.

Дажбог. Декілька століть одним з найбільш шанованих на Русі був Дажбог (Даждьбог) — бог сонячного світла, тепла, часу дозрівання врожаю, родючості, бог літа та щастя. Про нього згадує Нестор-літописець в «Повісті врем'яних літ» в запису за 1114 рік: «син... на ймення Сонце, якого називають Дажбог»³. Також він відомий як Щедрий бог, і його символом був сонячний диск. *Дажбог, дати, дощ* — слова одно корінні, які мали значення «ділитися, роздавати». Дажбог посилав людям не тільки

¹ Волошина Т. А. Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 204.

² Васильків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 17-18.

³ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 465.

дош, але і сонце, яке напувало землю світлом та теплом. 22 вересня — день осіннього рівнодення, коли весь врожай вже знятий з ланів, ведуться останні збирання в садах та городах, і тому в цей день справлялися ритуали та жертвоприношення на честь Дажбога.

Дажбога давні слов'яни-язичники усвідомлювали як сонячного бога, який дає достаток, врожаю та життя; згодом саме його ім'я перетворилося на ритуальний рефрен — «дай, Боже», «дай, Бог». Він дає за космічними мірками людини головне: сонце, тепло, світло, рух (як природи, так і календарний — зміна дня і ночі, пори року, років). Ймовірно, він позначав те, що ми називаємо «весь білий світ». Він ніс світле, творче чоловіче начало.

Відомий він і як заступник князівської влади та покровитель воїнів. Останні називали себе Дажбожими внуками, про що свідчать історичні пам'ятки, зокрема «Слово о полку Ігореві»: «не життя було, а мука: добро Дажбожого внука гинуло і пропадало...»¹.

Сварог у давніх слов'ян був богом неба та небесного вогню; один з головних богів в слов'янському пантеоні. Як зазначають дослідники, «Сварог в слов'янській міфології — бог небесного вогнища та одночасно податель культурних благ. Згідно віруванням слов'ян, Сварог перший почав кувати залізо та навчив цьому людей, скинувши ім з неба обценьки; встановив закони моногамної сім'ї; зробив перший плуг та навчив людей орному землеробству; переміг змія; збудував потужні укріплення — Змієві вали»². «Svarga» на санскриті — небо, небосхил, «var» — вогонь, жар, спека. Звідси походять наші слова — *варити, зварганити, вариво, варення, узвар*.

Сварог — божественний коваль, він є джерелом вогню та його повелитель. Творить він не словом, не магією, а руками, створюючи матеріальний світ. Слов'яни вважали, що будь-яка кузня, будь-яке горно — це вже капище Сварога, адже при дерев'яному кумирі Сварога повинен був горіти вогонь та розпикатися та гартуватися залізо, а звуки, приємні для Сварога — це удари молотком, дзвін ланцюгів та завивання вогню (адже він був найпершим покровителем ремесел та всіх майстрів-умільців). Він є небесним ковалем, що викував Світ, покровитель ковальства та ковалів, а також опікун ремесла. Із приходом християнства, опікування ковальством перейняли св. Кузьма та Дем'ян.

Священним знаком Сварога-сонця із незапам'ятних часів був хрест. Його неважко побачити, якщо дивитися, примруживши очі, на сонце. Іноді сонячний хрест обводили колом, а іноді малювали, що він котиться, як колесо сонячної колісниці. Такий хрест, що котиться, називається *свастикою*, чії зображення є найпопулярнішими в епоху бронзи. Свастика позначала річний рух сонця, та символізувала чоловічу здатність до запліднення. Свастика може бути зверненою в один чи інший бік, відповід-

¹ Васцьків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 31.

² Волошина Т. А. Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 175.

но до того, яке сонце хотіли зобразити — «денне» чи «нічне». Між іншим, і в слов'янських легендах чарівники та волхви, творячи свої заклинання, ходили або «посолонь» (за рухом сонця), або «протисолонь», в залежності від того, добрим чи злим будуть їхні магічні дії. На жаль, свастика була свого часу використана в фашистській символіці та у більшості людей викликає тепер огиду як фашистський знак. Однак в давнину цей знак шанували від Індії до Ірландії. Часто свастика зустрічається і в давньоруських прикрасах, знайдених археологами, також її можна побачити навіть в орнаменті та візерунках одягу північної Росії. Що стосується «фашистського знаку», то неважко впевнитися у тому, що він зображає саме «нічне» сонце, яке котиться по внутрішній стороні нижчого неба. Таким чином, справжнім предметом «поклоніння» фашистських містиків виявляється не сонце, а скоріш його відсутність — нічний морок.

Стрибог — бог вітру, повітряних течій. Очевидно, саме йому підкорялися вітри, власні імена яких вже забулися. *Стриж, стрімкий, струмок* — всі ці поняття означають потік, швидкість, розповсюдження, розтікання. Якщо поєднати все це в одне, перед нами — образ вітру, стрімкості, швидкості, плинності. Саме до Стрибога, не згадуючи його імені, зверталися в пізніші часи для здійснення замовлянь та закліть на хмари чи посуху. Суть Стрибога неоднозначна: він, як повелитель стихій, посилає живлющу вологу та хмари, які несуть життєдайний дощ, але в той же час він насилає на землю буревії та посуху, а разом з ними — смерть. Цього бога вітру згадують в «Слові о полку Ігореві»: «Ось вітри, Стрибожі внуки, віють стріли, з моря йдучи на полки Руси...»¹. Оскільки він був божеством вітру, давні слов'яни вважали, що він вдуває за допомогою вітру життя (дух) в тіла людські. Язичники вважали, що його день — це субота, і не випадково в християнській традиції існують певні суботи, коли церква поминає всіх померлих.

За слов'янською міфологією вважалось, що в квітні Стрибог прилітає зі сходу молодим теплим вітерцем, вночі ж він дихає холодною сирістю. Влітку Стрибог задує з півдня, вдень обпалюючи спекою, а вночі обвіває теплом. А восени, прилетівши з заходу, буде вдень гріти, а вночі — холодити. Восени та весною Стрибог розганяє хмари, відкриває тепле, світле сонце. Влітку він приносить дощі в посуху, щоб не загинув врожай, взимку обертає крила вітряків, перемелюючи зерно в борошно, з якого потім замісять хліб. Ось так поетично слов'яни оспівували цього бога вітру Стрибога. Як зазначають дослідники, «як би там не було, більшість дослідників вважають, що Стрибог — небесне божество, і тому в його владі знаходились якісь небесні чи атмосферні явища. Я. Боровський вважає Стрибога божеством вітру, бурі, урагану та взагалі всілякої погоди. Можливо, що Стрибогу приписувалась і влада над зірками. Може, саме

¹ Васильків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 26.

«через це він попав в пантеон князя Володимира. Дружинна знать Русі, яка постійно здійснювала військові походи на різні народи та країни, відчувала потребу в покровительстві подібного бога, особливо під час морських походів київських князів. Адже не один раз траплялося, що буря, яка раптово налетіла, нищила військовий флот русів чи неочікуваний вітер топив, і іноді і викидав на сушу їх судини».

Хорс — бог сонця. Як зазначають дослідники, «Хорс був включений в язичницький пантеон, встановлений Володимиром. Можна припустити, що це божество пов'язано з сонцем, як і Дажбог, Купала, Ярила»². *Хорс, хрест, кресало, хоровод, коло, коловорот* — всі ці слова близькі між собою та позначають поняття, пов'язані з вогнем, колом. Якщо злити їх в одне поняття, перед нами з'являється перед нами образ сонця, описаний алегорично. Уявлення про те, що сонячне світло існує незалежно від сонця, є властивим для багатьох народів; слов'янські книжники підкреслювали залежність світила від вічного світла: «Вещь бо есть солнце свету» («Сонце — тільки втілення світла»). Окрім того, ім'я Хорса зустрічається і в знаменитому «Слово о полку Ігоревім», де безіменний автор згадує про Всеслава Полоцького як про «князя-перевертня», який народився наче від волхвування (чародійства): «Князь Всеслав вмів править судом, князям іншим, радив чудом... А сам вночі вовком гонить з Києва й до півнів рано добігав Тмуторокані — з Хорсом біг навперегони»³. Хорс, чие ім'я означало «сонце», «коло», уособлював світило, яке рухається по небу, але «Хорс — божество сонячного світила, але не сонячного світу та тепла, він представляв собою якесь невід'ємне доповнення до образу Даждбога-Сонця, подателя земних благ»⁴. Це дуже давнє божество, яке не мало людської подоби та уявлялося просто золотим диском. Хорсу у слов'ян були присвячені два надзвичайно важливих річний язичницьких свят — дні літнього та зимового сонцестояння. З культом Хорса був пов'язаний звичай смажити на Масляну млинці, які нагадували за формою сонячний диск, та котити з пагорбів запалені колеса, які також символізували світило: «обов'язковою стравою на масляному тижні були млинці та вівсяний кисіль — поминальні та жертвні страви слов'ян. В той же час млинці являлись символами сонця й тому мали відношення до древніх солярних культів. Існував ще один момент, який пов'язував Масляну з культом сонця, — це календарна близькість свята до дня весняного рівнодення»⁵.

Мокош. Заступницею прядіння і ткацтва вважалася богиня Мокош. Їй поклонялися, вірили в її чародійство, вона відкривала в людській уяві

¹ *Волошина Т. А.* Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Фенікс, 2006. — С. 192.

² *Волошина Т. А.* Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Фенікс, 2006. — С. 183.

³ *Васьків В.* Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 65.

⁴ *Волошина Т. А.* Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Фенікс, 2006. — С. 187.

⁵ *Волошина Т. А.* Магія древних славян. — Ростов н/Д.: Фенікс, 2006. — С. 198.

казкові світи, надихала на спілкування під час співучих вечорниць, мрійливих досвіток, задушевних гуртових толочок. То від язичництва пішли наші повір'я та обряди, наші самобутні звичаї, своєрідний полотняний фольклор»¹. Мокош — одна з головних богинь східних слов'ян, богиня долі, пряхля. Мокош — це не богиня родючості, а саме богиня результатів сільськогосподарського року, богиня врожаю, подателька благ. Об'єм врожаю при рівних трудових витратах року визначав жереб, доля, щасливий випадок, тому Мокош ще шанували як богиню долі. Ця богиня пов'язувала поняття щасливої долі з конкретним поняттям достатку та добробуту, вона була покровителькою домашнього вогнища, стригла овець, пряхла вовну, карала недбайливих та нехазяйновитих господарок. Як зауважують дослідники, «за народними віруваннями Мокош (Мокоша, Мокша) була також щонайтісне пов'язана з вівчарством та жіночим господарством та вважалася супутницею Велеса (Волоса) в народному побуті. Вона начебто допомагала пряхти вовну (віддавна жіноче заняття), сама ж була невидимою та про її присутність свідчило лише туркотіння веретена. В зв'язку з чим в різних церковних повчаннях Мокош згадувалася поряд з рожаницями, дівами життя, її вважали також покровителькою народження»². Обряди на честь Мокоші здійснювалися восени та були тісно пов'язані з весіллями та жіночими роботами (прядіння, ткання, вишивання), і її днем була п'ятниця. Мокош у слов'ян-язичників мала в річному колі дванадцять річних свят — дванадцять святкових п'ятниць.

Окрім того, Мокош — богиня дощу і води, материнства, ворожіння, рукоділля та жіночих хатніх справ. Символами Мокоші були прядка і веретено, адже «ткання з давніх часів було споконвічним заняттям жіночого населення. Ще на початку ХІХ століття воно було розповсюдженим в усіх російських селах. В кожній селянській сім'ї жінки виготовляли домашнє полотно. З нього шили одяг, скатерки, простирадла, рушники та інші необхідні в побуті предмети. В будь-якій хаті стояв саморобний ткацький стан, який представляв собою складну дерев'яну конструкцію. Техніка ткання на ньому дуже непростою, тому селянками приходилося працювати по дванадцять — п'ятнадцять годин на добу, всю осінь та зиму, що до весни наткати для сім'ї достатню кількість полотна... Матеріалом для ткання служила пряжа, яку отримували з льону та конопель, а також з овечої, козячої... Вовну часто фарбували домашнім способом в різні кольори, і тоді візерункові тканини ставали особливо ошатними»³.

В пожертву приносились снопи льону та вишиті рушники. Як зазначають дослідники української культури, «тканина в наших краях відома

¹ Ганжа П. О. Таємниці українського рукомесла. — К.: Мистецтво, 1996. — С. 64.

² Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 21.

³ Добрых рук мастерство. Произведения народного искусства в собрании Государственного русского музея. — Л.: Искусство, 1981. — С. 166.

ще з часів трипільської культури. Щоправда, ми не маємо її зразків, вони зітліли в глибинах вікових нашарувань, але збереглися пам'ятки ткацького виробництва: веретена, прясельця, важки для ткацьких верстатів. Пряли, звісно ж, із льону, вовни і конопель... Первісний верстат складався із прямокутної похилої рами; її ставиці закопували в землю або кріпили до колоди, на верхній поперечній жердині в'язали нитки основи, які спадали додолю. Аби їх натягти і зручніше переплести, внизу до них прив'язували кам'яні чи глиняні важки, парні жмутами з'єднували з одним рядом важків, непарні ж — з другим. Так легше переплітати основу нитками й мережити певні узори.

Мокош ще довго вшановували і після прийняття християнства. На це вказує одне із запитань для церковної сповіді XVI століття, за яким священик міг спитати жінку, чи «не ходила есі до Мокоші?» (тобто чи не відправляла таємно жертвоприношення Мокоші та чи не зверталася до неї з молитвами?). Окрім того, в деяких «ведмежих» глухих кутках слов'янського світу продовжувала існувати древня традиція, яка губиться в язичницьких шарах культури, — зображення Мокоші на рушниках. В основному цю богиню вишивали в північній частині Росії (це Архангельська, Вологодська області), де до XX ст. збереглися жива традиція розказування билин (основну частину яких записали в середині XIX — на початку XX ст.) і навіть гра на давньоруському інструменті — гусях. Але відкриття цього шару слов'янської культури відбувалося тільки на початку XX ст., коли історія та археологія вже досягла певного успіху в реконструкції язичницького світогляду. Так, дослідники зазначають, що «в 1921 році, на виставці російського народного мистецтва в Московському історичному музеї, археолог В. А. Городцов був, як він пише сам, «зачудований, зустрівши в творах селянського мистецтва пережитки глибокої старовини». Так, у вишивках на рушниках північної Росії він знайшов древні сюжети і цим проклав цілком новий шлях до вивчення найдалекішої вітчизняної старовини. Адже, наприклад, руками архангельських та вологодських вишивальниць червоними та чорними нитками на білому полотні був закарбований культ великої богині — богині землі, родючості, матері всього земного. Цьому не варто дивуватися. Втративши своє першопочаткове значення, пережитки язичницьких культів слов'янських землеробських племен зберігалися в глухих кутках нашої країни ще до кінця XIX ст., відображаючись в усній творчості і в народному мистецтві... Отже, головною фігурою на візерункових вишивках нашої Півночі була жінка в широкій спідниці, з піднятими руками. В уяві давніх художників, які встановили канон зображення великої богині, цей канон незмінно зливався з символами життя та родючості, наприклад, з деревом, з квітами, сонцем та різними живими істотами. То голова її прикрашена вінком з квітів чи сяючими променями, то в руках вона тримає сонячні диски, то руки її поступово переходять в молоде зелене деревце чи в птаха. А по боках її — два вершники, над якими вона володарює, тримаючи

за поводи її коней. Це — жерці богині, її служителі, а на думку декотрих дослідників, теж боги: сам Перун та Стрибог (бог вітру)»¹.

Після приходу християнства на слов'янські землі культ Мокоші поступово зникає, і його заступає християнський культ св. Параскеви П'ятниці: «культ Параскеви П'ятниці розвився доволі рано та, вочевидь, вже з XII—XIII ст. почав витісняти культ Макоші. П'ятниця вважалася... й покровителькою торгівлі... Торговим, базарним днем на Русі з давніх часів була п'ятниця»². Також інші дослідники зазначають, що Параскева П'ятниця вважалась на Русі покровителькою полів та домашніх тварин, оберігала сімейне благополуччя, зцілювала від душевних та фізичних недуг. На Параскеву перейшли функції та атрибути, які були властиві древній Мокоші. «П'ятницю називали «ляницею» та приносили їй в жертву перші снопи льону та виткані убриси (шитий оклад для ікони), приносили жертву, кидаючи в криницю вовну, кужіль»³.

Свята Параскева проживала в III ст. н. е. в місті Іконія, що в Малій Азії (зараз це територія сучасної Туреччини). Християнське свято Параскеви П'ятниці — 10 листопада, коли вже зібраний врожай із ланів та садів, худобу не виганяють на пасовище та починаються домашні роботи: прядіння, ткання, підготовка посагу. Як зазначають дослідники, «Параскева П'ятниця — покровителька жіночого рукоділля, героїня апокрифічного циклу духовних віршів про дванадцять п'ятниць. В імені проявилися й традиції поклоніння язичницькому жіночому божеству Мокоші, і християнській Святій Параскеві... Вважалося, що Параскеві присвячений один день кожної седмиці (тижня) — п'ятниця, коли не дозволяється займатися жіночим рукоділлям: забороняється прясти, ткати, в'язати, шити та вишивати. Якщо порушити заборону, то голки та спиці будуть ранити тіло Параскеви П'ятниці»⁴.

Симаргл — бог підземного світу, це химерична істота — собака з пташиними крилами. Симаргл — вісник богів, посередник між небесними богами та богинею землі. Він — охоронець посівів, бог коренів, насіння, ростків. Про його давність говорить його звіриний зовнішній вигляд; уявлення про Симаргла — захисника засівів — як про чудесну собаку легко можна пояснити: реальні домашні собаки захищали поля від диких косяль та кіз.

Особливо любили слов'яни *Ладо* — бога веселощів, благополуччя та шлюбу. Йому приносили жертви всі, хто брав шлюб, тому Ладо часто згадується в весільних піснях. Згідно з літописними джерелами, від Лада

¹ Любимов Л. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 88.

² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1994. — С. 388.

³ Любимов Л. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 88.

⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1994. — С. 388.

залежало щастя сім'ї та народження дітей. Одночасно він — бог весни і любові. Його дружиною була *Лада* — богиня краси, жіночої чарівності, яка в народних піснях оспівувалася як богиня материнства. Так, дослідники відзначають, що «Лада вшановувалась як покровителька шлюбів. Саме як богиню любові та краси, яку зображували у вигляді молодої прекрасної жінки з золотим волоссям в рожевому віночку, розглядали автори найбільш ранніх робіт з язичницької міфології слов'ян. Однак перш за все Лада була рожаницею. Вона, як і Ярило, уособлювала весняні вегетативні сили. Ладу і Ярила можна вважати двома іпостасями весняних рослинних сил: жіночої та чоловічої»¹. Слов'яни-язичники вважали, що Лада після смерті збирає душі праведників, які стали іскрами, і йде у людський світ, вкладаючи їх у лоно жінкам, які прагнуть дитини. В жертву Ладі приносили борошняні вироби (млинці, кашу, візерунчатє печиво, хліб, крупи, пироги, зерно), мед, молочні вироби (сир, молоко), та полотняні вироби (нитки, хустки, полотно, вовну), яйця, пиво.

Ярило — «бог весняного Сонця у давніх слов'ян, весняних робіт, любові й пристрасті... За віруванням наших пращурів, Ярило був також заступником сівачів, трударів, що встають до сходу сонця. Місяцем Ярила був ярець (травень)»². Також це бог зачаття, ярий бог пробудження природи та весняного сонця, «Ярило уособлює собою весну, природу, яка пробуджується від зимової сплячки»³. Ярило знаменував торжество плідної любові — він давав добрий врожай, здорове потомство, виганяв зиму та холод. Дійсно, після приходу весни йде збільшення світового дня та прибуває тепло. Все оживає, росте, тягнеться до сонця. До літнього Сонцестояння Ярило набирає повну силу. Він живе в любові з землею, народжуючи влітку нові життя (врожаї, дитинчат звірів, птахів, риб тощо). Як зазначають дослідники, «колись існувало слово яр і мало значення «гарячий», «палкий», «ясний», «блискучий». Весну теж називали «ярою», зерно — «ярицею». Яровий хліб мав назву «яровина», «ярь», світлий — «яркий» (це слово збереглося у російській літературній мові). У сучасній українській мові відгомін про Ярила знаходимо у словах ярий, ярість, ярувати, ярка (молода вівця), яровизувати тощо»⁴. Таким чином, корінь «яр» зустрічається в словах, пов'язаних з ідеєю родючості та розквіту життя: *ярова* пшениця, *ярові* хліби, *доярка*, *ярина* (овеча вовна). Але той же корінь означає гнів, завзяття, запал; в російській мові архаїчний корінь «яр» зберігся в словах *яростный* (лютий, шалений), *ярый* (сильний, завзятий), *яркий* (яскравий, ясний, осяйний), *юркий* (проворний, спритний, прудкий).

¹ *Волюшина Т. А.* Магія древніх славян. — Ростов н/Д.: Фенікс, 2006. — С. 139.

² *Потапенко О. І., Кузьменко В. І.* Шкільний словник з українознавства. — К.: Український письменник, 1995. — С. 279.

³ *Волюшина Т. А.* Магія древніх славян. — Ростов н/Д.: Фенікс, 2006. — С. 143.

⁴ *Потапенко О. І., Кузьменко В. І.* Шкільний словник з українознавства. — К.: Український письменник, 1995. — С. 279.

Ярилі як богу воскресаючої природи приносилася в жертву молода вівця (ярочка), кров'ю якою окропляли рілля (поорану землю), щоб зробити врожай ниви ще більш багатим.

Під час літніх свят на честь бога Ярила слов'яни виготовляли з трави опудало Ярила з чітко вираженими чоловічими атрибутами (корінь «яр» пов'язують з чоловічою силою, чоловічим сім'ям). Сильні емоції, що не контролюються розумом, фізичне кохання, а з ним і ідея розмноження, родючості, знаходилися під протекцією цього слов'янського бога. Давні слов'яни святкували «Ярилки», які припадали на 27 квітня — на найбільший пік весняного буяння природи. Цілу ніч палили на цьому святі вогнища, а молодь гуляла, співала пісень, танцювала. Вважалося, що кохання примножує врожай, що так багато важило для давнього землероба. Адже, як ми пам'ятаємо, язичники не протиставляли себе природі і не її відкидали законів. Люди знали: пройде зима — і Ярило повернеться, підведеться духом. Також, як і зерно, яке «поховали» в землі, воскресає стеблом, колосом і новим зерном. Не випадково зернові культури, які сіють навесні (на відміну від озимих), називають «яровими».

В християнську епоху культ Ярили був співвіднесений з вшануванням святого православної церкви Георгія Побідоносця, оскільки ім'я святого воїна «Георгій» означає «землероб» (з грецької «гео» — земля, «ургія» — робота). Не останню роль зіграла і співзвучність Ярило — Юрій (одна з форм імені Георгій). Так, дослідники зазначають, що «з прийняттям християнства це божество зблизилося з культом Георгія-Юрія. Але ще в XIX ст. в російських селах збереглися залишки ярилинних святкувань... В різних місцях святкування Ярили відбувалося в різні дні: в рязанських та тамбовських землях 30 червня, в вологодських — на Троїцю, в нижегородській, тверській — на всіхсвятському тижні чи в перший базарний день на першому тижні Петрівок. В ці дні на базарі їдять пироги, рибу, п'ють солодкі кваси»¹.

Святий великомученик Георгій жив в IV столітті в Каппадокії (територія сучасної Туреччини поблизу кордону з Сирією), був знатного роду, відзначався військовими талантами та досяг високого звання тисячачальника. Під час гонінь на християн об'явив себе християнином, викривав правителя-язичника Діоклетіана в нечесті; в 303 році після нещадних тортур йому відсікли голову. Святий великомученик Георгій шанувався серед православних слов'ян, багато храмів було збудовано на його честь. В день його пам'яті 6 травня після молебна в церкві селяни виганяли домашню худобу на пасовище, оскільки святого Георгія вважають покровителем худоби внаслідок того, що одного разу він оживив загиблого єдиного вола землероба.

З літнім сонцеворотом пов'язане слов'янське свято *Купала*. Купайло, Купало, Купала — бог літнього сонцевороту (ніч з 23 на 24 червня), по-

¹ *Волошина Т. А.* Магія древніх славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 146.

кровитель шлюбу, кохання, продовження роду, також це поганський бог земних плодів. На честь цього язичницького бога влаштовували свята та приносили жертви біля ставків, річок, струмків. День літнього сонцестояння, коли найдовший в річному колі день та найкоротша ніч — це найважливіше свято слов'ян, оскільки вважалось, що це час найвищого розвитку творчих сил природи. За уявленнями слов'ян-язичників, в цей день сонце досягало свого найвищого зеніту і повертало вниз. Важливо зауважити, що в купальській обрядовості головними були ритуали, пов'язані з вогнем, водою та рослинністю, а також важливими в цих обрядових діях були мотиви шлюбу, передбачення майбутнього подружнього життя, ворожіння про долю тощо.

В деяких регіонах свято Купала проіснувало до ХХ ст., тому етнографі могли зафіксувати всі елементи цього язичницького свята. Місце для святкування, як правило, вибиралося на околиці населених пунктів: на вигоні біля річок, ставків, струмків. Свято починалося з виготовлення купальського деревця (зрубаний невеличкий клен, дубок, яшень) та ритуальної ляльки Марени. Як зазначали дослідники, святкування Купала власне і починалося з того, що дівчата, прикрасивши стрічками ритуальне деревце, ввели хорюди навколо нього і співали купальських пісень. В основному це були пісні, схожі з весільними, в яких домінували мотиви кохання, сватання та подружнього життя, адже, як зазначають дослідники, «свято Купала знаменувало початок шлюбного сезону, коли, за зауваженнями літописця, молодь сходилася на «игрища межі села», що носили яскраво виражений любовно-еротичний характер. Наявність шлюбно-еротичних моментів у купальській обрядовості, зв'язок мотивів сватання і весілля зі святом літнього сонцестояння підтверджує ряд інших атрибутів купальського торжества»¹. Так, наприклад, оспівується молодече залицяння у відомій купальській пісні:

Ой на Івана на Купайла
Вийшла Марія, як та пава.
На ню молодці заглядаються,
Привітатися стидаються.
А той Іван не встидався,
Взяв за рученьку та й звітався:
— Марійко моя, душко моя,
Сподобалося личко твоє.
Ой не так личко, як ти сама
Як на папері написана.
Як на папері на листочку
Чорненькі брови на шнурочку².

¹ *Климець Ю.Д.* Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 67.

² Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. — К.: Веселка, 1989. — С. 84.

Окрім купальського деревця, яке потім топили або палили, елементом купальського обряду була і солом'яна лялька (або виготовлена з кропиви, дикої рожі чи чорноклена) *Мара*, *Марена*, *Морена*, яку вбирали в жіночий одяг, прикрашали вінками, намистом, квітами, стрічками. Праїндоевропейський корінь *-mor-* означає темряву, занепад, загибель, зникнення, і однокорінними словами є *смерть*, *моровиця*, *морок*, *змарніти*, *мара*, тому ця ритуальна лялька уособлювала втілення холоду, темряви і смерті. За уявленнями язичників, в переломні моменти, пов'язані з фазами сонця, зокрема в період літнього сонцестояння, між собою змагалися сили світла й темряви, добра і зла. У той час, коли дівчата водили навколо ляльки хоровади, хлопці непомітно підкрадалися, вихоплювали Марену і шматували її або топили. Спалення чи потоплення ритуальної ляльки Марени — це намагання язичників очиститися від нечисті, спроможної осквернити її життя, принести шкоду.

І, звична річ, під час Купала розпалювали ритуальні вогнища. Купальський вогонь вважали стихією, що має особливий вплив на долю людини, її майбутнє, зокрема на одруження, тому через багаття стрибали парами хлопець та дівчина, взявшись за руки. Запалення купальського вогнища був обрядом вшанування вогню як надприродної стихії, як сили, що має особливий вплив на долю і життя людини. Сила вогню — як благотворна, так і руйнівна, — в язичницькому світогляді асоціювалася з життєдайною енергією сонця, що дарувало людям світло та тепло. Тому думка про зв'язок обрядового вогню зі сонячним світилом підтверджується звичаєм розпалювання вогнища саме на свято Купала, що припадало на період, коли запліднююча сила і життєтворча енергія сонця досягла зеніту.

У язичницьких світоглядних уявленнях вогонь вважався головним чином очисною стихією, оскільки вогонь має здатність знищувати дотла певні речі, тому купальські ритуали виконувалися з надією одержати частинку життєвої енергії сонця й очиститися. Язичники визнавали, вшановували та обожнювали цю силу, що було ознакою сакрального ставлення до вогню. Головним матеріалом для ритуальних вогнищ служили солома, дрова, хмиз та сміття — старі та непотрібні речі (старі кошики, мотлох, тріски). Ритуальні вогні і запалювалися для того, щоби відлякати нечисту силу, вогонь повинен був знищити непридатні для вжитку речі, звільнити людину від них. Тому й існував певний здоровий глузд у тому, щоби спалити весь антисанітарний громіздкий мотлох заради вигнання нечисті, спроможної осквернити життя людини, принести реальну чи уявну шкоду.

Також причетність купальських вогнищ до культу небесних світил, зокрема сонця, засвідчує також і звичай котити з гір палаючі старі дерев'яні колеса з возів, які були обмотані соломою, вмоченою в дьоготь чи смолу. Варто додати, що котили колеса з таким розрахунком, щоби вони спускалися прямо до річки чи ставу і падали в воду. Цікаво зазначити, в цьому звичаєві язичники вбачали зв'язок із сонцем та періодом літнього сонцес-

тояння, адже колесо, а особливо палаюче й рухоме, було у язичників споконвічним символом сонця.

Другою стихією, яка виступала рівнозначною *вогню* очищувальною стихією, була *вода*. Тому вибір місця купальського святкування відбувався не будь-де, а саме біля води, і тому існував своєрідний ритуальний симбіоз одночасного очищення вогнем і водою. Важливим елементом купальського святкування були дівочі ворожіння на вінках, пущених на воду. Вода, за язичницькими віруваннями, визначала напрям руху купальських вінків, а, отже, і той напрям, звідки можна чекати майбутнього нареченого, і чи скоро дівчина вийде заміж. Пускаючи вінки на воду, дівчата співали пісень, закликаючи щасливу дівочу долю:

Заплету віночок, заплету шовковий,
На щастя, на долю, на чорні брови.
Ой пушу віночок на биструю воду,
На щастя, на долю, на милого вроду.
Ой поплинь, віночку, прудко за водою,
На щастя, на долю, милому за мною!¹

На світанку всі, хто приймав участь в цьому святі та стрибали через вогонь, купалися в річці, щоб зняти з себе злі немочі та хвороби та очиститися.

Окрім того, у цю ніч серед слов'ян-язичників існувала звичка не спати, а чекати на зустріч місяця із сонцем, щоб побачити, як «сонце грає». Звичай зустрічати схід сонця, «чатувати сонце» — релікти (залишки) архаїчного вшанування головного небесного світила як символу і джерела життєтворчих сил природи. В купальську ніч, за слов'янською міфологією, відбувалися всілякі чудеса: розквітали рідкісні загадкові трави — розривтрава, папороть, які ніколи не цвітуть, також відкривалися небачені скарби. Різна нечисть, а також відьми та чарівники, гуляли та могли вкрасти зорі, місяць і т. д.

На свято літнього сонцестояння існувала традиція збирати зілля, корені та ягоди, яким приписувалися особливі магичні й лікувальні властивості. Це має цілком раціональне пояснення, адже свято Купала — найдовший день у році і до цього часу рослинність досягала свого повного розквіту, то слов'янам-язичникам неважко було припустити, що саме в цей час найбільш доцільно заготовляти запаси лікарської сировини. «Іванівські» трави та коріння йшли збирати до сходу сонця, поки роса не опадє на рослинах, бо інакше вважалося, що зілля вже не pomoже од усякої хвороби. Особливо цілющими вважалися трави, які росли дуже далеко від людського житла, у лісовій гушавині, де «крику півня не чути». Купальське зілля та коріння збирали, стиха співаючи обрядових пісень або шепочучи спеціальні примовляння. Як зазначаються дослідники,

¹ Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. — К.: Веселка, 1989. — С. 84.

у звичай збирати купальське зілля простежується ремінісценції архаїчного вшанування матері-землі, яка, перебуваючи в періоді розквіту своєї життєздатності й родючої сили, передає цю силу рослинам, а відтак усім, хто її потребував. Так, заготовляючи лікарську сировину, люди «розкидали довкола себе гроші, танцювали, доторкалися до зілля горілкою, обіймали й цілували його, що, безперечно, вказує на збережені в реліктовій формі ознаки вдячності землі за подаровану магічну силу, зосереджену в купальській обрядовості»¹.

З приходом християнства поступово в народній уяві злилися два свята — язичницьке свято Купали та християнське свято Іоанна Хрестителя, і в народному календарі з'явилася нова назва свята — Івана Купала, яке православна церква не вважає канонічним, адже це поєднання назви язичницького бога та християнського святого.

Бог зимового сонця Коляда. Багато з тих, хто чув колядки, не знають, що означає «коляда». Коляда — це зменшено-пестливе слово від «коло» (колесо), тобто сонця у вигляді кола. З цим словом пов'язане і дієслово *колядувати*, тобто збирати жертву цьому богу. Колись зимове колядування для слов'янина-землероба було важливим магічним дійством, суть якого полягала в заклинанні врожаю, заклинанні плодючості свійських тварин та, найголовніше, закликанні добробуту в сім'ю. Свято на честь цього зимового сонця Коляди відбувалися в дні зимового сонцевороту, коли в цілому році найменший день та найбільша ніч (24—25 грудня). З 25 грудня починається поворот сонця на весну, день починає прибавлятися, і тому свято Коляди — це зимове торжество на честь сонця, що відроджується. Свято Коляди відзначали з 25 грудня по 6 січня (до Велесова дня). Ці свята співпадають із сильними морозами, хуртовинями та найбільш несамовитими гульбищами нечистих та шкідливих для людини духів та злих відьом, які крадуть місяць та зорі. Суть цього язичницького свята складалася в певних аграрно-язичницьких обрядах: закликанні майбутнього врожаю та побажання достатку (посипання зерном, ряження та водіння кози, коня, ведмедя як відгомін язичницького обоження тварин), новорічні ворожіння (передбачення майбутнього врожаю та приплоду худоби), співання колядок — це величальні пісні господарю та його сім'ї. В ці дні юнаки та дівчата «наряжались в хари, лярвы и страшила», як пишуть про них церковники в своїх повчаннях проти язичництва, в такому вигляді ходили по дворам та співали колядки — пісні, які прославляли Коляду (величання сонця), котрий дає всім тепло та благо. Прославляли також благополуччя дому та сім'ї. За це колядникам дарували обрядове печиво, ковбасу, пироги, пряники. В ці ночі зимових святюк проходили ворожіння на майбутній врожай, на плодючість домашньої худоби, але більше всього — на майбутні подружні пари, на шлюб.

¹ *Климець Ю.Д.* Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 83.

Як зазначають дослідники, «після прийняття християнства народні боги з часом були забуті, а свято на честь Коляди церковнослужителі приурочили до Різдва, до зимових свят. Іменем Ісуса Христа замінювалося язичницьке божество сонця, що народжується — Коляда, іменем діви Марії — древня мати сонця. Але, не зважаючи на заборону церкви величати та вшановувати Коляду, згадки про давнє божество ще довго жили в народній свідомості, а звідси і в народних піснях — колядках»¹.

Були у слов'ян і боги, особливо відповідальні за процвітання та родючість всього живого в природі, а також за примноження роду людського, за шлюб та любов між ними. Це були **Род** та **Рожаниці**, боги людської долі. Згідно з віруваннями давніх слов'ян, «Род знаходився на небі, розпоряджався дощем та блискавкою, з ним пов'язані джерела води на землі, підземний вогонь. Від нього залежав врожай землероба»². Для слов'ян, що займалися переважно землеробством, було природно сполучати в одному понятті долю і врожай, тому що їхня доля прямо залежала від врожаю. Тому *Рода* треба розцінювати як дуже значне божество родючості, що паує над землею.

Род — повелитель землі та всього живого, він — язичницький бог-творець. Як зазначають дослідники, «Род — головний бог східних слов'ян до утвердження верховенства Перуна, бога князів та дружинників, один з богів небесної сфери, творець всього суцього, функціонально (як творець життя) пов'язаний з водою земною та небесною (дощем), якимось чином співвідноситься з небесним і підземним вогнем»³. Род дає життя всьому живому, а звідси цілий ряд понять: спорідненість, народження, *врожай*, народжувати, *народ*, *родина*, *родичі*, *природа*, *рожаниці*. Таке різноманіття однокорених слів, без сумніву, доводить велич даного язичницького бога. Він згадується в багатьох церковних повчаннях проти язичництва, зокрема «Слове об Идолах»: «Вседержитель, иже единъ бесмертенъ и непогибающихъ творецъ, дуну бо человеку на лице духъ жизни, и бысть человекъ въ душу живу: то ти не Родъ, седа на въздузе, мечеть на землю груди — и въ томъ ражаются дети». Як зауважують дослідники, «давній язичницький бог слов'ян, творець світу Род пережив вшанування дружинного Перуна та після введення на Русі християнства часто згадувався церковними проповідниками в їх жорсткій боротьбі з культом животворного божества, якому населення Русі вперто поклонялося та продовжувало приносити жертви: «аже се Роду и Рожанице крають хлебы и сиры и мед»⁴.

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 25.

² *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 26-27.

³ *Волошина Т. А.* Магия древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 121.

⁴ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 27.

Супутницями Рода були *Рожаниці* — безіменні богині родючості, достатку, благополуччя, й тому «культ рожаниць відрізнявся від інших язичницьких обрядів перш за все ясністю, відкритістю, урочистими бенкетами на честь богині!». Рожаниці — жіноче породжуюче начало, що дає життя всьому живому: людині, рослинному та тваринному світу. Рожаниці — не стільки подательки родючості (про це піклується Род), скільки охоронці життя. За найдавнішими уявленнями Рожаниці мислилися у вигляді двох небесних богинь, подательниць дощу, але довше всього трималася віра в них як в захисниць молодих матерів та маленьких дітей.

Свято Рожаниць справляли весною — 22—23 квітня, також на честь Рода та рожаниць влаштовувалися ритуальні бенкети від час осіннього свята врожаю (день осіннього рівнодення) та на зимове сонцестояння. В ці святкові для язичників дні жінки приносили жертви рослинними та молочними продуктами, які урочисто з'їдалися на священному ритуальному бенкеті, а вночі палили вогнища. Як зазначає визначний дослідник язичницької культури Б. Рыбаков, «ритуальні бенкети на честь Рода та рожаниць слід уявляти собі так: після збирання врожаю та обмолоту... влаштовувались «зібрання»... на якому співались якісь пісні... поїдалися страви з продуктів землеробства та ходили по руках кругові чаші з медом»². Приношення цим богам складалися з хлібів, меду, свіжого сиру та пирогів, і, звична річ, давньоруського хмільного напою — меду. Звичайно ж, язичницька сутність цих веселих бенкетів протягом століть визивала критику з боку християнської церкви. З прийняттям на Русі християнства культ Рожаниць поступово злився з культом Богородиці, надовго переживши культ Рода. Як зазначають дослідники, «язичницькі боги породження нового життя вшановувались не тільки більше всіх, але й довше всіх. Навіть через не одно десятиліття після хрещення Русі автори повчань проти язичництва скаржилися, що їх сучасники «чтуть срамні уди і в образ сотворені та кланяються ним і треби ним кладуть»³.

Контрольні запитання:

1. Поясніть, що таке міфологічна свідомість?
2. В чому проявлялося міфологічна свідомість слов'ян-язичників?
3. Які рівні слов'янської міфології ви знаєте?
4. В чому полягала різниця між пантеоном богів Давньої Греції та давньоруським пантеоном?
5. Який вигляд мали ці «вищі» боги?
6. Яких ви знаєте «вищих» богів слов'янського пантеону? Дайте їх характеристику.
7. Як вшановували цих богів?
8. Що сталося з вищими слов'янськими богами протягом християнізації?

¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1994. — С. 466.

² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1994. — С. 469.

³ Волошина Т. А. Магия древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 125.

Нижчий пантеон слов'янської міфології

До цього рівня відносилися різні істоти не-людиноподібної нечисті, пов'язані зі всім міфологічним простором від дому до лісу. Болото, ліс, струмки, річки та ставки, навіть людське житло мали своїх поганських божків. Ці божки були господарями певного місця — житнього поля, очерету, криниці, людської хати чи дубового гаю. Як зазначають дослідники, «ледве не більш важливу роль, ніж вища міфологія, в житті давніх слов'ян, відіграла нижча міфологія, яка оточувала людину повсюди: вдома, в лісі, біля ріки чи озера, в полі, та болоті тощо. Ці домові, лісовики, водяні, польовики, русалки, вили, кікімори, банник, нав'ї та берегині, мари та мори, лихоманки. Одні з них протегували людині, оберігали її (домашні духи на чолі з домовиком, вили, берегині), інші ж, як правило, шкодили чи діяли згубно (водяні, русалки, лісовики, мари та мори, лихоманки та інш.), насилаючи хвороби, заманюючи в хаші чи воду, намагаючись «заблудити» людину — в прямому та переносному сенсі. Однак всіх представників нижчої міфології східних слов'ян більш всього характеризує їх амбівалентність по відношенню до людини: якщо їх розсердити, образити, задіти, то вони мстиві та ворожі, якщо ж їх задобрити, перепросити, принести їм жертви, вони стають добродушними, чуйними, допомагають людині чи, в крайньому випадку, не шкодять йому»¹.

В нижчому пантеоні розрізнялися божки, які жили в природному середовищі (лісовик, водяник, болотяник, мавка, очеретяник, бузинник, польовик), божків домашніх (домовий та дворовий, банник) та божки певного періоду часу (полудниця та полуночниця). Як зазначає М. Грушевський, «певні таємничі істоти жили в болотах, лісах, горах, полях. Про вшанування криниць, болот, гаїв — себто тих божеств, що жили в них, згадують письменні пам'ятки від XI ст. Митрополит Іоанн згадує про тих «еже жруть бьсомь и болотом и кладеземь». Церковний устав Володимира між провинами вчислює: «или кто молиться под овиномъ или въ рошеньи, или у воды». В теперішніх часах ще збереглися в народі образи водяника, що живе в воді, лісовика чи полісуна — в лісі, і всяких взагалі «дідьків» — хатніх, болотяних, лісових, що при всіх своїх пізніших відмінах свій початок ведуть з передхристиянських часів. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в дуплястих деревах, в старих покинутих будовах, млинах і т.і., заступили місце давніх передхристиянських «бісів»².

Ці «малі» божества не мали ані жерців, ані святилиц; їм молилися або сам-на-сам, або сім'єю, інколи навіть всім селищем чи племенем. Як зазначають дослідники, «поряд із «великими» богами язичники вшановували і «менших» (хатніх, лісових, водяних, польових), духів, рослини, твари-

¹ Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 78.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 324.

ни тощо. Археологічні дані останніх десятиліть свідчать, що ці вірування мали переважно утилітарний характер. Головна думка їх — господарське благополуччя і процвітання роду (багатий врожай, вдале полювання, захист людини від «злих» сил тощо)¹.

Важливо зазначити, що «культурологи та релігієзнавці давно вже виявили і підтвердили той факт, що богословські та моральні поняття Добра і Зла означилися в людській культурі не одразу. Довгий час їх замінювали набагато «утилітарніші» та «операційніші» поняття Користі та Шкоди... Зроби оте й оте — і ти дістанеш ось таку Користь або усунеш ось таку Шкоду»². Тому можна з певністю стверджувати, що в язичництві головними були не категорії Добра чи Зла, а категорії *корисного* та *шкідливого*. Саме це стосувалося й людської поведінки відносно богів нижчого пантеону, оскільки «аж ніяк не споконвіку водяники та лісовики, домовики та польові мавки сприймалися як сила зла, бісівська. У бісовщину ці втілення природних начал, цих володарів стихій заслало християнство. У глибині язичницького мислення вони ще не «спеціалізуються» ні на злі, ні на добрі: вони різні, мінливі, амбівалентні. Можуть допомогти людині, можуть й нашкодити: все залежить від їхньої прихильності. А вона, в свою чергу, залежить від *правильної* поведінки людини в космічному діалозі з «нелюдським»»³. Ось чому слов'янин-язичник, виходячи з дому в ліс, поле, налаштував себе на постійну боротьбу з непередбачуваними обставинами та немилосердними стихіями; а з іншого боку — завжди міг розраховувати і на неочікувану допомогу лісного божества, лісного хазяїна. Язичник намагався нижчим духам природи «сподобатися» правильною поведінкою: не шкодити та смітити в лісі, не бити без потреби диких звірів, не ламати без потреби дерева та кущі, навіть не кричати голосно, порушуючи тишу та спокій природи.

Лісовик. У всіх слов'янських народів існують повір'я про духів природи. Духи — уособлення лісу — відомі головним чином в лісній зоні: у росіян це «леший» та «кікімора», у українців лісовик. В них втілювалася загрозлива ворожнеча слов'янина-землероба до густого, дрімучого та непроглядного лісу, у котрого доводилося відвойовувати землю для ланів та в якому людині загрожувала можливість заблудитися, загинути від диких звірів, пропасти на болотах. Але у слов'ян-язичників були свої ритуали, за допомогою яких вони намагалися «задобрити» цих божків. Як зазначають дослідники, «людина може налагодити стосунки з кікіморою, пригощаючи її папороттю, розмовляючи з нею, вихваляючи та дякуючи їй, і вона

¹ Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. — К.: Український письменник, 1995. — С. 279.

² Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — С. 23-24.

³ Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — С. 11.

стає помічницею в домі: глядить за малими дітьми, допомагає по господарству, пряде вночі вовну, перемиває посуд, якщо ж господарка недбала та лінива, то кікімора шкодить, лякає, лоскоче. Можна уберегтися від злих навій, запрошуючи їх помитися в лазні чи залишаючи для них їжу. У випадку добрих стосунків лісовик чи водяник можуть відкрити клади, вказати на кращі місця полювання та рибної ловлі, вивести з лісної хащі, уберегти від небезпечної вирви-чорторя. В інших же випадках духи лісу, ріки, болота безжалісні до людей, які опинилися в їх володінням — вони їх заманюють, топлять, заводять в непрохідну гушавину, з якої не можна вибратися. Але найбільш характерним для нижчих надприродних сил, які оточують людину та наповнюють своєю присутністю його життя — це витівки та капості, які вони любляють, розважаючись, причому часто не злісно, а жартома»¹. Цей повелитель лісу уявлявся давнім слов'янам у вигляді трохи здичавілого пастуха. Він пасе свою череду — вовків, зайців, оленів — і полюбляє жартувати над людиною: відбере в неї пам'ять, і людина заблукає в лісі, а лісовик радіє, гучно сміється і плескає в долоні. А втім, його витівки не злі і рідко коли закінчуються драматично. Також слов'яни вважали, що лісовик відрізняється від всіх інших духів природи особливими властивостями, притаманними тільки йому одному: якщо він йде лісом, то його зріст рівняється з найбільш високими деревами, а йдучи для прогулянок та забав на лісній галявині, він ходить там маленьким, нижче трави, вільно укриваючись під будь-яким листочком.

Мавки — це різновид лісових русалок. Ім'я «мавка» утворено від слова «навь» (навка), що значить «втілення смерті». Вважалося, що мавка народжується з духу дівчини, яка загинула в лісі з різних причин. Також мавки символізують душі дітей, які народилися мертвими чи померли нехрещеними. Мавки, за народними уявленнями, мали довге волосся та одяг, сплетений з вербових віток. Вони не віддзеркалюються у воді, не мають тіні та спини, тому видно всі нутроші. Вони часто постають у вигляді молодих красивих дівчат, що танцями і співом заманюють хлопців у ліс, де залоскочуть їх до смерті або заводять їх у лісові нетрі. Для язичника кожний гай, струмок чи озеро мали своїх духів. І, очевидно, не тільки необжитий простір лісу чи болота мав свого духа-володаря, але і засіяне житом чи ячменем поле повинно мати свого господаря, польовика. *Польовик* — володар полів, доглядає та опікується ним. Як і інші нечисті духи, польовик може прибирати різного вигляду (постаті кума, бугая, козеняти, птаха), зваблювати людей і вводити їх в оману. Змальовувався польовик переважно в антропоморфному образі (тобто у вигляді невеличкого за зростом чоловіка), проте з численними звіриними «ознаками» (покритий шерстю, має хвіст, великі кігті, маленькі ріжки, крила, телячі вуха, великі зуби). За переказами, живуть польовики по степах, полях і луках, ярах, ямах, могилах і ровах.

¹ Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 78—79.

Разом з тим саме на полі можна було зустріти небезпечну *полудницю* (її ім'я походить від слова *полудень*). Вона мала вигляд жінки-жебракчи з розпущеним волоссям, змореної, в бідному одязі. Це — ім'я однієї з русалок, яка з'являється в полі в полудень і карає тих, хто в цей час працює. Полудниця з'являється в полі від 12 до 14 години з серпом у руках; тому вона має ще ім'я *Серпушниця*. За усталеним сільським звичаєм, при роботі в полі в полудень слід було відпочивати, лігши в холодку під деревами. Вельми небезпечно бувати в полі у полудень, особливо, коли дозрівають жита. Під цю пору довкола якраз і блукають агресивні жіночі духи. Тому, хто порушив цю традицію, затримався в полі, полудниця починає крутити голову, насилає різні недуги (провокують сонячний удар). Людина, котра зустрілася з полудницею і врятувалася, зазнає великого переляку. На неї нападає безсоння, вона постійно жахається, боїться всього. За таких випадків зверталися до бабусь-шептух, щоб викачати переляк. Коли полуденний час скінчиться, полудниця зникне, так само, як зникають нічні духи зі співом півня. Якщо ж людина працювала не за своїм бажанням, то полудниця ставала поряд і пришвидшувала виконання роботи.

Духи водної стихії — водяні та русалки — викликали ще більший страх, ніж порівняно добродушний жартівник лісовик, тому що втонуті у річній вирві, в озері було набагато страшніше, ніж заблукати в лісі. Очевидно, новий образ русалки витіснив споконвічно слов'янські давні образи берегинь, водяниць та інших жіночих водяних духів.

Берегиня — у давньослов'янській релігії — русалка. Саме слово походить від слова «берег». У нижчій міфології східних слов'ян — жіночий персонаж, добрий дух. Імовірно, берегині — берегині річок, водоймищ, духи, що мають відношення до води. Праслов'яни жили саме на берегах річок і озер, звідси і синонім слова хранителька, тобто та що зберігає, оберігає воду. Берегиня відома під багатьма іменами, в тому числі і в міфологічних системах інших індоєвропейських народів. У слов'янському шануванні саме часто використовується ім'я — Лада. Згодом слов'янські народи стали вважати, що берегинь безліч. У берегинь перетворювалися наречені, що померли до весілля. Кожного хлопця берегині вважали своїм втраченим нареченим і часто зводили їх з розуму своєю красою. Берегині вважаються добрим духом. Вони допомагають людям дістатися до берега цілими і неушкодженими, захищають їх від проказ Водяника, чортів та мар. Берегині зберігали благополуччя різних природних об'єктів, а також дім. Берегинь було багато; вони оберігали людину всюди: вдома, в лісу, в полі, на воді, оберігали посіви, скотні дворища, дітей.

Русалки — богині, або духи, водних джерел. За уявленнями слов'ян-язичників, у кожного водного джерела (криниця, струмок, річка, ставок, лісне джерельце) був свій дух — русалка. Русалки стають дружинами водяника. Русалок уявляли, як гарних дівчат, голих і з довгим руським або зеленим розпущеним волоссям до колін або у сорочках, чи у дівочому прозорому вбранні у вінках з осоки та зілля. Русалки є символом спокуси,

небезпеки, яка чатує на людину у воді, вони є також символом душевної печалі і туги за земним життям. Русалки можуть виступати символом краси водної стихії. Згодом в народній уяві русалками стали вважати дівчат-утоплениць, які навіки вічні відійшли від буденного земного буття й переселилися в таємничу сферу. Русалками ставали й ті, що були заручені і померли перед шлюбом, або й діти, що народилися мертвими або помирали нехрещеними — так звані страдчата чи потерчата.

Життя слов'янина-язичника не завжди було легким, адже траплялися нещастя, побутові прикrostі, хвороби, злидні. Всі ці негаразди наводили слов'янина на думку про існування надприродних істот, які стояли за ними. Життєві труднощі примушували шукати винних, і вони з'явилися в образі злих богів, зокрема Мари чи Марени.

Мара (Марена) — богиня темної ночі, страшних сновидінь, привидів, хвороб (мору), смерті. Зла богиня смерті та холоду Марена була відома всім слов'янським племенам. Її ім'я пов'язують з темнотою, морозом та смертю. Дійсно, її ім'я споріднено з такими словами, як «мор», «мороз», «марево», «морок», «морочити», «смерть», «хмара», «мерзнути», «померти», «мертвець», «вимирання». В індоєвропейській традиції від Індії до Ісландії відомі міфічні персонажі, які приносять всіляке зло: буддійський Мара, який спокушував праведних відлюдників; скандинавська «мара» — злий дух, здатний замучить сплячого, «затоптати» його насмерть; Морриган, богиня давніх ірландців, зв'язана із руйнуванням та війною; нарешті, французьке слово «кошмар». Ще можна згадати Моргану, Моргаузу та Мордреду з епосу про короля Артура та його лицарів.

За давньослов'янською легендою, Мара сіє на землі чвари, брехні, недуги, вночі ходить попід людськими оселями й вигукує імена господарів — хто відгукнеться, той вмирає. Любить душити сплячих та смоктати їхню кров. Разом зі Змієм породила 13 доньок-хвороб, яких пустила по світу (*Вогневицю, Глуханю, Коркушу, Лякливоцю, Лінь, Ломоту, Лідницю, Кікімору, Жовтяницю, Гризачку, Очицю, Трясовицю, Черевуху*). Легенди розказують, як Марена кожний ранок намагається підкараулити та знищити Сонце, але кожного разу зі страхом відступає перед його променистою світосайною міццю та красою. І солом'яне опудало, яке навіть і в наші дні спляють під час свята давньої язичницької Масляної, в пору весняного рівнодення, належить без сумніву Марені, богині смерті та холоду. Кожної зими вона ненадовго бере в свої нищівні та смертельні руки владу, але навіки утвердитися їй не дано: знову і знову торжествує Сонце, Життя та Весна.

Як відомо, ще до ХХ ст. побутував звичай виготовляти з кропиви, соломки, дикої рожі чи чорноклена зображенні Марени, вбирати його в жіночий одяг, прикрашати вінками, намистом, квітами, стрічками. У той вечірній час, коли дівчата водили навколо ляльки хороводи та співали спеціальних пісень, хлопці непомітно підкрадалися, вихоплювали Марену і шматували її або топили. Тому «деякі вчені трактували купальську ляльку як символічне втілення богині зими і смерті. До такого висновку спричини-

лася назва Марена (від *mor, moris* — смерть), яку давали на Україні антропоморфному зображенню або купальському деревцю, а також теоретичні основи представників міфологічної школи, що вважали Купала святом на честь повороту сонця з літа на зиму і завмирання плодотворних сил природи після літнього сонцестояння¹.

Як зазначають дослідники, «в давні часи жахливе божество смерті Мара вимагала жертв, в тому числі й людських, особливо якщо загрожувала війна чи морова хвороба. Відгомоном тих древніх жертвоприношень є магічний обряд знищення солом'яної ляльки Мари, яка символізувала собою жертву Марі... Серед етнографів існує думка, що солом'яне опудало Марени символізує зиму, зимове омертвіння природи, а його ритуальне спалення означає воскресіння вегетативних сил... Таки чином, Мара (Морена) — солом'яна лялька, яку урочисто знищують під час веселих весняних свят, присвячених вегетативним силам природи»².

Духи населяли не тільки ліса, поля та води. Слов'янам було відомо ще про домашніх божеств — доброхотів (від слів «добро» та «хотіти») та доброжилів (від слів «добро» та «жити»); головним серед них був домовик, який мешкав за піччю.

Домовик — це справжній хатній бог, охоронець домашнього вогнища та родинних святинь, адже «давньому слов'янину здавалося, що кожний дім в селі знаходиться під заступництвом духа, який наглядає за худобою, оберігає вогонь в печі і вночі виходить з-під пічки поласувати приношенням, залишеним йому дбайливою хазяйкою»³.

Цей домовий дух з'являвся вже при будівництві дому, оскільки на початку будівництва здійснювалися жертвоприношення. За деякими уявленнями, з душі жертвовної тварини і виникав домовик; за іншими — домовик народжувався із душ дерев, зрублених для використання під час будівництва. Хоча, в деяких випадках — наприклад, якщо будинок заново відбудовувався після пожежі — на нове місце брали з собою колишнього домовика, адже вважали, що він буде плакати та стогнати вночі, лякаючи перехожих. Домовика з пригощанням та умовлянням переносили на хлібній лопаті, або в горщику із старої пічки, примовляючи при цьому: «Домовик, домовик, йди з нами жити!»

Слов'яни вважали, що домовик живе під пічкою, або на горищах. Звичай його уявляли у вигляді маленького дідуся, схожого обличчям на господаря дому, тільки з довгим волоссям та бородою та кігтями на кошлатих лапах. За вдачею домовий — ідеальний господар, заклопотаний та дбайливий, інколи буркотливий, але в глибині душі турботливий та добрий, тому домовик був заступником та покровителем домашнього

¹ *Климець Ю.Д.* Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 57.

² *Волошина Т. А.* Магія древніх славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — С. 113—114.

³ *Любимов Л.* Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 91.

господарства. Але при цьому цей «покровитель дому дідусь-домовик був схильний до того, щоб сховати якусь потрібну річ і довгий час не віддавати, шуміти та стукати вночі, лякаючи жильців; мучити домашніх тварин (крім собаки та козла), плутати коням гриву в ковтун та доводити їх до «мила», душити сплячих уві сні, навалюючись на них, і навіть доводити дім та його господаря до розорення. Тому домовика, як і інших «духів повсякденності», треба було шанувати: годувати, залишаючи хліб та сіль, горщик каші, молоко, тютюн та замовляти його»¹.

Слов'яни-язичники завжди намагалися підтримати з домовиком гарні відносини, не забували звертатися до нього з добрим словом, залишали трошки смачної їжі для нього. І тоді, за уявленнями язичників, домовик платив добром за добро: піклувався про домашню худобу, допомагав утримувати порядок в домівці, попереджав про небезпеку — скажімо, міг розбудити вночі. Якщо господарі були ретельними, вмілими та працьовитими, він до блага прибавляв благо, а за лінощі та недбальство карав бідою — міг довести до зубожіння господаря та його дім через падіння худоби та інші господарчі негаразди.

Вважалося, що з особливою увагою домовик відноситься до свійської худоби: ноками він немовби розчісує гриву та хвосту у коней (а якщо сердився, то навпаки, сплутував шерсть тварин в ковтуни); він міг «відняти» молоко у корів, а міг зробити надої значними. Також вважалося, що він має владу над життям та здоров'ям народжених домашніх тварин. Віра в домового тісно перепліталася з вірою в те, що померлі родичі допомагають живим. Це ж зазначають і дослідники: «елементом культу предків була віра в домових. Домовий (дідусь, доможил, хазяїн) — невидимий покровитель сім'ї. Живе домовий десь в таємному місці — під пічкою чи за пічкою, в підвалі, на горищі. Він піклується про благополуччя сім'ї, але за умови, що люди, яких він оберігає, є трудолюбивими, бережливими, дотримуються звичаїв предків та приділяють йому увагу та поважають свого незримого шанувальника. Інакше домовий не дасть спокою домашнім, стане лякати їх вночі, мучити худобу, особливо коней, нашле напасті»². В свідомості людей це підтверджується зв'язком домового з піччю. В давнину багато народів вірили, що саме крізь димохід в сім'ю приходиться душа новонародженого, і також крізь димохід уходить назавжди дух померлого.

Перш ніж зайти в покинутий дім чи в лісну хатину-зимівник, треба було попросити дозволу у її домового: «Господар, дозволь переночувати!». І тоді домовик, радісний від того, що на нього звернули увагу, захистить гостя від будь-якої нечисті, яка починає діяти вночі. Якщо ж не поважати або, що гірше, образити чим-небудь домовика, сварливий маленький господар буде робити різні капості, поки не помиришся з ним.

¹ Кондаков И. В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 78.

² Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С. 44.

Вважаючи домового богом, йому віддавали належну шану: восени влаштовували «весілля» печі; коли в дім уперше приходила молода, вона мусила принести чорного півня — своєрідну жертву для хатнього бога.

Крім домовика та різних домових духів, слов'янська міфологія розрізняє ще й дворового духа — *дворовика (стригу)* — повелителя худоби та всього господарства, котрий, за повір'ями, має помічника — *спориша*.

Домовик прискіпливо стежив за дотриманням родинних ритуалів, шануванням померлих і був, власне, посередником між домочадцями та їхніми предками. Символічна у цьому зв'язку одна з давніх його назв — Щур — однокореневе слово від «пращур» (звався він ще Цур або Пек).

Чур (Щур, Цур) — божество-берегиня дому, а також божество межових каменів чи стовпів. У слов'ян дуже довго тримався патріархально-родовий уклад життя з його культом предків. Тому й природно, що у них зберігався і сімейно-родовий культ у вигляді вшанування предків, пов'язаний із поховальним культом. Той же пращур шанувався під іменем *чура*, в церковнослов'янській формі *чура*; ця форма уціліла в слові *пращур*. Значення цього діда-родоначальника як охоронця родичів і до сьогодні зберіглася в заклинаннях від нечистої сили чи небезпеки: чур мене! (тобто оберігай мене, дід!). Окрім того, в українській мові лишилися примовки: вираз «чур тобі, пек!» означало прохання «предок, убезпеч мене від лихого (слова, ока і т.д.!)», дієслово «відцуратися», «цуратися» — тобто перестати з кимось спілкуватися чи родичатися, «спекатися» когось — означало від когось відокремитися, позбутися когось. Цілком можливо, що як і інші язичницькі ідоли, зображення Чура робилися з дерева — він нашим пращурам уявлявся у вигляді маленького чоловічка з бородою та в шапці. Відгомін традиції робити дерев'яні зображення чура (шура) лишилися в українській мові, де слово «цурпалка» — шматок дерева; аналогічно обрубок дерева в російській мові — «чурка», також походить від слова «чур», оскільки цього божества робили з дерева.

Крім того, чур ще міг мати назву *кутного бога*, адже зображення бога дому виконувалися з дерева і ставилися в священному місці — покуті, чи красному куті, і прикривалися рушниками з язичницькими оберегами.

Чур охороняв родичів від всякого лиха, чур оберігав також і їх родовий спадок. За переказами, у слов'ян чур мав таке ж значення, як у римлян Терм: оберігання родових ланів та меж. Порушення межі, належних границь, законної міри і зараз в російській мові виражається словом «черезчур», значить, чур — міра, межа, кордон. Цим значенням чур можна пояснити одну рису поховального обряду у слов'ян, як його описує «Начальний літопис». Над покійником відбувалася тризна, потім його спалювали, кістки збирали в невеликий посуд і ставили на стовпі на роздоріжжях, де схрещуються шляхи, тобто сходяться межі різних володінь. Придорожні стовпи, на яких стояла посудина з прахом пращурів — це межові знаки, що охороняли кордони родового поля чи дідівської садиби. Звідси і забобонний страх, який оволодівав язичником на перехрестях: тут, на ней-

тральному ґрунті родич відчував себе на чужині, не вдома, за межами рідного поля, поза сферою могутності своїх чурів-охоронителів.

Земля, в котрій спочивали навіки предки (пращури) певного роду, вважалася непорушною та недоторканою. За повір'ями слов'янських племен, душі тих, хто не поважає святості меж, пересуває межові камені (стовпи), господарює на землі чужих предків, підлягають прокляттю і після смерті блукають без пристанища. Або такі люди вічно змушені тягати камені та носитися по полям, ніде не знаходячи покою; або носитися по полям блукаючими вогнищами. Чур як божество меж був захисником права власності (згадаймо вираз «чур — моє!», що означає — не торкайся до чужого), покровителем осілості людини на землі, гуманних моральних принципів; вважалось, що він все ділить справедливо («чур — навпіл!», «чур — разом!»). Зі словом «чур» пов'язані слова «чорт», «черта». Праслов'янське «черт» — це проклятий, можливо, той, хто порушив границі: межові, географічні, а потім — неминуче моральні, підміняючи добро злом.

Окрім домовика та чура, згідно з віруваннями слов'ян-язичників, були ще інші домові духи: *дрімота* (домашнє мирне божество сну, дрімота навіював сон маленьким дітям,), *баюнок* (від давньоруського слова «бать» — розказувати; співав колицкові, розказував казки та байки), *прокуди* (неслухи, пустуни, хитруни та крутії), *злидні* (істоти, що приносили в дім бідність, хвороби, занепад; згадаймо українські вислови «злидні обсіли» та слова прокляття «бодай вас злидні побили!»).

Злидні — у східнослов'янській міфології це злі духи, які приносять у дім нещастя, хвороби та нестатки. Вони маленькі, заморені, у лахмітті, з вічним гризьким виглядом на обличчі. Туляться в кутку за піччю й постійно голодні. У переносному значенні злидні означали бідність (жити у злиднях — жити у бідності). Злидні часто асоціюються із такими людиноподібними істотами, як Нещастя, Лихо, Біда, Недоля. В народних казках та легендах вважалось, що злиднів можна позбутися завдяки розуму й життєлюбству: їх можна зав'язати в мішку, заткнути у плящі чи полонити в будь-чому іншому й кинути у воду чи навернути каменем; зв'язавши, можна лишити на перехресті — вони перейдуть до того, хто їх розв'яже. Ось одна з цих легенд «Про те, як чоловік злидні у ріжок загнав»:

«В одному селі жив чоловік — здається, й роботящий, однак весь час діло в нього не йшло на лад: б'ється, як риба об лід, а ніяк не може вибитися з убозтва. Якось він замислився: «Що за причина така, що я ніяк не розживуся? Невже мене злидні обсіли?». А йому хтось відповідає: «Бо й справді обсіли, і скільки б ти не бився, не розбагатієш, доки ми будемо в тебе». Чоловік був не дурень. Розкинув думками туди й сюди та й питає: «Та хіба вас багато в мене розвелось?»

— «Багато», — озвалось те ж саме. — «А чому ж вас не видно?» — знов питається. — «Це ми такі маленькі, що нас ніхто не бачить». — «Де ж ви поміщаєтесь?» — «Та ми будь-де можемо бути». Саме тоді чоловікові схотілося понюхати тютюну, й він відкрив ріжок. «А ось тут,

у ріжку вміститься?» — питає. — «Аякже!» — відгукнулось те, і вмить почувся голос із ріжка: «Ось ми вже всі в ріжку!». Чоловік швидко заткнув ріжок закладкою, а далі гайда до занедбаного млина й поклав ріжок під вал. Відразу ж після цього все в чоловіка пішло чудово. З'явився в нього достаток, а там і багатство».

Як відомо, в 980-х роках князь Володимир робив спробу модернізації язичницького пантеону (виділивши декілька основних язичницьких богів), яка зазнала невдачі. Серед причин цієї невдачі було й те, що «за межами Володимирова пантеону опинилися дрібні язичницькі божества, які були присутніми в повсякденному житті та побуті східних слов'ян — в лісі та на річці, в полі і оселі, в хліву та у лазні, вони супроводжували людину від народження до поховання, відповідали за нього в цьому та потойбічному світах. Всі ці багаточисельні лісовики та водяні, домовики та банники, русалки та кікімори без усякого пантеону були невід'ємною частиною народного життя та традиційної культури язичницької Русі (всі вони, до речі, так чи інакше були близькими саме до Волосу як представники хтонічних [від грецької *хтоніос* — підземний], тобто таких, що походять з землі, сил). За межами княжого пантеону опинився і цілий сонм страшних хтонічних істот (які були пов'язані з продукуючими силами землі та згубними потенціями потойбіччя), які несли людям смерть, хвороби, горе: Мара, Марена, Лихо, Навь, Кошей, Змій Горинич, Бага Яга та інш. Пізніше ці та інші міфологічні образи природно увійшли в руський фольклор (героїчний епос, чарівні казки тощо), втративши при цьому прямий зв'язок з первісною міфологією як світоглядом»¹.

Важливою рисою вірувань слов'янської доби була життєрадісність і оптимізм наших предків. У слов'янському пантеоні не було жорстоких богів. Отже, ми бачимо картину світа слов'янина-язичника такою: це життя людини в гармонії з природою, їхня фактична нероздільність, адже давні язичники вважали себе часткою природи. Давня людина не протиставляла себе природі, наприклад, тваринам. Це життя в світі, суцільно населеному різного роду богами та живими істотами, існування яких не ставилося під сумнів. Людина відчувала в собі сили вплинути на хід життєвих подій, вона відчувала свою спроможність провокувати якісь події в природі чи уникати їх, адже вона знаходилася в прямій взаємодії з цими «вищими» силами і могла, дотримуючись нехитрих правил, завжди домовитися з цими силами та попередити біду. Прикмети та забобони старших були незаперечними правилами життя: вони вчили поважати все, що бачиш навкруги, також і людей, серед яких живеш, оскільки кожна травичка в полі, кожне деревце в лісі є такими же живими, як і ти сам, і ваші права — рівні. Одночасно існував і зворотній зв'язок: різні сфери людської діяльності та почуттів знаходились у веденні певних богів, а ті були відповідними за

¹ Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007 — С. 86.

благополуччя в житті їхніх «підопічних». Саме з такої «взаємодопомоги» і склався слов'янський світогляд та моральність, розуміння цінності життя та добра як вдячності за дане небесами людині життя.

Що ж стосується ритуалів та обрядів слов'янського язичництва, ми можемо зробити наступний висновок. По-перше, жерці ще не виділилися в особливий відокремлений стан ані за своїми функціями, місцем проживання або якимось іншими ознаками; вони проживали серед населення і були його органічною часткою. По-друге, місце жертвоприношення та поклоніння богам — слов'янське «капище», не перетворилося в храм навіть тоді, коли на цьому місці стали ставити зображення богів, язичницьких «ідолів». Всі обрядові дійства проходили на природі просто неба. По-третє, слов'янська релігія перед прийняттям християнства не встигла ще напрацювати строгих форм культу, не стала вченням, а значить, і не могла виконувати свою функцію об'єднання людей різних племен під керівництвом централізованої влади, чого так потребували східні слов'яни в X—XII ст. І останнє: язичницьких богів ще не відділили від явищ природи, вони продовжували зливатися зі стихіями і під час появи християнства.

За допомогою цих релігійних вірувань люди вчилися узагальнювати свій життєвий досвід, розвивати уяву про навколишній світ, шукати першопричину буття. Так у стародавніх слов'ян склалася уява про богів та першооснову світу, про походження життя. Також релігійні вірування стародавніх слов'ян максимально наближалися до життєвих реалій і відображали у міфологічній формі прагнення єднання з природою, навколишнім середовищем. Вони формували думку про те, що добрі сили завжди мають перевагу над злими, що тільки мир і злагода дають змогу гідно продовжувати життя, забезпечують процвітання роду чи племені.

Не зважаючи на прийняття християнства в період ще так званої «молодості» язичницької релігії, яка ще сама знаходилася в розвитку і не набула застиглих форм, язичництво так і не вдалося зовсім викоренити з душі та свідомості народу. Слов'яни-язичники декілька століть чинили опір християнству та різними шляхами вносили язичництво в християнство (шляхом інакомовності, кодування, натяків, перейменування за співзвучністю), і в кінцевому підсумку народний (відпочатково язичницький) світогляд, етика розчинилися в християнстві, створивши православ'я. Народна свідомість частково змішало нову віру зі старою, частково злило своїх богів з християнськими святими, а частково привело цих богів до положення «бісів». Свій художній вираз язичництво знайшло в народному фольклорі: казках, замовляннях та заклинаннях, прислів'ях та приказках, обрядових піснях та дитячих іграх, — всі вони зберігали залишки магічних уявлень слов'ян-язичників.

Релігійні вірування і міфологія стародавніх слов'ян стали культурним полем, на ґрунті якого поширювалось християнство, запроваджене в Київській Русі.

Контрольні запитання:

1. Хто відносився до нижчого пантеону слов'янських богів?
2. Де ці поганські божки «проживали», за язичницькими уявленнями?
3. Чи існували капища для нижчих богів? Яким чином їх вшановували?
4. «Вірування в нижчих богів мали переважно утилітарний характер». Який саме?
5. В чому полягала суттєва різниця між богами вищого пантеону та божками нижчого пантеону?
6. Яка доля спіткала нижчий пантеон слов'янських божків під час християнізації?

ГЛАВА 3. СЛОВ'ЯНСЬКІ ІМЕНА

Наукою, яка займається вивченням імен, прізвищ, прізвицьк, називається антропоніміка. Дуже цікавою видається ситуація, пов'язана з наданням імен, після прийняття християнства на Русі. Саме імена виявляли ту демаркаційну лінію, яка розмежовувала давню язичницьку культуру та християнство, яке прийшло на ці землі в 988 році.

Язичницькі імена

На думку наших пращурів-язичників, ім'я визначало долю людини, воно було немов ключем до його внутрішнього «я». І тому в дохристиянські часи мала два імені: одне — для всіх, а друге — таємне, тільки для самої людини та його найближчих людей. Язичник пояснював це так: традиція явного та таємного імені існувала як захист від злих, шкідливих духів та недобрих людей — адже, не маючи ключа до сутності людини, причинити їй зло набагато складніше. Окрім того, інколи перше слов'янське ім'я було свідомо непривабливим (Крив, Некрас, Злоба, Невзор), для ще більшого захисту від недобрих сил — щоб ніхто не зурочив. Так, наприклад, в «Повісті врем'яних літ» у князя київського Володимира був воєвода саме з таким слов'янським непривабливим іменем: «в літо 6492 [984]. Пішов Володимир на радимичів, і був у нього воєвода Вовчий Хвіст. І послав Володимир поперед себе Вовчого Хвоста. І зустрів він радимичів на ріці Піщаній, і переміг радимичів Вовчий Хвіст»¹. В той же час воєвода Ярополка, з яким боровся Володимир, мав досить таки красномовне ім'я Блуд: «і послав Володимир до Блуда, воєводи Ярополка»².

Друге ім'я давали, за різними даними, у віці 7—10 років, під час ініціації — переходу в іншу вікову групу, коли основні риси характеру вже

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 139.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 127.

сформувалися, тому ім'я давалося, виходячи з цих рис. Нове осмислення імені повинно було відповідати характеру дитини або якостям, які хотіли б бачити в ньому батьки, якщо, приміром, у дитини був слабкий характер, або відзначалася занадто буйним характером, наприклад: Богумил — нехай буде милим Богу, Гостерад — нехай відзначається гостинністю, Мстислав — нехай буде славним своєю помстою над ворогами. Як бачимо, за слов'янськими віруваннями, ім'я було заляттям та магічним знаком, пов'язаним з людиною, яка носила його.

Як зазначають дослідники, «слов'яни-язичники вірили, що імена — це своєрідні назви-талісмани, слова-заклинання, які мають магічну силу, можуть впливати на долю людини. Тому і давали дітям імена сильних звірів — Лев, Вовк, Ведмідь. Послугувалися вони й іншим способом «забезпечити щасливу долю» своїм нащадкам. Дитині давали незугарне, навіть відрозливе наймення, що ніби затуляло її від погляду злих духів, «поганих» очей, зазіхань, смерті. Наприклад, Поганка, Павук, Горе, Кобиляча Голова тощо. Значну частину давніх імен становлять наймення, за основу яких взято риси людини, різні прикмети. Так, довго очікуваного сина називали Жданом чи Бажаєм, малюків з лагідною вдачею — Любимами, Добринями, Милютами; примхливих, неспокійних — Брикунами, Криками, Шумилами. На вибір наймення впливали місце, час, обставини народження, колір очей тощо. Наприклад, Біляна, Чорний, Політко, Позв'язд, Зима, Дорога, Субота. Могли дати наймення залежно від соціального стану батьків: Селюк, Діхтяр, Муромець. Найдавнішими слов'янськими іменами, які спочатку давали лише дітям знаті, були наймення з подвійними коренями — Ярослав, Святослав, Володимир»¹.

Завдяки лексичним складовим двочленним імен, збережених звичаями та традицією, ми багато можемо пізнати культуру та цінності наших пращурів-язичників. Ось приклади імен, за якими ми можемо дізнатися про різні сфери життя давніх слов'ян:

Життя (суфікси -бит, -жир) — Властібит, Жирослав, Домажир, Жировит, Доброжир.

Позитивні цінності (добро-, любо-, мило-, радо-) — Радислав, Доброгост, Ждан, Любомир, Радомир, Всемир, Гостемил, Любомир, Людмил, Радмил, Любомил.

Негативні цінності — Никлот, Немир, Нерад, Невзор, Некрас, Неждан.

Смисл пізнання (мислі-, -мисл, -вид) — Мислібор, Гостевид, Болемисл, Осмомисл, Гостомисл.

Суспільний устрій (держі-, гради-, влади-) — Держикрай, Градислав, Владимир, Всеволод.

Гостинність (-гост) — Любогост, Доброгост, Радогост.

¹ *Потапенко О. І., Кузьменко В. І.* Шкільний словник з українознавства. — К.: Український письменник, 1995. — С. 9.

Військова організація (-полк, вой-) — Святополк, Ярополк, Воїслав.

Бойова готовність (буди-, креси-) — Будивой, Кресислав.

Боротьба (бори-, рати-) — Боригнев, Ратибор, Борислав, Буян.

Достоїнства воїна (свято-, яро-, пако-) — Святомир, Ярослав, Пакослав, Святогор.

Честь, слава (чи-, -слав) — Чтибор, Томислав, Болеслав, Владислав, Всеслав, В'ячеслав, Горислав, Станіслав, Ростислав, Мирослав, Святослав, Ізяслав, Белослав, Берислав, Благослав, Братислав, Броніслав, Брячислав, Велислав, Венцеслав, Градислав, Гранислав, Гремислав, Гудислав, Доброслав, Домаслав, Істислав, Ладислав, Любослав, Мечислав, Милослав, Мстислав, Путислав, Родислав, Ростислав, Светислав, Судислав, Чеслав.

Сім'я (брато-, -стрий, сестро-) — Братомил, Желістрий, Сестромил, Милострій, Третяк.

Власність (семи-) — Семемисл, Семавит.

Мир, спокій (-мир) — Станімир, Судимир, Твердимир, Тихомир, Яромир, Градимир, Остромир, Путимир, Беримир, Боримир, Будимир, Велимир, Драгомир, Златомир, Казимир, Красимир, Ладимир.

Віра (бог-, -бог) — Богуслав, Хвалибог, Молибог, Богухвал, Богдан, Богумил, Божидар, Боголюб.

Слід підкреслити той факт, що в системі слов'янських імен відсутні назви тварин, зброї та реалій, пов'язаних з заняттями населення (хоча в системі імен інших індоєвропейських народів такі імені завжди є).

Християнські імена

З прийняттям християнства в Давній Русі розпочалася нова традиція надавання імен новонародженим. Православна церква хрестила та давала канонічне ім'я маленькому християнину за святцями. Канонічне ім'я — «істинне», «справжнє» ім'я людини, було закріплене традиціями християнської релігії. До числа канонічних в Давній Русі відносилися православні імена, взяті з церковного календаря, де імена канонізованих святих угодників Божих подаються за місяцями та днями їхньої пам'яті (так звані календарні, або агіографічні імена). Канонічними були в основному єврейські або грецькі імена, наприклад, Даниїл/ель, Гавриїл/ель, Михаїл/ель, від «Ел» — Бог, Іосиф, Марія. Іноді біблійні імена перекладалися з грецької — так з'явилися жіночі імена Віра, Надія та Любов. Грецькою ці імена звучали як Пістіс, Елпіс та Агапе, але слов'янською мовою вони звучали немілозвучно, тому і були перекладені.

Тому хресне ім'я зазвичай вибиралось священником з церковного календаря відповідно до імені святого, пам'ять якого святкувалась в день народження чи хрещення людини: «з'явився в сім'ї новонароджений. Його поспішали охрестити не пізніше, аніж на восьмий день (раптом щось трапиться з дитиною, нехрещену душу завжди чорт чатує!). Немовляті давали ім'я якогось святого, зазвичай того, на чий день пам'яті прийшлись хрестини.

З цього моменту дитина отримувала «ангела-охоронця», який до останнього подиху свого підопічного буде оберігати його від всіляких негараздів»¹.

Як зазначають дослідники, «в середні віки святі в житті кожної людини, ким би вона не була і чим би не займалася, грали велику роль. При хрещенні дитина отримувала християнське ім'я на честь якогось святого. Вважалося, що цей святий протегує людині протягом всього його життя. Різні святі протегували цілим категоріям населення. Святий Георгій, наприклад, вважався покровителем воїнів та землеробів. Певна річ, цим пояснюється його велика популярність на Русі, де кожний дорослий чоловік або орав землю, або захищав її з мечем у руках. Свята Параскева П'ятниця протегувала торговцям і купцям. Не випадково храми на її честь ставили частіш усього на торгових майданах. Святий Микола вважався покровителем теслярів, а значить, і будівельників. Окрім того, Микола був покровителем мандрівників та мореплавців. В цій якості він відомий як Микола Мокрий. Федір Тирон оберігав криниці, святий Христофор зберігав від мору та епідемій, Козьма і Дем'ян були покровителями ковалів та лікарів, а Фрол і Лавр — конярів. Таким чином, ніхто не залишався без захисту святих»².

Слід зазначити, що декілька століть після християнізації Русі християнське ім'я навіть не було головним. Повсякчас в повсякденному житті у дитини окрім християнського було ще й язичницьке ім'я, яким його називали в сім'ї. Про цей писав Феодосій Печерський — всупереч християнським настановам ігумен був не проти існування у людини окрім християнського ще й мирського імені, в цьому він вбачав одне з достоїнств православ'я в порівнянні з католицизмом. Так, дослідники зазначають, що «схильність до язичництва проявлялась на Русі XI — XII століть не тільки в народному середовищі, але й у знаті, зокрема князів, моральні норми та звичаї яких час від часу виходили за рамки християнських норм. Давньоруські князі мали два імені: одне — мирське, інше — отримане при хрещенні. Останнє ім'я було менш відомим, ніж перше: в літописах та інших писемних пам'ятках, як правило, фігурують князі імена, які носились в миру, хоча, здавалося б, християнські імена князів в країні, яка християнізується, повинні звучати частіше, ніж ті, що дістались від язичницьких часів. Але ми спостерігаємо протилежне. Відомо також, що при хрещенні того чи іншого князя називали іменем якогось святого, який ставав покровителем та патроном названого. В честь цих святих князі створювали патрональні храми та монастирі. Цілком очевидно, що ім'я святого надавало імені князя певний відтінок святенності, чим, вочевидь, і пояснюється декотра стриманість його вживання в побуті»³.

Представники княжого роду, які підтримували величезні династичні зв'язки з країнами Скандинавії, інколи окрім слов'янського та християн-

¹ Корнилович К. Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 13.

² Рябцев Ю.С. История русской культуры. Художественная жизнь и быт XI—XVII вв.: Учебное пособие — М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1997. — С. 122.

³ Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С 195—196.

ського мали ще й варязьке ім'я: у Мстислава Великого — Гаральд, у Всеволода Ярославича — Хольті. В великокняжих сім'ях існувала традиція називати слов'яно-норвезькими іменами: Олег від норвезького імені Олаф, Ігор від імені Інгвар. Ім'я для князя вибиралося переважно з тих, які вже використовувались в роду. Таке ім'я повинно було визначити династичне становище нового князя та намітити очікувані політичні перспективи.

Так, наприклад, на початку свого дидактичного твору «Повчання» Володимир Мономах згадує і про своє «княже» ім'я, і про християнське: «Я, недостойний, дідом своїм Ярославом благословенним, славним, батьком возлюбленим і матір'ю своєю з Мономахів — названий при хрещенні Василем, руським іменем Володимир»¹. Відомо, що хреститель Русі великий князь Володимир при хрещенні в Корсуні отримав християнське ім'я Василій (що означає «царський», це ім'я надавалося багатьом давньоруським князям), а його сина Ярослав Мудрий хрестили під ім'ям Юрій (Георгій). На честь свого святого князь Володимир поставив церкву, про що повідомляє літопис «Повість врем'яних літ» за 988 рік: «повелів будувати церкви і ставити їх на місцях, де стояли ідоли. І поставив церкву святого Василя на горі, де стояли ідоли»². Важливо зауважити, що перша християнка, княгиня Ольга, її онук, хреститель Русі князь Володимир, були канонізовані під їх слов'янськими іменами, і, таким чином, древні слов'янські та слов'яно-норвезькі імена ввійшли в список християнських особистих імен.

В літописах та офіційних документах князі в більшості випадків фігурують під слов'янськими іменами. Найбільш розповсюдженими княжими іменами були: Володимир, Святослав, Ярослав, Ігор, Олег, Ізяслав; в XII—XIII столітті серед князів з'являється багато Мстиславів та Ростиславів. Ще один приклад існування як язичницького імені, так і християнського. Найдавніша рукописна книга Давньої Русі, яка дійшла до наших днів — це Остромирове Євангеліє. Ця рукописна книга отримала свою назву за ім'ям власника — новгородського посадника Остромира, який і замовив це Євангеліє у київських майстрів. Але Остромир — це явно не християнське ім'я, воно має язичницьке походження, тому виникає питання, чи міг Остромир замовити Євангеліє? Так, звична річ, міг, адже при хрещенні його назвали Йосипом, але за давньою традицією, по інерції, в житті його називали ще язичницьким ім'ям — Остромир, і з ним ім'ям він і затримався в історії. Окрім того, славетний князь Володимир Мономах, який написав свій дидактичний твір «Повчання», теж мав два імені — під час хрещення він отримав ім'я Василій, але в княжому середовищі його іменували за старою звичкою Володимиром — той, хто володіє миром. Ці яскраві приклади підтверджують той факт, що перші сторіччя після хрещення Русі існувала традиція мати два імені — одне, яке надавалося

¹ Повчання (Володимира Мономаха за Лаврентіївським літописом)//Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 353.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 185.

в церкві священником при хрещенні, і воно завжди давалося за святцями, а друге ім'я дитина отримувала за старою язичницькою традицією в сім'ї.

Непрямим свідченням для реконструкції справжнього хрестильного імені якогось давньоруського князя може бути свідчення про будівництво церкви чи монастиря, оскільки в княжому середовищі існував звичай споруджувати церковні будівлі в ім'я своїх святих патронів. Так, наприклад, будівництво князем Всеволодом Ярославичем церкви св. Андрія, при якому його донька Янька заснувала монастир та жіночу школу, є непрямим підтвердженням того, що цей князь отримав при хрещенні ім'я Андрій. Другим прикладом такої реконструкції є свідчення в «Повісті врем'яних літ», що в 882 році на могилі підступно вбитих Олегом варягів Аскольда та Діра, які правили в Києві, була споруджена церква святого Миколи: «І убили Аскольда і Діра, і віднесли на гору, що й нині зветься Угорське і де тепер Ольмин двір. І на тій могилі поставив Ольма церкву святого Миколи»¹. Саме цей факт дає можливість дослідникам припускати, що Аскольд був християнином та отримав при хрещенні ім'я Никола. Аналогічно цьому князю Ярославу Мудрому приписується заснування Юр'їва, чи Георгіївського монастиря неподалік від Новгороду, оскільки цей славетний князь отримав при хрещенні ім'я Георгій (Юрій).

З плином часу канонічні імена поступово витіснили неканонічні (язичницькі за походженням) та стали вживатися як єдине ім'я людини. При цьому вони часто приймали неканонічну форму у вимові та в написанні. Наприклад, Микола чи Микула замість канонічної форми Николай, Микита замість Никита, Гюргі замість Георгій, Нефед замість Мефодій, Нерон замість Мирон, Онфим замість Єфим, Уполон замість Аполлон, Офімія замість Євфимія, Уліаніца замість Ульяна, Овдокія чи Авдотья замість Євдокія. І в той же час низка язичницьких, некалендарних імен давньоруських світських та релігійних діячів, канонізованих православною церквою, перейшли в розряд календарних імен (наприклад, імена канонізованих православною церквою князів Гліба, Бориса Володимира, Ольги тощо). Використання цих імен як канонічних відбувалося тільки після церковної канонізації цих святих. Першими святими давньоруської землі були князі Борис і Гліб. Князя Володимира Святого, який хрестив Русь, канонізували тільки в XVI ст. Використання не тільки імені, але й по-батькові почалося дуже рано, перша згадка про це відноситься до 945 року. Форма по-батькові з закінченням та «-вич» (Святославович, Володимирович, Ярославич) бере свій початок в іменах давньоруських князів. Використання по-батькові («отчества») вказувало на належність до найвищих прошарків тогочасного суспільства. Тільки бояри та князі іменувалися по-батькові — в цьому був їх знак високого достоїнства, «підлі люди» (тобто прості обивателі) не мали права користуватися такими формами. Серед бояр та обшинників зустрічаються слов'янські імена, хоча часто вони ма-

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 35.

ють зменшувальну чи просторічну форму. Літописи зберегли багато надзвичайно колоритних імен бояр, тисяцьких та посадників: Воїбор Негочевич, Жирослав Нажирович, Рагуїл Добринич, воєвода Ставр Гордятинич, Мирошка Несдинич або новгородський посадник (фактично князівський намісник) Остромир, він же в хрещенні Йосип, для якого було написано Остромирове Євангеліє — найдревніша рукописна книга Давньої Русі.

Прізвищ в сучасному розумінні цього слова на Русі не існувало. Прості люди називалися ім'ям-прізвиськом, яке було дано їм в дитинстві. Ці ім'я простих людей майже не зустрічаються в літописах, але відомості про них було знайдено в берестяних грамотах та рукописних маргіналіях (написах на полях сторінок книги). Також про імена міщан ми можемо дізнатися з графіті — надписів та малюнків XII—XIII століття на внутрішніх стінах храмів, їх збереглося близько трьохсот. Всі імена мають виключно місцеве слов'янське походження, в інших вгадуються перекручене християнське ім'я: Жировит, Стоян, Жизномир, Микула, Нежка, Нежебуд, Добриша, Завид, Братята, Мстята (скоріш за все, зменшене від Мстислав), Гавра, Братонежко, Нажир, Доброшка, Семьон, Гостята, Святоша, Добриня, Тишило, Ратиша, Путята, Ярилка, Милонег, Вторак, Горазд, Гориня, Храбр, Світлан, Світозар, Світовид, Стоян, Дарен, Дев'ятко, Передслава, Пересвіт, Бажен, Веселин, Дубиня, Ждан, Лучезар, Велімур, Миролуб, Светозар, Разумник (Разумник — ученик Кирила та Мефодія).

Княгиня, вдова Ростислава Рюриковича, носила слов'янське ім'я Верхуслава, хоча скоріш за все мала і християнське ім'я, яке отримала при хрещенні. Сестру Ярослава Мудрого звали Добронега. Онука київського князя Володимира Мономаха, донька Мстислава I теж мала два імені. При хрещенні вона отримала ім'я Ірина, але в княжому побуті вона виступала під іменем Добродея. Зустрічаються серед імен і такі, які звучать доволі дивно для сучасної людини: Упир Лихой — новгородський літописець, який залишив позначки на полях переписаної ним для князя Володимира Ярославича книги; Душило, або Душилець (ім'я зустрічається в літописах та берестяних грамотах). Це останнє ім'я походить, слід вважати, не від дієслова «душити», а від слова «душа».

Слід зазначити суттєву різницю в логіці підбору імен в аристократичному (княжому) середовищі та серед простого люду. Імена князів зазвичай мають в своєму складі частини «влад/волод», «слав», «свят», які мають значення, пов'язані з військово-дружинними, владними та жрецькими суспільними функціями: *Болеслав* (Болеслав I — польський король), *Борислав* (Борис Всеславич Полоцький — князь Полоцький, родоначальник Друцьких князів), *Брячислав* (Брячислав Ізяславич — князь Полоцький), *Владимир*, *Володимир* (Володимир I Святославич Красне Сонечко — князь Новгородський, великий князь Київський), *Владислав* (Володислав — син Ігоря Рюриковича), *Воїслав*, скорочене ім'я - Воїло, Воїн (Воїн Васильович — з роду Ярославських князів), *Всеволод* (Всеволод I Ярославич — князь Переяславський, Чернігівський, великий князь Київський), *Всеслав* (Всеслав Брячиславич Полоцький — князь Полоцький, великий князь Київський),

В'ячеслав (В'ячеслав Володимирович — князь Смоленський, Туровський, Переяславський, Вишгородський, великий князь Київський), *Ізяслав* (Ізяслав Володимирович — князь Полоцький, родоначальник Полоцьких князів), *Мстислав* (Мстислав Володимирович — князь Тмутараканський, великий князь Київський), *Ростислав* (Ростислав Володимирович — князь Ростовський, Тмутараканський, Володимир-Волинський, родоначальник князів Галицьких та Волинських), *Святополк* (Святополк I Ярополкович — великий князь Київський), *Святослав* (Святослав I Ігоревич — князь Новгородський та великий князь Київський), *Станіслав* (Станіслав Володимирович — князь Смоленський), *Ярополк* (Ярополк I Святославич — великий князь Київський), *Ярослав* (Ярослав I Володимирович — князь Ростовський, князь Новгородський, великий князь Київський). А в іменах простих людей найбільш розповсюдженими були складові частини «жи», «неже», «добро» (Жизномир, Доброжир, Добролюб, Добромир, Добромир, Добромир, Доброслав, Доброгнева). Сполучення «жи-» являється давнім коренем, від якого походять слова, пов'язані з поняттями, найбільш актуальними саме в житті землероба, купця та ремісника, для яких головна цінність — матеріальне благополуччя: жила (життя), жило (житло), жиро (пасовище), жирь (їжа), жито (хліб). З позитивними поняттями в повсякденному житті простої людини було пов'язано і «неже-», і «добро-». Даючи позитивно заряджені імена, батьки намагалися притягнути до своєї дитини бажану долю: маленькому князю — воїнську славу та владу над світом, маленькому землеробу — добробут, ситість та благополуччя.

Чоловічих імен в давньоруський період ми зустрічаємо набагато більше, аніж жіночих. Це було пов'язано з тим, що жіночі імена менше фігурують в будь-яких документах. Як вважають дослідники, «диспропорція чоловічих імен була і в давньоруський період, в усякому разі, в тій частині, в якій дійшли до нас дохристиянські імена. При яскраво вираженому патріархаті чоловік, яким би він не був, незаперечно вважався господарем дому та сім'ї. Жінка була господинею лише у себе в горниці і на кухні. Жінка брала на себе керування домом та сім'єю лише в тому випадку, якщо чоловік надовго залишав дім у зв'язку з війною, якимись повинностями чи помирав. Тому цілком природно, що жіночі імена лише дуже обмежено попадали в переписні книги та інші давні документи»¹.

Однак історичні свідчення донесли до нас милозвучні дохристиянські жіночі імена: Бажена, Лада, Марена, Мілуша, Голуба, Міліца, Всемила, Добрава, Уміла (Уміла — дочка Гостомисла), Досада, Рада, Ждана, Любов, Любава, Веселина, Малуша, Мілава, Доброслава, Мілана, Мілена, Владислава, Неждана, Світлана, Некраса, Ярослава, Нелюба, Селянка, Смиренка, Станіслава, Чернавка, Мілада, Білослава, Звенислава, Сніжана, Людмила, Дарена, Предслава (Предслава — дружина князя Святослава Ігоревича, мати Ярополка Святославича). Так, при вивченні графіті (настінних надписів) Софійського собору, вчені знайшли «великий надпис,

¹ *Сунеранская А.* Женские имена//Наука и жизнь. — 1991. — № 7. — С. 77—78.

який складався з 14 рядків, в якій повідомлялося про покупку княгиною Всеволожею якоїсь Боянкової землі»¹.

Як зазначає згадувана дослідниця, що «скоріш за все, жіночими були давньоруські імена, які зараз присутні у складі сучасних прізвищ східних слов'ян: Большуха, Биструшка, Говоруха, Голубка, Жмура, Ждаха, Леbedка, Красава, Малина, Малина, Малуха, Мілка, Милашка, Милоха, Неулиба, Резвуха, Толстуха. Однак з подібними реконструкціями треба мати певну пильність, адже в ті часи у чоловіків були такі імена, які ми зараз з найбільшою ймовірністю віднесли б до жіночих. Навіть такі давньоруські імена, як Матушка, Медведиця, Корова, Клуша, які, здавалося б, могли отримати жінки у зв'язку з різними особливостями характеру та зовнішності, судячи з документів, які дійшли до нас, носили чоловіки: Іван Романович Клуша Белеутов (др. пол. XV ст.), Клуша — його давньоруське ім'я; Матушка Михайло Іванович Борисов-Бороздін, Матушка — його давньоруське ім'я, порівняйте з тим, як звали його сина: Василь Михайлович Матушкін-Бороздін — від імені Матушка вже утворилося прізвище, поряд із спадковим Бороздін, яким називався весь рід... Іноді в давнину зустрічаються своєрідні форми «по-батькові», утворених від календарних імен матері (при відсутності оформленого шлюбу), наприклад Олег Настасьч (запис 1187 р.) — син князя Ярослава Галицького і його коханки Анастасії»².

Використання неповних форм імені (Іванко, Єфимко, Миколка) та язичницьких за походженням імен (Неждан, Жирослав, Міліца, Лада, Добриня) було заборонено Петром I, тому з цього часу почали домінувати християнські імена. В східнослов'янському регіоні після прийняття християнства протягом тисячі років ім'я людини могла надати тільки церква, лише в 1905 році ця прерогатива церкви була декотрою мірою послаблена. Після революційних подій 1917 року, коли церква офіційно була відділена від держави та піддавалася гонінням, з'явилася можливість називати дитину будь-яким іменем без жодних обмежень. Тому саме в цей період з'явилися нові «революційні» імена: Октябріна, Ноябріна, Владлен (від імені Владимир Ленін). На сьогоднішній день в східнослов'янському регіоні давніми слов'янськими іменами називають лише 5% дітей.

Контрольні запитання:

1. Яким чином надавалися імена слов'янами-язичниками?
2. Чому у язичників існувала традиція мати два імені — одне для всіх та інше «таємне»?
3. Яка традиція в надаванні імен прийшла з прийняттям християнства на Русі?
4. Що таке канонічні імена і як вони надавалися православною церквою?
5. Якими характерними рисами відрізнялися княжі імена від імен простих людей?
6. Коли були остаточно заборонені неповні та язичницькі за походженням імена?

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 152.

² *Суперанская А.* Женские имена. // Наука и жизнь. — 1991. — № 7. — С. 77—78.

ЧАСТИНА ДРУГА

СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДАВНЬОЇ РУСИ

*Благословень Господь Иисус Христос,
иже възлюбил новыя люди, Русьскую землю,
и просветил ю крещеньем святым.*

«Повість врем'яних літ»¹.

Хрещення Русі є центральною і визначальною подією усієї її історії. «Що князь Володимир Святий прийняв саме візантійську Православну віру, у тому була його глибока історична мудрість і Божа опіка над нами, — писав відомий український історик професор Іван Огієнко, — тим ми вберегли себе, як слов'янську націю, набувши собі відповідну нам по духові східну віру та культуру, найкращу на той час у світі. Коли б ми прийняли були католицтво, то нас би до останку поїли такі «варварські» напасні народи, як німці, угорці, поляки. Німці, і взагалі католики, були й є запеклими ворогами слов'ян, і вони винародовили б Україну-Русь і проковтнули б її, як це вони зробили, скажемо, з лужичанами й іншими північними слов'янами. У тому було велике Боже Провидіння, що Україна пішла за Православ'ям, а не за католицтвом!»².

Отже, саме Православ'я не тільки визначило розвиток вітчизняної культури на усі наступні віки, але й зберегло Русь як окрему національність із власним неповторним обличчям, не дозволило її асимілювати сусіднім народам Західної Європи, які завжди до цього активно прагнули.

ГЛАВА 1. ХРЕЩЕННЯ РУСИ

Період княжіння Володимира називають «кульмінаційним пунктом» в історії Київської Русі, яка в той час досягла значного політичного, економічного та культурного розвитку і стала однієї з найбільших держав Європи. По смерті Ярополка київський князь Володимир (980—1015 рр.) стає повновладним господарем держави, до якої входило майже 20 різних земель — слов'янських, фінських, тюркських. Спільною для них була княжа влада. У цих землях постійно спалахували повстання, які Володимир придушував, але військова сила не забезпечувала спокою. Тоді Володимир вирішив змінити внутрішню політику, насамперед щодо війська: відмовився від найманців і сформував власне воїнство, з яким був у приязних стосунках. Це були дружинники, й історичні хроніки зберегли іме-

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 187.

² Огієнко І. Візантійська культура й Україна. До праджерел української віри й культури // Хроніка. Український культурологічний альманах. Вип. 37—38, 2000. — С. 119.

на Володимирових соратників: Добрині, Вовчого Хвоста, Блуда та ін. Цю політичну акцію відзначають і билини, де знову зустрічаються Добриня, Альоша Попович, Ілля Муромець, Дюк Степанович. Володимир ліквідував владу місцевих «ясних князів» і роздав землі своїм дванадцятьом синам. Отже, він створив найбільшу в Європі державу, основою якої стала централізована влада, із сильною економікою, зі сталими торговельними і дипломатичними зв'язками; Київську Русь цих часів порівнюють ще з великою Франкською імперією Каролінгів. Проте ця могутня імперія не мала єдиної ідеології. Володимир, який залишався ярим язичником, силою здобувши золотий стіл і розширивши державу, розумів, що утримати її можна лише з допомогою консолідуючої сили, якою на той час була релігія. Прораховувались усі варіанти — політичний і світоглядний — як самим князем, так і його радниками. Потрібна була програма, що задовольнила б і народ, і владу, і сильних сусідів.

Реформа язичницького культу

Тому саме «в цих умовах князем Володимиром була проведена реформа язичницького культу, спрямована на його консолідацію з метою протистояння християнству. В створеному ним в Києві пантеоні перше місце займав Перун, виконаний з золота та срібла. Крім нього в цей пантеон входили Хорс, Дажбог, Стрибог, іранське божество Сімаргл та жіноче божество Мокош... Зміцнення язичництва супроводжувалося людськими жертвами»¹. В цій реформі Володимир спочатку вирішив «зрівняти в правах» всіх основних племінних богів, а значить, і впливових жрецьких груп. Це була спроба модернізації язичництва, намагання пристосувати його до потреб централізованої держави, і цей новостворений пантеон мав загальнослов'янський, об'єднуючий характер. Як писав Нестор-літописець в літописі «Повість врем'яних літ» за 980 рік: «і почав княжити Володимир у Києві один, і поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І жертви їм приносили, називаючи богами, і приводили до них синів своїх, і жертви приносили бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася требами земля Руська і гора та»².

В цьому новоствореному пантеоні князь Володимир вирішив закріпити принцип єдиновладдя, вибравши серед язичницьких богів найголовнішого — бога грому та блискавки Перуна. В слов'янському пантеоні були і боги неслов'янського походження: фінська богиня Мокош, бог сонця східних народів Хорс. Але культ язичницьких богів не був за своєю сутністю пристосований до єдинобожжя, і тому Володимиру прийшлося

¹ Щанов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 13.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 133.

обмежитися тим, що серед десятків язичницьких богів він вибрав шість та об'явив їх головними. Причому в деяких містах це прийшлося робити з застосуванням військової сили. Але дослідники зауважують, що «реформований князем Володимиром пантеон став для більшості віруючих не тільки змістовно більш абстрактним, але й більш відчуженим від повсякденного життя, удаванно-фальшивим культом (в порівнянні з первісним стихійно-міфологічним світосприйняттям давніх слов'ян)... пантеон Володимира не отримав всенародної підтримки. Штучно створений на основі фрагментарних міфологічних уявлень, цей культ був вузькогруповим, становим: він відображав корпоративні владні інтереси, військову ідеологію князя та його дружини, місцеві політичні та етнічні інтереси, прагматичні розрахунки, але не охоплював саму *систему* слов'янської міфології. В пантеон богів не увійшли: Сварог (батько-небо) — верховний бог праслов'ян; Святovit — бог священного світла; Род — покровитель продовження життя та спадкоємності поколінь та супроводжуючі його богині-Рожаниці; Лада і Леля, покровительки сім'ї, шлюбу, народження дітей; Велес (Волос) — «скотій бог», покровитель домашньої худоби, торгівлі, багатства, гарного врожаю; Переплут — за однією гіпотезою, бог підземного світу, покровитель рослин та землеробів... Все це були важливі, притому найдревніші «складові» міфології східних слов'ян, і без цих божеств картина світу здавалася неповною і навіть ущербною»¹.

Але цієї реформи для Володимира здалося замало, тому він, щоб надати новому культу трагічно пишного характеру, відродив практику людських жертвоприношень язичницьким богам, яка існувала на світанку становлення язичницької віри слов'ян, та й сам неодноразово в них брав участь. Як пише Нестор-літописець в «Повісті врем'яних літ»: «в літо 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їхню. І повернувся до Києва, і приніс жертву кумирам з людьми своїми. І сказали старійшини і бояри: «Мечем жереб на отрока і дівицю, на кого впаде, того і заріжемо в жертву богам»².

Реформи язичницького культу були малоуспішними як з точки зору об'єднання різних князівств в єдину міцну державу, так і з точки зору зовнішньої політики; сусідні християнські держави дивилися на Русь як на варварську країну, яка поклоняється язичницьким богам. Як зазначають дослідники, «спроби протиставити християнству реформований язичницький культ не призвели до успіху. Краще всі ці вимоги могла задовольнити світова релігія, сама створена в умовах пізньої античності, пристосована до феодального суспільства та яка б відповідала тій стадії розвитку, в яку вступила Русь»³.

¹ Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007. — С. 83—84.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 137.

³ Щапов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца XIII в.) // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 15.

Міжнародне становище Давньої Русі на момент прийняття християнства

Як зауважують дослідники, в IX—X ст. роз'єднані племінні об'єднання слов'ян (а на прикордонних землях також угрофинів та декотрих осілих кочівників) почали довгий шлях об'єднання в єдину давньоруську народність. «Цей процес мав три взаємопов'язаних аспекти: утворення ранньофеодальної держави, прийняття християнства в варіанті візантійського православ'я, та формування єдиної культури. Важливо спеціально підкреслити визначальну роль ідеалів християнської моралі — саме для культури, для мистецтва, для світогляду»¹.

В цей час, тобто до кінця першого тисячоліття нашої ери, могутня держава Русь мала тісні політичні та економічні зв'язки з народами Середньої Азії, Візантією, Європою. Окрім цього, слов'яни були знайомі і з іншими віросповіданнями: юдаїзмом (Хазарія), католицизмом (Західна Європа), православ'ям (Візантія), ісламом (східні країни, в основному Волзька Булгарія). Як вірно зауважують дослідники, «безперечно, східні слов'яни і Русь не були ізольовані від зовнішнього світу. Посідаючи історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, вони збагачувались їх досвідом. На різних етапах історичного розвитку питома вага впливів сусідніх культур була неоднаковою. Все залежало від політичної орієнтації, насамперед східних слов'ян. Адже вони не були в цьому процесі пасивною стороною. На етапі додержавного розвитку східних слов'ян «силові поля» культурної взаємодії мали переважно регіональний характер: на сході вони визначались арабо-хазарськими впливами, на півночі — балто-варязькими, на півдні і південному заході — візантійськими. У часи формування і розвитку Русі створилося спільне «силове поле» культури для всієї держави. Його епіцентр знаходився у власне Візантії, периферія підходила мало не до південно-західних рубезів розселення східних слов'ян (візантійські колонії в Криму, дунайські провінції)»².

Таким чином, геополітичний простір Давньої Русі знаходився та перетині різних світів. Населення Русі перебувало під потужним впливом різноспрямованих цивілізаційних факторів, перш за все християнського та мусульманського. Крім того, в середньовіччі, не зважаючи на досить значну замкнутість окремих феодальних світів як політичних організацій, міжнародні зносини відігравали значну роль, виражаючись в торгівлі між окремими країнами, в політичних та матримоніальних союзах, в використанні іноземних дружин найманців, в обміні досягненнями культури. В цих умовах правителі всіх європейських держав були зацікавлені в прийнятті однієї релігії — християнства, як частини античного спадку.

¹ *Петров-Стромский В.* Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 4.

² *Толочко П.* Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 50.

«Це робило їх формально рівними один одному, які належали до одного культурного світу, та протистояли язичникам-варварам, хоча реальні політичні умови та інші фактори не могли не вести до активної боротьби в межах цього світу та підкоренню одних країн іншими»¹. Тому київський князь Володимир задумався над необхідністю прийняти монотеїстичну релігію, яка б укріплювала владу єдиної держави. Це була тим більш необхідна та нагальна справа, адже такі релігії вже сповідували майже всі сусідні держави. Ще в 962 році хрестився в католицтво польський князь Мешко. Ще раніш християнською стала Чехія. На сході переважав іслам, але в Хазарії (поблизу сучасного Астрахані) домінувало юдейство, послідовники якого були в ті часи і в Києві: під час археологічних розкопок був знайдений лист, написаний із юдейської общини (кагала) Києва до хозарських юдеїв. До того ж, роль єврейських купців у торгових операціях Східної Європи була значною. До того ж в Скандинавії язичницькі конунги (тобто князі) все більше схилилися до християнізації, і не за горами був той час, коли шведські королі хрестилися.

Очевидно, не слід перебільшувати впливи на Русі ісламу, а тим більше юдаїзму. Русь була приречена на християнізацію, і християнська релігія пробивала собі дорогу всупереч всім перешкодам вже більше ста років. Проникнення християнства в слов'янське середовище почалося задовго до того, як воно стало державною релігією. Свідчень про проповіді християнства в Подніпров'ї датуються першими століттями нашої ери і в переказах пов'язані з іменем Андрія Первозваного. Апостол нібито поставив хрест на місці майбутнього Києва, провіщаючи, що тут виникне «град велик». В джерелах також є свідчення про хрещення княгині Ольги (бабки князя Володимира), про існування в період її володарювання християнських храмів. Першими християнами були купці та дружинники, які через свої торгові чи політичні справи подовгу жили в Візантії. З літописів відомо, що вже з початку X ст. давньоруські купці у великій кількості прибували до столиці Візантійської імперії Константинополя, і для них була виділена постійна штаб-квартира в одному з передмість Царгорода (так в давньоруських літописах називався Константинополь). В низці інших візантійських та арабських джерел неодноразово говориться про християнство серед русичів. Таким чином, проповідь християнства на Русі існувала спрадавна, хоча християнство ще і не стало панівною релігією.

Культурні контакти відкривали шляхи для релігійного місіонерства серед слов'ян. В цей період з візантійським (східним) християнством суперничали інші конфесії, які намагалися включити Русь в сферу свого впливу: мусульманство, юдаїзм, католицтво. Тому на Русь приходили з місіонерською діяльністю представники різних віросповідувань. Так, Нестор-літописець в «Повісті врем'яних літ зазначає», що в 986 році до

¹ *Щанов Я. Н.* Церковь в древней Руси (До конца XIII в.) // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С 15.

князя Володимира приходили «болгари магометанської віри», тобто волзькі булгари. При цьому літописець зазначає, що «багато брехні говорили, про яку і писати соромно. Володимир же слухав їх, бо і сам любив жінок і грішив з ними багато, і вислухав з насолодою. Але ось це було йому не любо: обрізання, заборона їсти свинину, а особливо заборона випивати. Сказав: «Руси весельє питьє, не можемъ без того быти»¹.

Тому перед великим князем Володимиром постало питання вибору нової монотеїстичної віри. В «Повісті врем'яних літ» Нестор-літописець зазначає: «в літо 6495 [987]. Скликав Володимир своїх бояр і старійшин городських і сказав їм: «Оце приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після цих приходили жиди. Наостанку приходили і греки, хулили всі закони, свій же вихваляли... Вибрали мужів славних і розумних числом десять і сказав їм: «Ідіть найперше до болгар, випробуйте їхню віру і службу». Вони ж пішли і, прийшовши, побачили паскудні діла їхні і поклоніння в мечеті — і повернутися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Підіть ще до німців і подивіться також, а звідти ідіть у Греки»².

Повернувшись з цих чужих країв, ці «мужі славні та розумні» розповідали князю Володимирі: «і прийшли до німців, і бачили як відправляють службу Божу, а краси не бачили ніякої. І прийшли ми в Греки, і ввели нас туди, де служать Богові своєму, і не знали, чи ми на небесах були, чи на землі: нема-бо на землі такого видовища чи краси такої, щоб зуміли порівнять із нею. Знаємо тільки, що там бог із людьми пробуває і служба їхня лучча, аніж в усіх інших народів. Не можемо забути ми краси тієї, бо всякий чоловік, коли спочатку покуштує солодошів, потім не захоче гіркого прийняти. Так і ми не маємо уже так жити». Бояри порадились і сказали: «Якби поганий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша із всіх людей». Порадившись, Володимир спитав: «То де приймемо хрещення? Вони відповіли: «Де тобі любо»³.

Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії — на відміну від західноєвропейських країн — Церква та її служителі були підвладні імператору і всіляко сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами. Саме ці причина і виявилася поштовхом для князя Володимира змінити язичництво на нову державну релігію. Близьке знайомство зі східно-християнською імперією

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 140—141.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 169—171.

³ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 171—173.

Візантією та сусідство слов'ян з грецькими колоніями в Причорномор'ї створювали сприятливі можливості для розповсюдження східного варіанту християнства. В остаточному підсумку це визначило результат суперечки представників релігійних напрямків (німців-католиків, болгар-мусульман, хозар-їудеїв та греків-православних), які боролися за вплив на Русі. Краса візантійського богослужіння та його естетичний ефект змусили давньо-русських послів надати перевагу християнській вірі візантійського взірця.

Вибір східної гілки християнства — Православ'я — був пов'язаний з низкою причин, внутрішніх та зовнішніх. В цей період сформувалася необхідність етнокультурного об'єднання всіх земель. Язичництво повинно було дати місце новій релігії, оскільки воно відображало демократичний побут давньослов'янського суспільства, яке зникало під натиском загальнодержавного феодалізму. Вирішальний фактором звернення до релігійно-ідеологічного досвіду Візантії явилися традиційні політичні, економічні та культурні зв'язки Києва та Константинополя. В системі візантійської державності духовна влада займала підкорене становище, залежала від імператора. Це відповідало політичним устремлінням князя Володимира. Для нього було важливим, щоб хрещення та пов'язане з цим запозичення деяких елементів візантійської культури не позбавляла Русі її самостійності. Незважаючи на те, що православну церкву очолив візантійський патріарх, Русь була цілком суверенною державою. На це й були скеровані реформи Володимира, які мали мету зміни культурних основ Київської Русі.

Візантія та Русь

Як зазначають дослідники, Русь в IX—X ст. традиційно була пов'язана з Константинополем — «Царгородом» і зі слов'янами в Центральній Європі і на Балканському півострові, які також знаходилися в тісному спілкуванні з Візантією. Ці зв'язки значною мірою визначали церковну орієнтацію Русі на східнохристиянський світ і на константинопольську кафедру в величній столиці давньої держави, для зрівнювання з якою прийняття християнства давало достатньо обґрунтувань. «При зацікавленості обох християнських центрів, Рима і Константинополя, при наверненні в свою віру народів Європи, київські князі могли самі вибирати той напрям християнства, який, на їх думку, повинен якнайкраще відповідати політичним та культурним потребам держави»¹. Також Володимир шукав релігію, здатну підкріпити державну владу. Візантія являла собою приклад не тільки внутрішньої стабільності, вона була могутньою та потужною державою, яка провадила успішну міжнародну політику як на Сході (проти арабів), так і на заході, на Балканах. Влада імператора була майже необмеженою, і грецька церква її підкріплювала. Окрім того, ця церква, на

¹ Щанов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: веги истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С 15.

відміну від римської, була по суті включена в загальнодержавну систему та повністю залежала від імператора.

І ще один момент прихилив до православ'я. Християнство православного взірця не пов'язувало богослов'я мовними канонами. В католицизмі служба Божа проводилася латинською мовою; Київ захищав національне богослужіння, роблячи наголос на звеличенні слов'янської мови (а більш точно, церковнослов'янської) до рівня сакральної, божественної. Візантійська церква дозволяла відправлення релігійного культу національними мовами, таким чином виникла грузинська православна церква, болгарська, румунська, сербська тощо. В Давній Русі візантійська Церква дозволила відправлення релігійного культу церковнослов'янською (або старо-болгарською) мовою.

Вирішальним фактором звернення до релігійно-ідеологічного досвіду Візантії явились традиційні політичні, економічні та культурні зв'язки Києва та Константинополя. В системі візантійської державності духовна влада займала підлегле становище, залежала від імператора. Це відповідало політичним устремлінням князя Володимира. Для нього було важливим, щоб хрещення та пов'язане з цим запозичення візантійської культури не позбавляло Русі її самостійності. Незважаючи на те, що православну церкву очолили візантійські патріархи, Русь була цілком суверенною державою. На це і були скеровані реформи Володимира, метою яких була зміна культурних основ Київської Русі.

Хрещення Русі

Київська Русь мала давні зв'язки з християнською Візантією, звідки проникало на Русь східне православ'я. Очевидно в цілях більш успішного здійснення своїх задумів та маючи надію отримати з Візантії необхідну допомогу, особливо у справі організації церковного управління та розвитку духовної культури, князь Володимир родичається з візантійськими імператорами (соправителями) Василієм II (976—1025) та Костянтином (976—1028). В Корсуні (сучасний Севастополь), що на кримському півострові, він одружується на їх сестрі Анні. Повернувшись в Київ з дружиною-гречанкою, грецьким духовенством, він також привіз в свій столий град різні церковні сосуди та святині — хрести, ікони, мощі святих; і саме після цього князь Володимир приступив до офіційного введення християнства на Русі. Тому в 988 році «час сумнівів кінчався. Принаймні для Володимира. Так само рішуче, як колись утверджував і відроджував язичницькі порядки, він пориває з ними і вводить християнство. Язичницькі ідоли, яким ще вчора власті наказували поклонятися по всій країні, скинуто зі своєї п'єдесталів, капища-святинища, за якими стояла тисячолітня традиція культурних центрів, вщент зруйновано. Така сама доля спіткала і верховний язичницький храм Русі на Старокиївській горі»¹.

¹ Толочко П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 278.

Русь офіційно прийняла християнства в 988 році, в акті знаменного хрещення на Дніпрі жителів Києва. У Києві Володимир хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни. Звичайно, народ не міг одразу ж забути своїх «рідних» язичницьких богів і, напевно, спочатку дуже сумував за ними. Цей сум за-собами художньої фантазії яскраво передала поетеса Оксана Пахльовська у вірші «Перун»:

Кияни плакали. І плив Дніпром Перун.
Повільно плив. Старий і дерев'яний.
Журились люди. Не торкався струн
співець — можливо, прадід ще Боянів.

Вогонь жертвний згорбився й погас.
З дерев священних облітало листя. —
— Ми кинули тебе, але не кидай нас! —
молились люди. — Боже, повернися!

Але він плив униз по течії.
Куди вона приб'є його уранці?
Чужа ріка. І верби — нічії.
Вмирав самотній, як усі вигнанці.

І кожен птах жалів його, і звір.
Він був. Він бог. Старий і дерев'яний —
Він плив лицем до тих останніх зір.
Мовчав Дніпро І плакали кияни.

Сум за старими богами був зумовлений також і тим, що християнське вчення за своїм змістом радикально відрізнялося від язичництва, і тому спочатку, напевно, викликало у новохрещених людей справжній «культурний шок». Адже якщо у язичництві і боги, і люди є лише частиною природи, — це не важко зрозуміти і сповідувати, — то *християнство відкривало вищу духовну сутність людини, розуміння якої потребує справжнього перевороту у людській душі*. За християнським вченням, людина була створеною довершеною — безсмертною і безгрішною, але через непослух до Бога з власної провини втратила цей природний для себе стан і стала смертною. Заради спасіння людини від гріха і смерті Бог сам втілювався у людину, — став Боголюдиною, — страждав і вмер щоби спокутувати гріхи людей. Потім воскрес і вказав усьому людству шлях до спасіння від смерті через істинну віру. Християнство дало людям безпосередній образ абсолютного довершеної Особистості і взірця для кожного — Боголюдини Ісуса Христа. Орієнтована на Христа як на свій абсолютний Взірець людина індивідуалізується як носій унікального досвіду «життя во Христі» — тобто боротьби зі злом власної природи у власних, неповторних умовах земного життя, орієнтованого на цей образ і взірець. Отже, сприйняття цього вчення потребувало від учорашніх язичників великих духовних зусиль, нового образу мислення і освіти.

З іншого боку, зміна віри на Русі виникла без іноземного втручання, це було її внутрішньополітичною справою. Русь сама зробила свій вибір,

в той же час більшість її країн-сусідів прийняло християнство з рук місіонерів та хрестоносців. Введення християнства в Київській Русі як державної релігії було цілком закономірним явищем та не могло викликати серйозних ускладнень, хоча в деяких місцях не обійшлося без відкритої боротьби. «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем», — так говорили в той час про воєвод князя Володимира, які хрестили Новгород. Кумири старих богів скинули та спалили, були побудовані християнські церкви. Першопочатково християнство розповсюджувалося переважно по лінії Дніпра-Волхова. На схід від великого водного шляху, в області річок Оки та верхньої Волги, християнство розповсюджувалося досить повільно, і в Ростовській землі проповідники нової віри довго ще зустрічали запеклий спротив язичників.

Знаті і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче, як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були саме низи суспільства, але й вони досить швидко зрозуміли вищий смисл нової віри.

Становлення християнства

Хрещення, здійснене при Володимирі, стало важливою ланкою в перебудові релігійного життя на нових основах. Так, в «Повісті врем'яних літ» Нестор-літописець зазначає, що «завдяки князеві нашому Володимиру придбали ми доступ через віру до цієї благодаті, завдяки йому здобудемо славу і стоїмо. Нині ж, звільнившись від гріха і ставши рабами Господа, одержали плід свій у святості»¹. Окрім того, християнізація Русі привело до появи особливого суспільного інституту — християнської церкви, діяльність котрої поступово стала впливати на життя східних слов'ян.

По-перше, це було духовно-моральний вплив: на зміну «злим» язичницьким богам з їх кривавими жертвоприношеннями (інколи навіть людськими) прийшла проповідь жертвовної любові Бога до людей і, як наслідок, братської любові між людьми, їхньої рівності перед Богом. На зміну життєстверджуючому та життєрадісному оптимізму язичництва йшла віра, яка вимагала обмежень та суворого виконання моральних норм: прийняття християнства означало зміну всього укладу життя. Тому в період Х—ХІІІ століть відбувається складний психологічний злам язичницьких вірувань та становлення християнських уявлень. В християнстві людина є носієм нової моралі, заснованої на культурі совісті, і ця мораль витікає з євангельських заповідей. Християнство допомагало звільнитися від невинної і виснажливої боротьби з безліччю злих та підступних сил, воно уніфікувало сили добра і зла. Людина вручала себе волі єдиного Бога, лише він один міг вирішувати її долю, до речі, і після смерті теж, і ніхто з людей вже не міг втрутитися в цей процес.

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 186.

По-друге, християнство принесло з собою величезну просвітницьку діяльність. Прийняття християнства сприяло широкому та швидкому розповсюдженню на Русі писемності, саме з християнством з'явилася багата, перекладена з грецької мови література, котра сприяла виникненню власної давньоруської літератури. Монастирі стали центрами книжної мудрості та писемності, яка потім розповсюдилася серед широких прошарків населення. Церква сприяла створенню на Русі чудової архітектури, мистецтва (зокрема, іконопису), з'явилися перші літописи, школи, де здобували освіту люди з різних прошарків населення. Вже за часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого з'являються школи та бібліотеки, котрі стали найважливішим засобом розповсюдження освіти на Русі.

По-третє, економічний та політичний вплив: церква сприяла зближенню східнослов'янських племен та формуванню давньоруської народності, розвитку давньоруського патріотизму. Християнство створювало широку основу для об'єднання давньоруського суспільства, формування єдиного народу на основі загальних духовних та моральних принципів. Прийняття нової релігії допомогло встановити політичні, торгові, культурні зв'язки з країнами християнського світу. Русь була включена в європейський християнський світ. Окрім того, християнство сприяло становленню міської культури в переважно сільськогосподарській за трибом життя країні. Але тут необхідно враховувати специфічний «слов'янський» характер міст та містечок Русі, де основна маса населення продовжувала займатися сільськогосподарським виробництвом, незначною мірою доповненим ремеслом, а власне міська культура зосереджувалася в вузькому колі світської та церковної аристократії. В першу чергу християнство прививалося в містах та у верхніх прошарках тодішнього суспільства. В особистому володінні князів та бояр знаходилися дорогі богослужбові книги та література, в якій тлумачилися основні положення нового віровчення.

Однак ми знаємо, що процес християнізації східних слов'ян проходив не так швидко і не так просто, адже це була багатолітня боротьба двох релігійних ідеологій. Ця боротьба супроводжувалася і насиллям, і гоніннями на язичників. Як і при будь-якому кардинальному перетворенні, нове, прогресивне, наштовхувалося на спротив старого, віджилого. Як вірно зауважують дослідники, «зустріч християнства зі східно-слов'янським язичництвом породила давньоруську культуру — одну з вершин духовного та художнього досвіду людства. Варто підкреслити, що справа в жодному разі не зводиться до «переміни віри». Перехід від язичництва до християнства — це якісний стрибок від варварства до цивілізації, від культури доміського неписьменного (фольклорного типу), від родових ритуалів та звичаїв до потенційно універсальної культури християнського світу, яка спиралася на Писання та розвинену історичну традицію. Певна річ, цей перехід був можливий тільки тому, що сама культура Київської Русі... вже була до нього внутрішньо готова»¹. Достатньо згадати методи князя

¹ Петров-Стромский В. Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 11.

Володимира Святославича: знищення язичницьких місць поклоніння богам — капищ, насильницьке хрещення, церковні заборони святкування поганських свят. Перехід до християнства відбувався поволі як в середовищі міщан та селян, так і в вищих прошарках суспільства, серед дружинників та бояр. Адже і сам князь Володимир Святославович, можливо, сам того не підозрюючи, не надто поспішав збутися язичництва, оскільки він зберіг, наприклад, княжі бенкети, які знало і язичництво. Правда, що князь надав цим бенкетам новий зміст: на них між представниками князівської дружини та племінної знаті обговорювалася питання зовнішньої та внутрішньої політики та інші важливі державні питання. Тому й літопис «Повість врем'яних літ» так восхваляє князя Володимира Хрестителя: «Це новий Костянтин великого Рима, що охрестився сам і людей своїх [охрестив]. Так і Володимир зробив подібно йому. Якщо раніше був у поганстві і хтивих насолод бажав, то потім великих успіхів зажив у покайній за заповідями апостольськими: «Де умножався гріх, там ряснітиме благодать». Бо коли раніше у невігластві деколи було согрішив, то пізніше розсипався покайням і милостинями»¹.

Значення прийняття християнства на Русі

Організаційно християнство прийшло з готовою схемою церковного управління. В ідеології безліч місцевих культів замінювалася культом єдиного Бога. На чолі церковної ієрархії стояв митрополит (або архієпископ), в великих областях — єпископи, яким підкорялося все обласне духовенство та ігумени монастирів. Давньоруська церква від своїх початків (за взірцем грецької церкви) залежала від великого князя, і церковні ієрархи були самостійними лише в суто церковних справах. Централізована організація священнослужителів — Церква, підлегла владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Прийняття християнства укріплювало державну владу та територіальну єдність Давньої Русі.

Прийняття Руссю православного християнства мала міжнародне значення, яке полягало в тому, що Русь, відмовившись від «примітивного» язичництва, ставала тепер рівною іншим християнським країнам, вона стала частиною світового християнського суспільства. Прийняття православного християнства зразу ж поставило Русь на один рівень з передовими державами того часу, воно полегшувало дипломатичні зв'язки, оскільки люди середньовіччя надавали велике значення релігії, а християнство охоплювало до цього часу приблизно три чверті Європи, Закавказзя та значну частину Близького Сходу.

Нарешті, прийняття християнства відіграло велику роль в розвитку давньоруської культури, яка таким чином збагатилася через християнство від візантійської, а через неї і античної культури. Як зазначають

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 204.

дослідники, «прийняття Руссю християнства в цілому можна цінувати як прогресивну подію: укріпилися зв'язки молодого держави з країнами християнського світу, а через них і з великою спадщиною античності, що сприяло збагаченню давньоруської культури. Народжується література, яка ввібрала в себе колосальну інформацію про минуле та теперішнє Русі. Починається систематичне будівництво кам'яних культових споруд в немислимій кількості!». Після хрещення Русі із Візантії прибули єпископи на чолі з митрополитом, а з Болгарії — священники, які привезли з собою богослужбові книги староболгарською мовою; будувалися храми, відкривалися школи та училища для підготовки духовенства з місцевих жителів. В православні церкви складалися певна традиція залучення тих чи інших видів мистецтва. Наприклад, заохочуючи живопис (фрески та ікони потрібні були для культових цілей), православна церква осуджувала мистецтво скульптури (скульптурі в православному храмі місця немає). Культивуючи співи *a capella* (тобто хоровий спів), яким супроводжувалися православне богослужіння, вона засуджувала інструментальну музику, якій не знаходилося богослужбового застосування.

Незважаючи на політичні протиріччя, християнство зблизило Русь з Візантією — найбільш розвиненою феодальною державою з передовою культурою. Візантійська імперія в політичному та культурному відношенні була головною силою середньовічного світу. Вона займала надзвичайно важливе положення на Близькому Сході, на Балканському півострові. Константинополь, або Царгород (як він називався в давньоруських літописах), вважався інтелектуальною та соціальною столицею середньовічного світу. Таким чином протягом майже всього давньоруського періоду Візантія представляла собою вищий рівень культурної цивілізації не тільки для Русі, але також і по відношенню до Західної Європи.

В X—XII ст. в мистецтві Візантії склалася класично струнка художня система, стійкий канон художніх образів, стабільна ієрархія основних духовних цінностей. Завдяки своїй універсальності візантійське мистецтво набуло деякий надетнічний характер, ввібравши культуру багатьох народів. Це послужило основою його широкого розповсюдження в різні країни. Візантійське мистецтво стало незаперечним еталоном для мистецтва православного світу — давньоруського, болгарського, сербського, грузинського. До нього зверталися художники латинського Заходу та мусульманського Сходу. Вплив візантійського мистецтва простежується в Італії й на острові Сицилія, на Кавказі тощо. Але візантійське мистецтво і само змінювалося під впливом місцевих художніх шкіл. Так, в іконопису та архітектурі виникла на Русі самобутня школа, пов'язана з національним характером, з народно-релігійним розумінням «міри та краси». Тому дослідники й відзначають, що «наслідки прийняття християнства

¹ *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 20.

від Візантії були різноманітними та часом суперечливі. З одного боку, цей процес тимчасово ускладнив відносини між Заходом і Руссю, але, з іншого боку, він послужив потужним стимулом для ознайомлення Русі з візантійською культурою, найбільше вплив якої відчувався в церковній ідеології, канонічному праві, літургії, богослужбовій літературі, музиці, культовому образотворчому мистецтві¹. В культурному відношенні грецька церква мала великий фонд богослужбової, богословської та історичної літератури. Окрім цього, вона мала високорозвинене сакральне мистецтво (іконопис, архітектура).

В перші століття Давню Русь за багатьма культурними, ціннісно-орієнтаційними рисами можна розглядати як «дочірню» зону візантійської культури, хоча за більшістю форм суспільного устрою та життєдіяльності вона була скоріш ближчою до центральної Європи. Таким чином можна стверджувати, що на першому етапі свого становлення давньоруська цивілізація вже синтезувала риси європейської, елліністичної культури та візантійської містики. Залучення до тисячолітньої християнської історії, до культурних цінностей візантійської імперії ставило перед давньоруським суспільством, давньоруськими майстрами нові культурні, духовні задачі та вказувало на засоби їх рішення (засвоєння багатотисячлітнього спадку греко-римської цивілізації, розвиток самобутніх форм літератури, мистецтва, релігійного життя). Культурні запозичення ставали основою для співпраці, із засвоєних досягнень Візантії поступово виростали раніш невідомі слов'янам кам'яне зодчество, іконопис, фресковий розпис, житійна література та літописи, школа і переписування книг.

Християнство, яке було запозичене від греків, і в той же час відмежоване від католицького Заходу, зрештою виявилось ані візантійським, ані західним, а самобутнім давньоруським. Розвиток самобутності християнства йшов в двох напрямках. Перший — це боротьба за свою національну церкву на верхніх щаблях влади. Грецькі митрополити з самого початку зустрічались на Русі із тенденцією до самобутності. Наприклад, перші давньоруські святі (св. Борис та Гліб, св. Ольга) були звеличені з причин політичних, всупереч поглядам грека-митрополита. Інший струмінь самобутності йшов із самого народу. Тому «хрещення Русі призвело до того, що країна опинилася об'єднаною загальною для всіх племен релігією. Якщо раніше різні племена мали, як правило, різних племінних богів, то тепер всі вони мали єдину Церкву. В результаті поділ Русі на племена поступово щезає та замінюється загальним для всіх поняттям «русський»².

Протягом довгого часу, до ХХ ст. християнство залишатиметься домінуютью слов'янської культури. Православ'я буде визначати стиль, манери, образ

¹ *Крянев Ю. В., Павлова Т. П.* Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 312.

² *Раушенбах Б. В.* Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. — М.: Столица, 1991. — С. 31.

думок та почуттів. Створювалися своєрідні відносини церкви та держави; держава взяла на себе й церковні задачі. Адже православна церква стала знаряддям централізації держави, створила ідейні основи самодержавства.

Контрольні питання:

1. Для чого великий князь київський Володимир провадив реформу язичницького культу? Яким чином проходила ця реформа?
2. Чи вдалою була ця спроба реформи язичницького пантеону богів? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Як стверджується в даному підрозділі, «геополітичний простір Давньої Русі знаходився на перетині різних світів». Яких саме?
4. Перед князем Володимиром постало питання вибору нової монотеїстичної віри. Хто приходили до князя Володимира з місіонерською діяльністю? Куди князь послав своїх дипломатів для ознайомлення з богослужінням?
5. З яких причин князь Володимир зробив вибір на користь християнства православного візантизму?
6. В якому році Давня Русь прийняла християнство?
7. Яке значення мав вплив Візантії на розвиток давньоруської культури та мистецтва?
8. Які зміни відбулися на Русі з приходом християнства (в політичному, культурному, світоглядному сенсі)?
9. Яке значення має прийняття православ'я для розвитку давньоруської культури?

Глава 2. Християнізація давньоруського суспільства

Як вплинув вибір християнства на давньоруську історію та культуру? В період X—XIII ст. проходив важкий психологічний злам язичницьких вірувань та становлення християнських уявлень. Процес зміни духовних та моральних пріоритетів завжди важкий. На Русі він проходив в деяких місцях не без насилля: «розповсюдження християнства проводилося княжою владою та щойно сформованою церковною організацією насильно, при спротиві не тільки жрецтва, але й різних прошарків населення. Митрополит Іларіон київський визнавав, що хрещення в Києві відбувалося за примусом: «...ніхто не опирався княжому наказу, угодному Богу, і хрестились якщо не за власною волею, але зі страху перед князем, адже його релігія була пов'язана з владою»¹. На зміну життєлюбному оптимізму язичництва йшла віра, яка вимагала обмежень та суворого виконання моральних норм. Як зауважують дослідники, «християнство на Русі

¹ *Щанов Я. Н.* Церковь в древней Руси (До конца XIII в.) // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С 17—18.

осмислювалося через вже існуючі близькі до нього уявлення, поступово наповнюючись новим змістом»¹.

Таким чином прийняття християнства означало зміну всього трибу життя. Тепер центром суспільного життя стала Православна Церква; вона проповідувала нову ідеологію, прививала нові ціннісні орієнтири, виховувала нову людину. Для характеристики християнства, можливо, має значення наступний факт: церкви споруджувалися на місці старих язичницьких святилищ, інколи при цьому зберігаючи певну ідейну «спадкоємність»: так, на місці капища Велеса з'являвся храм святого Власія, на місці капища Перуна будувалася церква святого Іллі, капище Ярило замінялося церквою святого Юрія (святого Георгія Побідоносця). Практику будування християнських храмів на місці язичницьких, очевидно, не можна вважати ортодоксальною, адже таким чином православне християнство не стільки заперечувало, скільки продовжувало та перетворювало попередні вірування, тому «при введені християнства на знищених язичницьких культових центрах будувались християнські церкви, оскільки ці місця були звичними людям для молінь: «І наказав Володимир будувати церкви і ставити їх по тим місцям, де перше стояли кумири»². Про цю подію християнізації Русі великим київським князем Володимиром (в святому хрещенні Василієм, тому й поставив він спершу церкву святого Василія) Нестор-літописець повідомляє в «Повісті врем'яних літ» за 988 рік: «повелів будувати церкви і ставити їх на місцях, де стояли ідоли. І поставив церкву святого Василія на горі, де стояли ідоли — Перун і інші і де приносили їм жертви князь і люди. І почав ставити церкви і попів по інших городах, і людей приводити на хрещення по всіх городах і селах»³.

Нова релігія створювала широку основу для об'єднання давньоруського суспільства, формування єдиного народу на основі спільних духовних та моральних принципів. Русь була включена в європейський та християнський світ, з цього часу вона вважала себе частиною християнського світу, намагаючись грати там помітну роль.

Характерні риси християнізації Русі

Православ'я офіційно починає своє існування на території Київської Русі з 988 р., коли князь київський Володимир охрестив Русь, зробивши християнство державною релігією. Але візантійське православ'я на той час було розвинутою організованою системою християнського світобачення, ідеології і віровчення, обрядів, що вимагали певних культових споруд і певної

¹ *Петров-Стромский В.* Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 13.

² *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 59—60.

³ *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).* — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 185.

структури церковної ієрархії. Тому ця складна церковна система не могла сприйматись дуже швидко простим народом, адже «напередодні прийняття християнства язичницька система була ще сильною. Вона стихійно складалася протягом багатьох віків, і ця система чинила опір новій ідеології і дуже повільно відступала під її наполегливим натиском»¹. На початку християнізації свідомість простих людей (і навіть князів та бояр) не була підготовлена до складних форм абстрактного знання, адже весь уклад життя та побут був просякнутий язичницькими обрядами і віруваннями.

Грецьке духовенство, яке прибуло з Візантії, побачило на Русі не тільки примітивну забобонність села, але і державну язичницьку релігію давньоруських міст та соціальних верхів з розробленим космологічним епосом, з уявленнями про божественне походження великокняжої влади (адже князь Володимир має назву «Красне Сонечко»), різноманітним ритуалом та розгалуженим жрецьким станом, які володіли тайнами розробленої символіки, знаннями «черт та резів», древніх «кошюн».

В період розвитку слов'янських племен, особливо перед християнізацією Русі, відбулося інтенсивне економічне й культурне зростання племінних князівств на Придніпров'ї. Так, у VII—VIII ст. існували широкі торговельні зв'язки з Іраном, Візантією, арабами. У VII столітті на Придніпров'ї місцеві майстри виробляли речі високої цінності (посуд, зброю, прикраси), в яких засвоювалися чужоземні впливи й творилася своя культура. Отже, є всі підстави стверджувати, що східнослов'янська язичницька культура ввібрала в себе традиції і впливи як східної, так і західної цивілізацій, але при тому не втратила власних культурно-етнічних особливостей.

Поступовий процес християнізації. За порівняно короткий час на Русі відбулося багато змін як у самій свідомості давньоруського народу, так і в усьому зовнішньому образі. Інтенсивно йшло будівництво церков, соборів і монастирів, адже у XII столітті на Русі було вже близько 50 монастирів, 17 з них — тільки в одному Києві.

В церквах і монастирях відкривалися школи, створювалися скрипторії для переписування рукописних книг, перекладів на церковно-слов'янську мову богословської літератури, набували власного досвіду й незалежності школи іконопису та малювання мініатюр, у монастирях і соборах створювалися книгозбірні. Саме з християнством Русь отримала писемність та цілий потік богословської літератури із Візантії та Болгарії (остання прийняла християнство на 120 років раніше).

Введення християнства на Русі спричинило величезний переворот в світогляді і побуті східних слов'ян. Як зауважують дослідники, «в умовах кризи родових інститутів та язичницької міфології необхідність якоїсь нової поведінки стояла перед всіма. Реальність же для переважної більшості народу полягала в тому, що йому так чи інакше нав'язували

¹ Крянев Ю. В., Павлова Т. П. Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 304.

нову віру, яку вибрав князь Володимир. Фактично тільки в XIV ст. почалася більш глибока християнізація Русі, якій сприяло й осмислення лиха монголо-татарського нашествия як Божої кари за гріхи та нестачу віри)¹. Нові християнські (православні) уявлення прищеплювалися не водночас, спочатку християнізація місцевого слов'янського населення проходила поволі, адже існували об'єктивні труднощі розповсюдження християнського вчення. Це були труднощі, пов'язані з переходом до іншого типу релігійності, оскільки язичництво було поклонінням природним духам, а християнство є поклоніння надприродному Богу-Творцю. Також язичництво вимагало від богів безпосередньої матеріальної допомоги у повсякденних справах, натомість у християнстві звернення до Бога пов'язане в першу чергу із покаванням та спасінням душі.

Важливо зауважити, що і в язичництві, і в православному християнстві існувала система моральних норм, приписів та заборон, але в жодному разі їх не можна ототожнювати. У християнстві гріх — це відхід від закону Божого, тому кожен християнин співвідносив свої гріхи з десятьма заповідями.

Як ми знаємо, для давніх слов'ян-язичників була притаманна міфологічна свідомість, яка базувалася на єдності людини та природи, і унікальний бік міфологічної свідомості — здатність розуміти й берегти природу. Звідти міфологічна мораль базувалася на прямому зв'язку поведінки людини зі станом космосу — Всесвіту — та космічних наслідків людських «злочинів». Спостерігаючи за природними явищами та вшановуючи їх, язичники відзначали гармонію та на диво чіткий порядок Всесвіту. Міфологічна свідомість була орієнтована на гармонію та порядок цього Всесвіту, на такий цілісний підхід до світу, за якого не допускаються навіть найменші елементи хаотичності, агресії чи невпорядкованості. Тому язичник розумів необхідність гармонійного існування усередині суспільства та соціуму з природою, від цієї космічної гармонії та порядку залежало саме життя. Тому, щоб вижити, язичники установили порядок, регламентували своє життя різними суворими правилами, які базувалися на спостереженнях за природою та побутовим досвідом.

Праслов'янське слово «грїх» походить від індоєвропейського кореня *qr̥gh, що означало «кривий», і в язичницькій культурі дієслово «грїшити» означало — промахнутися, десь «скривити», щось оминати. Поняття «грїха» в дохристиянській слов'янській культурі означало порушення установленої норми чи давнього правила, грїх у свідомості язичника означав негідний вчинок, завдану шкоду. Грїхом вважалася будь-яка дія, яка могла завдати шкоди землі, врожаю, тваринам і, найголовніше, — яка могла привести до зникнення людського роду. Дотримання правил життя давало можливість продовжити рід, сприяло благополуччю, спокою ти миру.

¹ Петров-Стромский В. Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 14.

Слов'яни-язичники вшановували духів та стихії природи, тому й головний гріх полягав у шкідливих діях проти природи (наприклад, забруднення водних джерел чи руйнування пташиних гнізд, безоглядне та хижацьке використання природних ресурсів, вбивство вагітних самиць диких звірів, навмисне руйнування природних ландшафтів), і це могло порушити баланс життєвого простору людини, а значить, під загрозу могло бути поставлене життя роду. Тому для язичника знищення позашлюбної дитини чи закидання камінням жінки, яка працювала у невідповідній час, або вбивство конокрада чи підпалювача, — це не гріх, оскільки ці вчинки, з погляду язичницької свідомості, могли призводити до руйнування роду, могли накликаєти покарання з боку природи (повені чи суховії, неврожай, голод тощо). В той же час з позицій християнства всі ці вчинки розглядаються відповідно до заповіді «Не вбивай». Тому перед християнином стоїть вибір: рай чи пекло, то язичника, у випадку порушення норм життя, чекали природні катаклізми: сильні зливи, буревій, град, посуха.

З позицій християнських настанов сила покарання йде від Бога, тому людина має щастя покаятися перед ним, звернутися до нього зі словами у вигляді молитви та споконувати свої гріхи. Щодо язичника, — він теж молився, відправляв ритуали, приносив жертви, але присвячував все це силам природи й божествам (своїм кумирам).

Мораль, притаманна язичницькому суспільству (поклоніння та вшанування духів природи та роду), частково зникала, не сприйнята православ'ям; також назавжди відходили у минуле русалії, умиканіє (викрадення) нареченої, багатоженство. Під впливом християнства язичницькі порядки на Русі почали пом'якшуватися. На думку дослідників, після хрещення Русі «в цей відносно короткий період нова віра не відчувала особливої потреби в боротьбі зі старою. Обидві релігійні системи відображали різні сторони буття. Язичництво перш за все співвідносило людину з природою, визначало його місце в світі природи, християнство — відображало соціальну сутність людини і суспільства і місце людини серед людей. «Кола охоплення» цих систем не співпадали, але вони пересікалися. І це — одна з причин православного двовір'я. Багато співпадало: віра в загробне життя, віра в надприродне — чудеса, в можливість умилоствити вищі сили. Те, що одні називають «свої» сили богами, а «не свої» — бісами, справи не міняло. В бісів теж вірили»¹.

Як свідчать дані археології, майже до XIII ст. кількість речей, які використовувалися в нехристиянських (а значить язичницьких) ритуалах, чи речей з язичницькою символікою, залишалася достатньо великою. При розкопках давньоруських міст археологам часто зустрічаються предмети, на яких одночасно існують символи язичництва та християнства. Прикметними в цьому відношенні є бляхи-талісмани (так звані «обереги»,

¹ Прошин Г. Второе крещение // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 145.

«наузи») та «змівіки», на одному боці яких зображувалися православні святі (наприклад, перші давньоруські святі Борис і Гліб), а на іншому — давня зміволоса богиня. Також археологи при розкопках часто зустрічають так звані «громові стріли» з кременю, які застосовувалися в середньовічній Русі для магічних цілей. На деяких з них були прошкрябані хрести, що свідчить про синкретичне поєднання язичницьких уявлень («громові стріли») та християнської символіки (хрести на язичницьких ритуальних речах). В матеріалах сільських курганів цього часу (X—XIII ст.) дуже мало предметів, пов'язаних з християнством, але багаточисельними прикраси язичницькою символікою. Особливе зацікавлення представляють амулети-підвіски у вигляді стилізованих птахів та тварин, які були пов'язані з заклиальною магією, а також зображення зубів, пазурі хижаків для захисту від зла. Амулети-гребені являлись оберегами від різних хвороб та нерідко носились на грудях разом з освяченим християнським хрестиком.

Пережитки архаїки в поховальній обрядності фіксують розкопки, про них «обмовляються» автори літературних творів, на цих фактах створюється картина переважання нехристиянського відношення до смерті. Все це стосувалося поховань звичайних людей, але позацерковні елементи проводів навіть померлих представників княжого роду продовжують існувати з XI по XIII ст. Так, в «Повісті врем'яних літ» читаємо про смерть великого князя київського Володимира, в поховальному обряді якого ми бачимо архаїчний елемент — перевезення померлого князя на санях в православну церкву для відспівування: «в літо 6523 [1015]. Володимир розхворівся, в той час у нього був [син його] Борис, а печеніги пішли походом на Русь. Володимир послав супроти них Бориса, а сам розхворівся ще дужче. Від цієї хворості і помер в липні місяці, у п'ятнадцятий день. Помер же Володимир, великий князь, на Берестові, і смерть його приховали, бо був у Києві Святополк. І вночі розібрали поміст між клітями, і в килим загорнули, і рідні спустили на землю його, і на сани возложили його, і повезли, і поставили його в [церкві] святого Богородиці, яку він сам і збудував. Та люди довідалися про це, зійшлися без ліку і плакали за ним: бояри як за заступником землі їхньої, а бідні як за своїм заступником і кормильцем. І поклали його в гріб мармуровий, і поховали тіло його, блаженного князя, з плачем великим»¹. Саме зі згадки про цей же елемент язичницького поховального обряду починається «Повчання» Володимира Мономаха, написане «сидячи «на санях», тобто в кінці життя: «Я, смиренний, дідом своїм Ярославом, благословенним, славним, наречений в хрещенні Василієм, руським іменем Володимир... Сидячи на санях, помислив в душі своїй і похвалив Бога, який мене до цих днів, грішного, зберіг»². Окрім

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 205.

² *Мономах Владимир*. Поучение // «Изборник». Сборник произведений литературы древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 146—147.

того, в ранньосередньовічних княжих похованнях при храмах неодноразово виявляли прикраси та зброю, як того і вимагав язичницький обряд. Незважаючи на те, що зовнішній вигляд давньоруських поховань еволюціонував в бік християнських вимог, деякі деталі ритуалу проводів «на той світ» продовжували відображати архаїчні уявлення: обов'язково після поховання влаштовувалася тризна, тобто пишні поминки за померлим. Також протягом календарного року існували дні особливого згадування померлих (наприклад, Радуниця навесні), коли їх вшановували жертвою їжею, яку вживали просто на могилі. Звична річ, це були пережитки слов'янського культу предків, за яким вважалося, що від померлих залежить добробут та благополуччя живих родичів.

Жителі міст, які, на відміну від селян, не були пов'язані з аграрно-землеробськими культурами, ближче та безпосереднім чином стикалися з занесеною греками християнською культурою, і, не маючи такого неподільного зв'язку з природою, швидше засвоювали її. Село ж ще довго лишалося почасти язичницьким, хоча християнство і проникло в життя основної маси сільських жителів. За тисячу років в умовах життя та праці мало що змінилося: як і в давнину, основою сільського господарства було землеробство та скотарство, а сільська громада задовольняла більшу частину потреби в спілкуванні, обміні знаннями та досвідом.

Якщо язичництво продовжувало існувати в народі, відображаючи народну культуру, ідеологію та світогляд, то нове християнське відношення до світу впроваджувалося спочатку в княжо-боярському середовищі. Але і в цих вищих прошарках суспільства не все проходило швидко, про що свідчать багаточисельні повчання церковнослужителів проти язичників та залишки матеріальної культури, які відобразили побут та духовний світ соціальних верхів. Письмові свідчення церковних діячів відобразили широке побутування язичницьких, майже незмінених обрядів, які протягом багатьох століть лишалися в основному у сільського населення. Практикувались різного роду ворожіння, «оклички» померлих предків, позацерковна весільна обрядність, поховальні голосіння.

Пересаджене на язичницький ґрунт, християнство поступово витісняло язичницьку культуру, вбираючи її зовнішню форму та поступово обростаючи великою кількістю язичницьких обрядів, традицій та вірувань. Дослідники (зокрема, визначний дослідник язичницької культури Борис Рибаків) зауважують суттєву характерну рису цього періоду: «коли на Русі з'явилося християнство, воно зустрілося з такою стійкою землеробською релігією, яка складалася віками, з такими міцними язичницькими віруваннями, що змушена була пристосуватися до них, підмінити Волоса — Власієм, Перуна — Іллею, Мокош — П'ятницею-Параскевою, мовчки визнати масляну та інші язичницькі календарні свята»¹. І тому

¹ Цит. по: *Любимов Л.* Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 92.

релікти міфологічного світогляду, які втратили своє язичницьке коріння, продовжували жити під покровом нових релігійних обрядів, являючись тією основою, з якою взаємодіяла візантійська освіченість. Візантійсько-християнська традиція стала однією з двох головних складових давньоруської культури.

Але варто зауважити, що Візантія чутливо реагувала на будь-які відступи від православних канонів, не випадково багато починань в церковному та культурному житті Русі не отримали схвалення Константинополя. Але попри це також можна стверджувати, що християнство ніде і ніколи не існувало в абстрактному «взірцевому» вигляді. Християнство завжди — і це закономірно — набувало специфічні риси того середовища, куди потрапляло, становлячись тою чи іншою мірою синкретичним. Тому з цих позицій говорити про порушення чи дотримання канонів віри можна тільки по відношенню до основних догматів, утверджених Вселенськими соборами. Наприклад, для Ярослава Мудрого розмальовували деякі стіни Софії Київської сценами, на яких були зображені скоморохи-гудці та танцюристи. Навіть церковні ієрархи зверталися до культурного спадку минулого.

Волхви та церковні повчання проти язичників

У язичників давньої Русі не було загального язичницького центра та загальної язичницької ідеї, загального керування, інакше Русь просто ніхто б не зміг охрестити. Волхви користувалися великою популярністю та підтримкою у населення, але поступово їхній вплив меншав; скоріш усього, на момент прийняття християнства волхви не мали великого впливу на давньоруське населення. Як речники дохристиянської язичницької ідеології, вони, звична річ, були противниками тих релігійних перетворень, які відбувалися в країні. Старовинні знання і їх використання (так зване «ведовство») отримують негативну оцінку християнською церквою і тому викоринюються духовенством як чарівництво.

В деяких містах народ під керівництвом волхвів піднімав повстання, але вони були придушені. В Новгороді християнство було введено князівською владою за допомогою зброї, що відобразилося в прислів'ї: «Путятя хрестив мечем, Добриня — вогнем». Як свідчить Новгородський літопис, Добриня (дядька князя Володимира): «идолы сокруши, древянии сожгоша, а каменнии, изломав, в реку вергоша», «посем вскоре повеле рубити церкви и поставляти по местом, иде же стояще кумиры». Лаврентіївський літопис свідчить, що князь Ярослав Мудрий в Суздалі в 1024 році придушив повстання волхвів, народні повстання проходили і Новгороді та Ростові в 1071 році. Літописи свідчать, що в 1024 році в суздальській землі були схоплені волхви та «лихі баби» та були спалені. Їм висунули обвинувачення в тому, що вони — винуватці страшного неврожаю, яке трапилося в суздальській землі. В 1071 році в Новгороді стратили волхвів за публічне засудження християнської віри. Таким же чином поступили і ростовці в 1091 році. В Новгороді після допитів та катувань спалили в 1227 році чо-

тирьох «волшебників». Як свідчить літопис, покарання відбувалося на архієрейському дворі за постановою новгородського архієпископа Антонія. Духовенство підтримувало в народі віру, що ворожити та відьми здатні на ворожі християнству вчинки, та вимагали жорстокої розправи з ними.

В найдавнішій юридичній пам'ятці — «Уставі князя Володимира про церковні суди» (989 року) відьмацтво, чарівництво та волхвування віднесено до числа справ, які розбирала та судила православна церква. По цьому уставу кожний, хто молився в лісу, карався церковним судом. В церковній кормчій книзі 1285 року також були види покарання волхвів: «відлучати від церкви тих, хто ходить до волхвів та обавників». Згідно з першими правовими актами давньої Русі — «Руською правдою», — людям заборонялося приймати у себе волхвів, а справи, пов'язані з волхвством, чародійством, ворожбою та іншими проявами язичництва чи двовір'я, передавалися до церковного суду, з правом саджати винних в монастирські в'язниці.

Антиязичницькі повчання. Про повільне розповсюдження нового відношення до світу в перші століття після введення християнства на Русі можна судити за антиязичницькими повчаннями, які не втрачали своєї актуальності протягом всього давньоруського періоду. Ці церковні повчання проти язичництва призначалися в першу чергу для близького до православ'я княжо-боярського середовища та нижчого духовенства, і це значить, що проникнення нової віри в інші шари населення йшло ще більш повільніше. В цих повчаннях язичництво прирівнювалося до бісовщини. В пам'ятці XII ст. «Слово о злых дусех», складеній митрополитом Кирилом, говориться про необхідність покарання відьом та чарівників церковним судом. В повчанні невідомого автора «Како жити християнам» влада закликала вистежувати чародіїв та чаклунів та передавати їх церковному суду на «всеконечні муки», тобто на смерть, під загрозою церковного прокляття. «Не можна щадити тих, хто творив зло перед Богом», стверджував автор повчання, доводячи, що ті, хто бачив страту, «Бога убоятся».

Через декілька століть християнство на Русі зайняло панівні позиції, стало загальнодержавною релігією, хоча в багатьох селах та віддалених містечках зберігалися залишки язичництва та двовір'я. Проти них і розгорнулася боротьба церкви та держави, і ця боротьба з язичництвом велася протягом декількох століть. Як ми вже знаємо, предметами язичницького поклоніння були ліс, каміння, річки, болота, лісові джерела, гори, пагорби, сонце, місяць, зірки, озера, гаї та всі тварини. Після хрещення Русі «скверные идолюские мольбища» були зруйновані, волхви та прибічники давньої віри наражалися на репресії та фізичні розправи, язичницькі храми, священні гаї, культові споруди та предмети культу знищувалися. Язичницькі талісмани — наузи, обереги та інші ворожі християнству ритуальні предмети вилучалися та знищувалися.

Архієпископи наказували всім ігуменам, священникам, дияконам різні шляхи боротьби проти язичників: руйнувати та знищувати язичницькі

мольбища — місця поклоніння деревам та камінням; руйнувати, розбивати, спалювати, кидати у воду в усіх селах та містечках, лісах, біля озер, річок язичницькі кумири. Те ж саме зазначають і дослідники: «зміна релігійних культів супроводжувалася знищенням зображеннями колись шанованих богів, їх публічним знеславленням з боку княжих слуг, побудовою церков на місцях, де стояли язичницькі ідоли та храми. Так, на пагорбі в Києві, де стояв ідол Перуна, була збудована церква Василя, присвячена Василю Великому. Під Новгородом, в Перині, де знаходився язичницький храм, була збудована церква Різдва»¹.

Також свідчення повільної християнізації можна знайти, зокрема, у таких історичних джерелах, як листування сільських священників з вищими церковними ієрархами. У листах містяться скарги на те, що нема ніякої можливості відучити паству від багатьох поганських звичок і вірувань: багато чоловіків жили від своїх дружин «законопреступно» з іншими жінками та дівками, також в той же час багато жінок жили з іншими чоловіками «законопреступно» без вінчання і без молитви. Окрім того, священники відзначали, що в деяких селах люди «церковні правила не берегли і до церкви до божественного співу не ходили», не приходили на покаєння до своїх духовників, «святих постів не шанували», в Петров піст багато з них вживали «скором», тобто жирну м'ясну і молочну їжу. Окрім того, різні історичні документи фіксують співіснування в перші століття після хрещення і нововведених православних звичаїв, і тисячолітніх язичницьких. Зокрема, у віддалених місцевостях молоді люди вінчатися в церкву не приходили, ховали мерців не на церковному погості, а в селах, на курганах й на старих кладовищах, без священників; при народженні дитини давали йому не церковне канонічне ім'я (згідно православних святців), а язичницьке. Інколи взагалі продовжували здійснювати свої язичницькі культу — молились деревам та камінням, приносили своїм язичницьким богам жертву й під час жертвоприношення багато пили та їли м'ясної та молочної їжі.

Історичні джерела не зафіксували великих повстань і збройної боротьби між прибічниками народної і державної віри. Але з плином часу православ'я як розвинутіша форма релігії, ще й підтримана примусом держави, зрештою, перемогло. Вже на початку татаро-монгольського нашествия (середина XIII ст.) князівства на території Київської Русі вважались християнськими і на цій основі, хоча, звичайно, і на основі спільних етнічних і державницьких коренів, об'єднували зусилля у боротьбі з «поганями».

Тимчасове співіснування язичництва та християнства

Довгий час духовне життя на Русі визначалося явищем, яке прийнято називати православно-язичницьким синкретизмом. *Слов'янське двовір'я XI—XII ст. — поступове витіснення християнством язичницьких богів*

¹ *Щанов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца XIII в.) // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С 17.*

з перенесенням на християнських святих рис язичництва. «Тож 988 р. — початок християнізації Русі — звичайно, не став кінцем розвитку міфічної свідомості давніх слов'ян. Скоріше це була дата народження цікавого явища в історії вітчизняної духовності — явища, що мало назву двовір'я... Смісл його полягав у тому що язичницькі уявлення, обряди створювали у народній свідомості єдине синкретичне ціле з тими уявленнями та обрядами, що їх було запроваджено у процесі християнізації східного слов'янства. Тож двовір'я становило характерну рису слов'янської середньовічної ментальності»¹.

Княже та боярське середовище, ремісники та торгові люди, вільні землероби та холопи — всі вони, стикаючись із православним християнством, ставали більшою чи меншою мірою двовірами. Хоча цей термін досить умовний, оскільки людина не може належати до двох вір одночасно, але історичні факти свідчать, що *християнська церква змушена була змиритися з деяким використанням язичницької символіки та обрядів, надавши їм зовсім нового змісту*. На думку дослідників, «двовір'я, яке виникло на Русі, було системою вірувань, де поєднувались різні шари — народної культури, яка мала свої корені в язичництві, та церковно-християнської»².

Необхідно зважати й на іншу обставину — Католицька церква на відміну від православної була непоступливою у своєму запереченні язичницьких ідей та явищ, Православна ж часто намагалася пристосувати старі вірування до церковних обрядів, у результаті чого вони збереглися більшою мірою.

Потрібно відзначити, що православне духовенство хоча й боролось з язичницькими пережитками, але при цьому все ж таки відносилось до них доволі терпимо. Виникло протистояння: з одного боку — простий народ, який ідентифікував і усвідомлював себе як етнос лише у розрізі язичництва — віри батьків, а з іншого боку — еліта суспільства — князь і дружина, які у насадженні християнства керувались політичними і державницькими інтересами. Вступивши у взаємодію, ці два культурних потоки видозмінювалось. Співвідношення християнського та язичницького могло коливатися від протистояння до синтезу, в цілому ж в залежності від конкретних умов переважала або язичницька, християнська основа. Отже, простий народ був поставлений перед необхідністю прийняття християнства, але не міг у повноті цього зробити, про що вже йшлося вище. Відповідно, єдиним шляхом гармонізації християнської православної доктрини і язичницької свідомості було *адаптування одне до одного*.

Деякі язичницькі обряди повністю змінили свою сутність і були використані Православною Церквою для передачі християнських символів.

¹ Голіченко Т. С. Слов'янська міфологія та антична культура. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 4.

² Крянев Ю. В., Павлова Т. П. Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 311.

Ця ситуація «двокультурності» впливала на всі рівні давньоруського життя. Дворів'я вплинуло на розвиток культури, адже пам'ятки матеріальної культури і писемності, усна словесність в своїх найдавніших шарах, живопис, дані історичної лінгвістики та багато інших джерел свідчать про взаємодію та взаємопроникнення в культурі Русі двох світоглядних традицій: слов'янської язичницької та православної. Для цього «двокультурного» періоду типовою була така ситуація, коли художник міг зобразити поряд християнського святого та язичницьке божество, звести разом у вітнுவатому орнаменті хрест та давні слов'янські символи.

Також ще раз повторимо, що задовго до проникнення на Русь християнства там вже існували цілком сформована язичницька релігія, яка вплинула на православне християнство, і тому останньому доводилося вбирати в себе деякі елементи язичницьких вірувань, адже без цього «нова віра» не змогла би прижитися у східнослов'янських народів. *Увібравши в себе багато елементів давньослов'янських язичницьких вірувань та народних традицій і, одночасно, пристосовавши свої догмати до місцевої язичницької релігії, звичай слов'ян, православне християнство отримало нові форми та імпульси для розвитку обрядової сторони.*

Окрім великої кількості язичницьких свят, які християнство прийняло та канонізувало, в народі, в середовищі, далекому від офіційних канонів, залишилося багато очевидних рис язичницького минулого. Перш за все це збережена в атрофованій формі віра в представників «нечистої сили». Сучасні дослідники обрядності та культури слов'янських народів однозначно відзначають, що вся нечиста сила — це старі язичницькі боги, знання яких не вивітрилось із свідомості народу. Можливо тому, що більшість язичницьких богів не мали яскраво вираженого злісного характеру, християнська церква не вела з ними такої жорстокої боротьби, як з язичництвом в Західній Європі. Значна частина язичницьких персонажів та вірувань трансформувалась в складову частину Православ'я. Коли Православ'я стало панівним, розпочався процес *православізації язичницьких образів*. За формою і змістом Православ'я утверджувало себе на основі національної культури, підвалини якої були закладені іще в язичницькі часи. Як стверджують дослідники, «народне язичництво, таким чином, не тільки не зникло з прийняттям християнства, але, перетворюючись саме, воно також видозмінювало найважливіші обрядові установлення та догматичні закономірності прийнятого християнства»¹.

Головне достоїнство язичництва полягало в збереженні в межах язичницьких культів його господарського досвіду. При насильницькій християнізації інколи втрачалися саме практичні надбання (аграрні, господарські, природничі, медичні знання) багатьох поколінь. Церква пристосовувалася до язичницьких свят, які стосувалися циклу сільськогосподар-

¹ *Крянев Ю. В., Павлова Т. П.* Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 311.

ських робіт. Складніша ситуація була з народною медициною, яка часто набувала зовнішньої подоби чародійства. На Русі в цей час загорялися вогнища, які спалювали язичницьких «кудесників»: вперше про це згадує новгородський літописець за 1227 рік. Без сумніву, були втрати також в області поетичної творчості народу. Поезія — це обов'язковий супутник язичництва та взагалі племінного ладу. Історичні пісні підтримували зв'язок епох, а живий зв'язок з природою давав образи, які були зрозумілими язичнику та підозрілі для християнина. В чернечо-аскетичному варіанті християнства особливому гонінню підлягало взагалі язичницьке життєстверджуюче «веселіє».

Найбільш яскраво двовір'я відобразилося в селянському землеробському календарі, де шанування християнських святих тісно переплелось з язичницькими повір'ями та обрядами. З часом багато важливих для язичника ритуалів сприймалося все менш серйозно та поступово перетворювалися в дитячі ігри. В новій оболонці багато сторіч зберігалися дохристиянські уявлення. Богородиця-заступниця покрила своїм образом риси рожаниці, матері-землі. Тема божественного заступництва пов'язана з давніми уявленнями про наперед визначеність людського життя. Князь Гліб Святославич, насміхаючись над схопленими волхвами, говорив їм в 1071 році, що вони стверджують, ніби все знають, а власної долі не відають. Очевидно, волхви претендували і на знання людської долі, яка в давнину визначалася ще при народженні — за положенням небесних світил (звідси найменування зірок — «рожаниці»), також залежали від прашчурів — «дідів».

В епоху двовір'я християнство та язичництво не стільки боролись один з одним в народній свідомості, скільки взаємодоповнювались. *Вшанування давніх богів в колишніх формах було поступово витіснено, язичництво зникало як світоглядна система, але язичницький пантеон значною мірою був замінений багаточисельними християнськими святими, які прийняли на себе їхні функції.* Християнські святі, певна річ, не стали повністю подібні язичницьким богам, і тому уявлення про того чи іншого святого істотно різнилися в різних місцевостях Русі. Християнська церква переосмислила багато народних звичаїв і багатьом з них надала християнського забарвлення. Старі язичницькі боги поступово злилися з християнськими святими і втратили свої імена, але перенесли свої функції та атрибути на цих святих.

Зокрема, багато язичницьких слов'янських богів прийшли до християнського пантеону під іншими іменами, зберігши при цьому всі свої основні функції. Так, бог-громовик Перун з усіма своїми атрибутами виступив під ім'ям Іллі-Пророка, який, за народними повір'ями, проносився на колісниці по небу під час грози. Свято вшанування Перуна співпало з днем шанування святого Іллі, тому в народному календарі за ним закріпилося назва — Ілля Громовик. Велеса замінив святий Власій, багатий пастух з Каппадокії, який жив в IV ст. і мученицьки загинув за християнську віру. Часто храми святого Власія будували на місці капища язичницького Велесу; також на іконах святий Власій зображувався із домашньою худо-

бою. Він був покровителем чередників, пастухів та коновалів, і до нього селяни зверталися в разі хвороби худоби. Ярило, бог плодючості, на честь якого язичники влаштовували свята Ярилки на початку травня, в момент розквіту природи, був замінений святим Георгієм, оскільки ім'я Ярила співзвучне з ім'ям Юрій (одне з варіантів імені Георгій). Святий Георгій вважався покровителем домашньої худоби. Також Флор та Лавр — захисники коней, Зосима і Саватій — покровителі пасічників, Микола Угодник — захисник землеробів і рибалок («Микола Мокрий»).

Культ «малих» божеств, а це і домашні духи чи духи природи («відповідальні» за природні об'єкти, уособлення деяких явищ людського життя), не зникає із приходом християнства, а продовжує існувати майже без змін до ХХ ст.: це русалки, мавки, злидні, Доля, полудниця, болотяники, лісовики, польовики, бузинники, криничники, очеретяники, повітрулі, гайовики і т. д. Вірування у цих духів збереглися з двох причин. По-перше, шанування «малих» божеств було менш явним, ніж культ богів неба, землі, грози, води. Для «малих» божеств не будували святилищ, обряди на їх честь здійснювались вдома, в колі сім'ї, а інколи і однією людиною. По-друге, люди вважали, що «малі» божества живуть поряд і людина спілкується з ними щоденно, тому, незважаючи на церковні заборони, продовжували шанувати добрих та злих духів, тим самим забезпечуючи собі благополуччя та безпеку. В період впровадження християнства всім язичницьким богам, божествам, духам, в тому числі і тим, що оберігали людину (берегиням), надавались злі, демонічні риси, потворність зовнішнього вигляду та характеру, злі наміри.

Але найяскравішим прикладом такого поєднання може служити свято, яке в народі отримало назву «Івана Купала». Купало — язичницький бог плодючості, земних плодів, радості, злагоди та любові. З приходом християнства свято Купало поєдналося зі святом Івана Хрестителя, і виникла чудернацька назва (яка прижилася в народній культурі, але в жодному разі не в православ'ї) — свято Івана Купала. Зараз в українців існує культ Святої П'ятниці, пов'язаний зі святою великомученицею Параскевою і Пресвятою Богородицею. Але при уважнішому розгляді у ньому можна знайти залишки давнього культу язичницького божества Мокоші — богині землеробства, покровительки врожаю та достатку. І тепер деякі традиції та обряди зберігають сліди культу стародавніх народних вірувань: звичай залишати при стрижці овець жмутик вовни («для богині Мокуші»), принести до церкви на день Іллі колосся жита та зелений горох («щоб Перун не спалив»). Що ж стосовно нижчих божеств, то відношення до них з часом ставалося все більш негативним, поступово в народній уяві вони перетворились в бісів чи просто в шкідливі істоти.

Старі землеробські та інші свята були приурочені до днів церковних свят. Обрядовий бік по відношенню до багатьох дунадесятих свят, благоговійне відношення до природи, віра в талісмани, обереги, прикмети — все це та багато іншого свідчить про вражаючу живучість язичницьких

культурних традицій протягом століть після прийняття Руссю християнства. Багато елементів давньослов'янської міфології ввійшли в християнські обряди та в церковний календар. Так, проміжок між Різдвом та Хрещенням зайняли дохристиянські святки, за якими потім йде Масляна, яка вже в християнські часи була сирним тижнем перед Великим постом. В християнський Великдень (Пасху) вплелися язичницькі поминальні обряди (відвідання могил померлих родичів з обов'язковим ритуальним обідом на кладовищі), а також давньослов'янський культ хліба (обов'язкові печені великодні паски). На Трійцю, яка настає на п'ятдесятний день від Великодня, і по сей день зберігся культ берези та інші елементи давньослов'янського свята (обов'язкове прикрашання оселі зеленим гіллям та травою). Преображення Господне стали відзначати, як свято збирання плодів — Яблучний Спас. Насправді, всі дванадцять християнські свята, які відзначали православні, — християнські по суті, язичницькі обряди обожнення природи поєдналися з християнськими віруваннями про народження, смерть і воскресіння Христа: Хрещення Господнє, Сретення, Масниця, Благовіщення, Трійця, Спас, Покров. Вплив язичництва виявився помічним та тривалим.

Таким чином Великдень (Пасха) — свято християнського спасіння та воскресіння — поєднався з язичницькою Радуницею — днем пам'яті померлих предків. В християнстві не існувало традиції поминати померлих їжею, адже це чисто язичницька традиція, але ця традиція глибоко вкоренилася в обрядності слов'янських народів. Таким чином, не тільки християнство впливало на язичництво, але і навпаки.

Крізь тисячоліття християнства благополучно пройшло та збереглося язичницьке свято — Масниця, або Масляна. Це проводи зими та зустріч весни. Язичники випікали млинці — символ теплої весняної сонця — та з'їдали їх гарячими, наповнюючи себе таким чином сонячною енергією життя, сонячною силою та здоров'ям, яких повинно було вистачити на весь сільськогосподарський річний цикл. Частину спеченого давали домашнім тваринам, не забуваючи пом'янути душі померлих родичів.

Зимові та літні святки — ігри на честь бога Світовида в період повороту сонця на літо чи на зиму також не були зовсім забутими. Літні святки частково злилися з християнською Трійцею, а зимові — з різдвяними святами.

Поступово більша частина обрядової поезії, яка звучала під час календарних свят, втрачала своє культове значення, і лише *колядки* (які виконуються під Різдво) та *щедрівки* (під Новий рік і на Водохреща) тривалий час зберігали ознаки своїх колишніх магичних функцій.

Традиційні народні свята завжди супроводжуються танцями, різними іграми та гуляннями. Це також йде ще з сивої давнини. Літописець так оповідає про давні народні забави: «Сходились на ігрища, на танки і на всякі бісовські пісні». Проте незважаючи на негативне ставлення церкви до елементів давніх культів, деякі з них продовжують існувати в українському фольклорі й зараз. Ось наприклад така веснянка:

Не сам же я вийшов,
Дажбог мене вислав
З правої ручейки
І ключики видав...

Більшість християнських свят зберегла і назви язичницьких: русальний тиждень, Радуниця, Купало і т.д. Згадки про шалені святкування свята Івана-Купало є і в Стоглаві, й на сторінках багатьох давньоруських літописів. Служителі церкви нарікають на «сатанинські пісні та пляски», пияцтво, оргії та інші «богомерзькі» справи.

Отже, Русь стала християнською. Позгасали поховальні багаття, згасли вогні Перуну, який вимагав для себе жертв, але ще довго насипалися язичницькі кургани, таємно молилися Перуну та вогню-Сварожичу, святкували бучні свята. Автори літописів в перші століття після християнізації пишуть про те, що люди тільки «словом називаються християнами», а насправді — «поганське живуще», на ігрищах людей «многое множенство», а в той же час в церкві їх мало. В кінці XI століття київський митрополит Іоанн скаржився, що церковний обряд вінчання дотримується тільки боярами та князями, а прості люди одружуються, як і раніше — «поимают жены своя с плясанием и гудением и плесканием» та декотрі «без сраму» мають навіть дві дружини одночасно.

Не маючи змоги досягти дійсного та швидкого перетворення новонавернених в християни язичників, грецькі священники пішли на поступки колишній язичницькій вірі: вони визнали реальність існування всіх слов'янських язичницьких богів, прирівнюючи їх до бісів, визнавали святість традиційних місць та строків старого культу, будуючи храми на місцях колишніх кумирів і капищ та призначаючи християнські свята приблизно на ті ж дати, на які раніше припадали язичницькі. *І тут можна з певністю стверджувати, що власне християнський світогляд зайняв домінуючу позицію тільки в XIV—XV ст.* В цей час навіть у «ведмежих кутках» забули про основний вищий пантеон язичницьких богів (Перун, Сварог, Дажбог, Мокош).

Аналізуючи східне Православ'я, треба відзначити важливу річ: за століття свого існування воно увібрало в себе стільки національного, народного, що, власне кажучи, перетворилося в «національну релігію». Коли в 1453 році Візантія як незалежна православна держава припиняє своє існування внаслідок вторгнення турків-сельджуків, Русь стає, так би мовити, «законною її спадкоємицею». Але і в цей час зберігається власна традиція східного православ'я, яка виражалася в відносно широкому існуванні різних тлумачень канонічних положень, а також терпимості до побутових пережитків слов'янського язичництва.

Християнізація східнослов'янських земель призвела до загибелі всієї системи богів як представників вищого рівня релігійно-міфологічної організації. Перший і найсильніший удар був скерований проти віри в язич-

ницьких богів, тому на Русі християнізація починалася зі знищення ідолів богів, яке супроводжувалося ганьбою та паплюженням. Подальша доля богів була пов'язана з їх повним забуттям, або з різким зміненим та «обмеженим» їх існуванням. В одних випадках відбувалася «деномінація», тобто перейменування, при якому багато з того, що відносилось до старих богів, зберігалось, але замінювалося іменами християнських персонажів (св. Ілля-пророк, св. Параскева-П'ятниця, св. Власій тощо). В інших випадках старі язичницькі боги відтіснялися на периферію, понижувалися в ранзі. В третьому випадку відбувалася «демонізація» богів, їх «погіршення», яке призводило до того, що колишні язичницькі боги ставали бісами, нечистими шкідливими істотами. Хоча варто визнати, що три вищезгадані випадки могли відбуватися одночасно.

Агонія язичництва продовжувалася не менше тисячі років, але так і не закінчилася повним забуттям — смертю — давніх богів та їх культів. Відлуння язичницької релігії прашурів існували до ХХ ст., а в ХХІ ст. відроджуються у вигляді неоязичництва.

Контрольні запитання:

1. В чому існувала істотна різниця між язичницькою вірою та християнством?
2. Як швидко відбувалася християнізація населення Русі? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Чому християнізація швидше проходила в давньоруських містах, аніж в сільській місцевості?
4. В перші століття після прийняття християнства писалося багато повчань проти язичників. Хто їх писав і в чому полягав основний пафос цих повчань?
5. В чому полягала адаптація християнського світогляду до язичницького? Наведіть приклади.
6. Як православна церква відносилася до вшанування старих язичницьких богів?
7. Коли православна віра остаточно утвердилася на давньоруських землях?

ГЛАВА 3. НАРОДНА КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСІ

Билини

Протягом багатьох поколінь народ створював та зберігав своєрідний «усний» літопис у вигляді епічних сказань про минуле своєї рідної землі. Вершиною усної народної творчості став героїчний *билинний епос*, що склався до Х століття і розвивався в XI—XIII ст. Як вірно зауважують дослідники, «епос — це не проста сума билин та історичних пісень. Билини сюжетно є взаємопов'язаними. Вони змальовують нам цілу епічну епоху

в житті руського народу. Епоха ця є фантастичною в декотрих своїх частинах, але разом з тим й історична. Ця епоха — час князювання Володимира Красне Сонечко. Сюди переносяться дії багатьох сюжетів, як, вочевидь, існували й раніше, а в декотрих випадках виникли пізніше¹.

Билини — це усні поетичні твори про минуле, в основі яких лежать реальні історичні події. Вони розказувалися-співалися речитативом, інколи у супроводі гусярів: «билини співались та розказувались одночасно. Від інших народних пісень вони відрізняються грандіозністю, величавістю образів, важливістю дії та урочистістю тону. Всі ці якості визначаються коротким та грецьким словом «епос»: це і розповідь, і промова, і вірш, і пісня. Їх поєднання стало можливим тому, що епос виникав на зорі народної історії, коли спів та розказування ще не стали різними видами художньої творчості. Спів надавав розповіді урочистості, а розповідання так підкорило собі спів, що воно стало здаватися таким, що існує саме заради розповіді. Урочистість потрібна була для прославлення народних діянь. Спів закріплював в пам'яті людській розмірені строки розповіді, щоб воно точно утрималося в пам'яті»².

Як зазначають дослідники, від пісень билини відзначаються урочистістю, а від казок грандіозністю сюжетної дії. Билина — це і розповідь, і величальна пісня. Поєднання таких властивостей стало можливим тому, що билини виникли в древні часи, коли розказування та співи ще не розділялись так рішуче, як це відбулося пізніше. «Спів надав розказуванню урочистості, а розказування зі співом — подібність до інтонацій людського мовлення. Урочистість тону відповідала прославленню в билинах героїчних діянь, а спів укладав розповідь в мірні строки, щоб жодна подробиця не щезла з людської пам'яті»³. Якщо про слов'янську міфологію ми маємо мало прямих свідчень, але про більш пізніший шар народної культури — билини — ми знаємо набагато більше, адже вони збереглися в живій традиції майже до початку ХХ ст. на півночі Росії: «билини — це оповідні пісні, які були записані в Олонеччині, Архангельщині та інших віддалених російських місцевостях... Згодом учені розробили таблицю поширення билин: Московська губернія дала три тексти, Нижньоновгородська — шість, Саратовська — десять, Симбірська — двадцять два, Сибір — двадцять дев'ять, Архангельська губернія — тридцять чотири, а Олонечка — триста»⁴.

¹ Лихачев Д. С. Первые семьсот лет русской литературы // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 11.

² Добрыня и Змей. Десять былин. — М.: Детская литература, 1976. — С. 3.

³ Аникин В. П. Героика былинного эпоса. // К мудрости ступенька. О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, народном языке: Очерки. — М.: Детская литература, 1988. — 176 с. — С. 91.

⁴ Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. — К.: Веселка, 2003. — С. 5—7.

Більшість відомих нам творів давньоруського фольклору (билини, чарівні казки), були зафіксовані в писемному чи в звуковому варіанті протягом вісімнадцятого, дев'ятнадцятого та двадцятого століть. Тому ще до виникнення писемності у східних слов'ян існувало багата усна народна творчість: обрядові пісні, легенди, загадки, перекази, заклинання, епічні та ліричні пісні. Особливе розповсюдження отримали в давнину епічні пісні-билини, які виконувалися під музику в речитативно-декламаційній формі. «В билинах опіувалися важливі події з життя народу та її героїв, боротьба з ворогами, соціально-побутові явища. Відомими є билини київського та новгородського циклів. Незважаючи на те, що билини були записані в минулому столітті на російській півночі, дії багатьох з них відбуваються в Києві, при дворі князя Володимира «Красне сонечко»¹. Ряд сучасних істориків і філологів вважають, що в билинах відображаються конкретні історичні факти і фігури. Але більш правильною буде точка зору на билини як на явище фольклору, яке відображало найбільш загальні процеси соціального та політичного життя, а билинні герої уособлювали в собі різні хронологічні шари.

Дослідники відзначають, що «самі билини як жанр були якоюсь мірою «бенкетними піснями», які в більшості випадків виконувалися на княжих бенкетах. Билини, особливо про весілля, про змагання, де майже вся дія розгортається на бенкеті (на відміну від воїнських, де вона, почавшись на бенкеті, продовжується в «чистому полі», щоб потім знову повернутися в Володимирів город), тісно пов'язані з бенкетами»². Тому «билини виникли як вираз історичної свідомості нашого народу в ранню епоху існування давньоруської держави... Дії частіш усього відбуваються в Києві та Новгороді, рідше — в Чернігові, Ростові, Муромі чи в інших таких же відомих древніх містах. Русь і тоді, в ту далеку від нас епоху, провадила жваву торгівлю з сусідами. Тому в билинах згадується знаменитий шлях «з Варяг в Греки»: Дніпро, Волхов, Ладозьке озеро, Нева-ріка, Варязьке (нині Балтійське) море. Сказителям билин відомо про існування землі Венедецької (скоріш за все Венеції), багатого Індійського царства, Царгороду, Близького Сходу»³.

Епічні пісні (старини, билини), які за змістом можна датувати київським та новгородським періодом, доволі багаточисельні: «Билина про Волха», «Вольга і Микула Селянинович», «Добриня і Змій-Горинич», «Добриня сват», «Бій Іллі Муромця з сином», «Ілля Муромець і Соловей-розбійник», «Альоша і Тугарин», «Садко». Ці поеми зазвичай присвячувалися славним подвигам могутніх богатирів, які захищали руську землю від степових кочівників.

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 157.

² *Липец Р. С.* Эпос и Древняя Русь. — М.: Наука, 1969. — С. 120.

³ *Добриня и Змей. Десять былин.* — М.: Детская литература, 1976. — С. 3—4.

Цілий світ давньоруського життя відкривається в билинах, адже «давньоруські билини дають відносно чітку та повну картину історично побутової обстановки Київської Русі, включаючи й реалії духовної культури»¹. Головний билинний герой — це завжди богатир, захисник Вітчизни та народу від ворожих сил, адже «сказителі знали: билинна розповідь приналежить силою прикладу — та вважали билини кодексом героїчної поведінки»². Головною темою билин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величчя Русі. Богатирі, яких оспівували в епічних поемах, в основному дружинники Володимира Святого. Як зазначають дослідники, «Давня Русь та її столийний град Київ того часу часто зустрічаються в багаточисельних історичних переказах, легендах та билинах. Більшість з них об'єднані іменем князя Володимира Святославича, «Володимира Красне Сонечко», як звуть його билинні сказителі... Володимир і в билинах, і в переказах — один з символів Русі, він не має індивідуальних рис, якихось особливостей поведінки, характеру... Народна свідомість переробила його образ у відповідності з своїми уявленнями про мудрого правителя, доброго оборонця своєї землі»³. Хоч вони завжди готові захищати князя та його державу, але в них немає підлесливості, вони по-дружньому спілкуються з ним.

Як зазначають дослідники, «епічна пісня представляє героїв бездоганними, твердими в правилах морального життя. Герой захищає достоїнство, честь та людські права народу, та він безпощадний до всіх, на зазіхає на свободу людини, чи це іноземець-ворог чи співвітчизник-пригноблювач. Ідеали епосу народжувались не віддалік від повсякденних турбот, а в людській боротьбі, в зіткненнях племен та народів. Ось цьому ці ідеали історичні»⁴. Старший з богатирів давньоруського епосу — Ілля Муромець, могутній богатир селянського походження (зараз він похований у печерах Києво-Печерської лаври), цілеспрямований та безстрашний. Його головний сподвижник — ростовець Альоша Попович, син священника. Рязанець Добриня Никитич — боярин, благородна великодушна людина. Оратай Микула Селянинович вільний і багатий, богатир Микита Кожум'яка — безстрашний захисник Батьківщини. Істинно народними героями стали завзятий галичанин Дунай, волинець Михайло Казарин, новгородець Садко. Це ж зазначають і дослідники, стверджуючи, що «улюбленими героями билин були воїни-богатирі — безкорисливі захисники Руської землі — Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович, які здійснювали героїчні подвиги в боротьбі з ворогами. Величчя селянської праці оспівувалася в образі популяр-

¹ *Луцев Р. С.* Епос и Древняя Русь. — М.: Наука, 1969. — С. 9.

² *Аникин В. П.* Героика былинного эпоса // К мудрости ступенька. О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, народном языке: Очерки. — М.: Детская литература, 1988. — 176 с. — С. 101.

³ *Котляр Н. Ф.* Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 133.

⁴ *Добрыня и Змей. Десять былин.* — М.: Детская литература, 1976. — С. 3.

ного героя народного епосу Микули Селяновича — селянина-хлібопашця. Відображаючи народну ідеологію автори билин намагалися оспівувати труд та подвиги простої людини»¹.

До володимирського циклу билин пізніше додалися інші епічні поеми, серед яких сказання про Волхва Всеславича, яке описує пригоди князя Всеслава Полоцького, та поема про Дюка Степановича, яку склали в Галичині в XII ст. та в якій відображається тісний зв'язок цього князівства з Візантійською імперією. Знаменита билина «Садко», ранній варіант якої був створений в XII ст. — це типово новгородський твір, в якому головний герой Садко — не степовий богатир, а купець, тому багатство, а не військова доблесть надає колориту цій билині. В билинах всі її герої зображувалися надзвичайно сильними фізично. Як правило, носієм такої невгамовної сили був виходець із народу — Ілля Муромець, Микула Селянович тощо. Народні богатирі володіли також величезною чарівною силою, мудрістю, хитрістю. Так, богатир Волхв Всеславович міг обертатися сизим соколом, сірим вовком, міг стати і Туром-Золоті роги. У билинних узагальнених образах ворогів вгадуються і реальні політичні супротивники Русі, боротьба з якими залишилася в билинах на віки. Під ім'ям Тугарина проглядається збірний образ половців (вони на той час були сусідами Давньої Русі, проживали в південно-східних степах сучасної України) з їхнім ханом Тугорканем, свавільна боротьба з яким зайняла кінець XI ст. Під ім'ям Жидовина виводиться збірний образ хазарів та держави Хазарія (землі поблизу сучасної Астрахані), державною релігією якої було іудейство. Також у билинах богатирі вірно служать князю Володимирі Красне Сонечко. У цьому образі злився узагальнений образ і Володимира Святославича — воїтеля проти печенігів, і Володимира Мономаха — захисника Русі від половців, і образ інших давньоруських князів.

Билини — це не тільки скарбниця усної народної творчості, вони також несуть в собі важливу інформацію про свою епоху, на основі якої можлива реконструкція повсякденного життя давньоруського суспільства. Історики культури знаходять в епосі риси старовинного побуту: з билин можна узнати про устрій древніх міст, їх башт, про розписи та оздоблення в теремах, про святковий одяг жінок та військову зброю, склад дружин та бойовий порядок полків, про устрій лад'ї, про соху, про гру на гусях, про весільні порядки і про правила благочестя. Все це робить билини дуже цінним джерелом для вивчення народної історії. Однак всього важливіше те, що «билини донесли до нас думи, сподівання та почуття народу минулих епох. В пам'яті утримувалося найважливіше, що мало ціну і в житті пізніших поколінь»².

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 157.

² Добрыня и Змей. Десять былин. — М.: Детская литература, 1976. — С. 4.

Билини, цілком самобутні та неординарні явища культури, свідчать про високий та самобутній культурний рівень давньоруського народу, і основними рисами давньоруських билин були «оптимізм, впевненість в міцності та непереможності руського народу»¹. Окрім того, усна творчість народу безпосередньо впливала на писемну літературу, зокрема на поезику «Слово о полку Ігоревім».

Сміхова культура Давньої Русі. Скоморохи

В Давній Русі музика звучала і на боярських та княжих бенкетах, і на народних святах та гуляннях. Головними музикантами в ті далекі часи були *скоморохи*, у мистецтві яких поєднувались театралізована пантоміма, спів, гра на музичних інструментах, акробатика, дресирування звірів тощо.

Мистецтво скоморохів, що вийшло з глибокої язичницької старовини, було дуже поширеним в Давній Русі. Скоморошество виражало не одну якусь професію, але цілу низку спеціалізацій: тут були музиканти, танцюристи («плясцы»), співаки, фокусники, акробати, лялькарі («кукольники»), дресирувальники тварин («медвежатники»), блазні та паяци, — власне, всі, хто так чи інакше розважав народ, на думку церковнослужителів, «глумы деющие и позоры некакы бесовские творяще». Окрім того, скоморохи були вдатними жартівниками, адже розказували веселі байки, примовки, дотепи, співали потішних «скомороських» пісень. Звідси і пішло слово «скоморошити» чи «скоморошничати» — заробляти музикою, піснями та танцями на життя. При цьому варто зауважити, що скоморошество мало професійний характер, їх можна назвати цехом музикантів і фіглярів, які заробляли на життя музикою та піснями. Деякі автори вважають, що давньослов'янські скоморохи були частиною жрецького стану. На думку найвідомішого дослідника культури Давньої Русі Бориса Рибаківа, скоморохи та гусяри — це особливий різновид волхвів. Окрім того, щипковий музичний інструмент — гуслі — в свідомості давніх слов'ян мали ще й сакральне значення. Вважалося, що грою на гусях можна зцілювати хворих, надихати військовою піснею на бій дружинників тощо. Тому в язичницькому світогляді вважалося, що «корпус гуслів — це душа людини, а струни — сонячні промені. Вважалося, що дзвін гуслів викурює хворобу та смерть. Гуслі були улюбленим музичним інструментом народу і займали в сільському домі почесне місце»².

Безперечно, скоморохи були представники давніх язичницьких культів, адже вони вносили в народне середовище не лише розваги, веселощі та сміх, але, як знавці древніх культів, обрядів, пісень, музики та символічних ігор, мали значення народних наставників. Так, дослідники зазначають, що «княжі ігри та забави зображені на стінах Київського Софійського собору.

¹ Липець Р. С. Эпос и Древняя Русь. — М.: Наука, 1969. — С. 10.

² Фролова Е. Н. Чистый источник. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 15.

На одній фресці зображені танцюристи та музиканти, акробати та ряджені. Відтворюють фрески і поєдинок людини з рядженим звіром, свято Коляди, кінні змагання. Любов русичів до ігор та танців спеціально підтримувалася скоморохами, які під час свят, народних ігор та різних обрядів були їх головними учасниками та виконавцями пісень та танців¹.

Важко сказати, в яких відносинах перебували скоморохи відносно професійних жерців. Вони не були прикріплені до яких-небудь храмів і вели кочовий спосіб життя. Разом з тим, ритуальні ігри й танці скоморохів становили невід'ємну частину східнослов'янського язичницького культу. До того ж, народ з повагою ставився до скоморохів і вважав їх людьми з надприродними можливостями. Зокрема, їм приписували можливість знати майбутнє, впливати на погоду, вони могли накласти прокльони або навпаки, використовуючи свої надприродні можливості, допомогти людям.

Скоморохи були постійними учасниками народних розваг, свят, урочистих подій (весіль, поховань); нерідко їх запрошували до боярських та княжих дворів. Ось як описуються народні гуляння в перші роки християнізації Русі: «до ранку інколи відбувалася народна «гульба» на вулицях та торговийщах (ринкових майданчиках). Вона супроводжувалася палочними та кулачними боями, піснями та плясками під завивання дудок та «гудків», треньканням домр та тріскотнею барабанів. В натовпі маячили скоморохи: одні, з «харями» - масками та в недоладно-чудернацькому одязі, розігрували якісь «дійства» чи забавляли хрещений люд приповідками; інші водили ведмедів, навчених різним штучкам. Зустрічались серед скоморохів і лялькарі. Їх вистави, не завжди пристойні, незмінно, однак, смішні, викликали особливий захват у простодушних глядачів. Різні напівхристиянські-напівязичницькі обряди та незмінно пісні, пляски, ігри скоморохів супроводжували такі свята, як масляна, день вшанування померлих («троїцька субота»), Іванів день (різдво Іоанна Хрестителя), чи Івана Купала, як зазвичай його називали в народі»².

Особливо поширені були ігри скоморохів під час деяких язичницьких свят. Оскільки діяльність скоморохів пов'язана з язичницькою культурою, тому їх мистецтво було близьке, з одного боку, до чарівництва, а з іншого — до ритуальних веселощів. Язичницькі обряди слов'ян завжди неодмінно супроводжувалися музикою, співом та танцями, та й взагалі слов'яни з любов'ю відносилися до музики, а музикант шанувався. Головною метою ритуальних танців та гри на музичних інструментах під час народних свят (тобто, кажучи словами церковнослужителів, влаштування «позоров и глумов с пением и пляской»), ймовірно, був позитивний вплив на родючість землі й урожай. Очевидно, основною функцією скоморохів було за допомогою музики і танців приводити людей до екстазу під час

¹ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 36.

² *Корнилович К.* Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 17.

народних язичницьких свят і ритуалів. Для цієї мети скоморохи використовувалися хмільні напої і наркотичні речовини. Пияцтво під час ігрищ стало головним об'єктом нищівної критики скоморохів з боку представників християнського духовенства. Наймання «нечестивих танцюристів» та «танці на траві» під час русалій забороняються майже в усіх релігійних кормчих книгах до XVII століття.

Оскільки в язичницькі часи скоморохів запрошували на всі суспільні та родинні події, тому завжди скоморохи приймали участь і в весільних обрядах, які відбувалися до виїзду на вінчання до церкви. Обов'язкова присутність скоморохів на весіллях зберігалася ще довгий час і після прийняття християнства. Ось що, наприклад, повідомляє автор «Слово христілюбця», — «и егда же оу кого ихъ боудеть бракъ, творять съ бубны и съ сопелами и многими чюдесы бесовскими». В повчаннях священників зустрічаємо згадку про присутність скоморохів на весіллях: «в мирських свадьбах играют глумотворцы и органики, и смехотворцы, и гусельники, и бесовские песни поют, и как к церкви венчаться поедут, священник со крестом едет, а перед ним со всеми теми играми бесовскими рыщут, а священницы им о том не возбраняют».

В антиязичницьких церковних творах дуже часто згадується звичай запрошувати скоморохів на «жальники», тобто кладовища, де вони були ініціаторами пісень та «бісівських плясок». Без сумніву, що на сумні «жальники» скоморохи сміли являтися за старою пам'яттю, адже саме в дохристиянський період існував всім зрозумілий обряд поминок з «плясками» та іграми. Тому, безсумнівно, і народ допускав скоморохів на могили і не вважав непристойним захоплюватися їхніми піснями та танцями, знову ж таки за старою пам'яттю.

Відповідно до давньоруських джерел, скоморохи приходили завжди зі своїми музичними інструментами (це були гусла, сурни, домри, дерев'яні ложки, труби, бубни, сопелі, дудки, волинки та схожі на скрипку інструменти «гудки со смыками»). Музичні інструменти відігравали в житті наших предків роль оберегів. Не випадково їх знаходять у багатьох східнослов'янських похованнях. Окрім того, скоморохи завжди наряджалися в маскарадний скомороший одяг та маски. Особливий інтерес представляли маски скоморохів — так звані «личини» і «харі», які вони одягали під час виступів. Як зазначають дослідники, «для давньоруського сміху велику роль відігравало вивертання одягу навиворіт (вивертання хутром кожуха), одягнені задом наперед шапки. Особливу роль в сміхових перевдяганнях мали рогожа, мочала, соломка, береста, лико. Це були немов «удавані» матеріали, анти матеріали, які полюбили ряджені та скоморохи»¹. Маски, або як їх називали в давньоруських джерелах — «лярви та харі», — мали вигляд диких і свійських тварин — корів, сви-

¹ Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В. Смех в Древней Руси. — Л.: Наука, 1984. — С. 16.

ней, овець, кіз, ведмедів, вовків і лисиць. Залишки цих масок фіксують археологи в культурному шарі багатьох давньоруських міст. Ймовірно, таким чином скоморохи імітували поведінку істот зі світу тварин, органічно пов'язаного з культом Велеса. Ритуальні маски зображувалися на срібних браслетах, відомі й справжні маски, пошиті зі шкіри, знайдені при розкопках міст Давньої Русі (в основному при археологічних розкопках в Новгороді, оскільки тамтешній клімат уможливорює зберігання речей понад тисячу років).

Існували скоморохи осілі, в основному боярські та княжі, та мандрівні. Скоморохи-музиканти знаходили собі притулок у хоромах східнослов'янських князів навіть і в ранньохристиянські часи. Останні не бачили особливого гріха в забавах скоморохів. Принаймні так стверджує невідомий автор «Слова про царів, князів і володарів» — письмового джерела середини XII ст. Автор, засуджуючи у першу чергу свого князя Романа, стверджує, що східнослов'янські князі проводять усе життя «с раби и рабами; в смехе и веселии, с играцами», які не відходять від них, навіть коли князі сплять. Але основна частина скоморохів вела мандрівний спосіб життя. Відповідно до матеріалів, які збереглися у виступах священників православної церкви проти скоморохів (які називали їх «глумотворці, органники, сміхотворці та гусельники», з їх «бісівськими піснями та ігрищами»), вони збиралися в артілі й ходили по теренах Давньої Русі великими ватагами, іноді нападали на шляхах та грабували мандрівників.

Скоморохи також як лялькарі давали вистави народного лялькового театру: комедіант одягав спідницю з обручем внизу, потім піднімав цю спідницю догори, ховаючи голову, і з-за цієї імпровізованої завіси показував свою виставу. Це могла бути інсценізована народна побутова казка чи пісня чи вистава на злобу дня.

Особливим різновидом скоморохів були поводиті ведмедів. Ведмідь, як один із символів бога Велеса, вважався гарним засобом від нечистої сили. У випадку, якщо хтось із наших предків вважав, що в його будинку або господарських будівлях завелася зловмисна нечиста сила, він запрошував до себе в гості скомороха з ведмедем. Звір обходив володіння хазяїна й нібито виганяв з них злий дух. Використовували скоморохи ведмеда для забав та «игор бесовських и кощунов сатанинських». Ведмежі забави були популярні не лише серед простого люду, але й у бояр та князів. Таким чином, складається враження, що скоморохи відігравали вагомую роль у житті наших предків.

Церква та скоморохи. Після християнізації Русі язичницька культура поступово відступала, давньоруський народ не зразу забував свої календарні свята та обряди, в яких закарбувалися риси язичницької святкової сміхової культури. Тому важливо зауважити основні риси цієї культури.

Як зазначають дослідники, «функція сміху — викривати правду, роздгати реальність від покровів етикету, церемоніальності, штучної нерів-

ності, від усієї складної знакової системи даного суспільства»¹. І тому, поперше, всі язичницькі свята та обряди супроводжувалися щирим сміхом та невинними веселощами, оскільки свято та святковий сміх — це інший бік суворих трудових буднів. Язичницький сміх був тісно пов'язаним з ідеєю кругообігу часу, зміною пір року, сонячним циклом — вічним повторенням та поверненням. Аграрний цикл — сівба та жнива — та кругообіг пір року призводили до уявлення про вічно помираючих та воскресаючих богів (наприклад, Ярило і Купайло, солом'яні опудала яких щорічно спалювалися під загальний веселий сміх та жарти, з надією на їх воскресіння). Тому символи сонця — підпалене колесо, яке спускали з пагорба на свято Купали, круглі масляничні млинці, хороводи — представляли собою сміхове начало. Усвідомлення того, що все відбувається як треба, веселило та радувало давнього слов'янина, тому він з радістю та сміхом здійснював освячені древністю обряди, які символізували собою космічний порядок, порядок природи. Язичницька сміхова культура Давньої Русі заснована на побутуванні відверто тілесного сміху, сміх був символом життя, однак такого життя, де радується людська плоть, переповнена емоціями, силою, здоров'ям, самовдоволенням. Тому язичницький сміх — це скоріш за все регіт плоті, здорової та веселої. Православний етап розвитку сміхової культури характеризується вже подвійним сміхом, який поєднував в собі традиційну народну культуру обрядового сміху, особливим чином — символічно — її переосмисливши та пристосувавши до потреб християнства.

По-друге, тілесний, аграрний смисли сміху приводять до найглибшого шару язичницької святкової культури — до любовно-еротичних, жартівливо-непристойних обрядів, до яких язичницька культура відносилася дуже серйозно. Для язичницьких свят була притаманна сексуальна свобода (наприклад, на літнє свято Купали), яка була частиною обрядів, безліч непристойних жартів та пісень (особливо під час проведення весільних обрядів). Так, дослідники зауважують, що «відкритий, яскравий, впевнений сміх весілля володів особливим життєстверджувальним тонусом, проникаючи за час свого багатоденного існування в обрядовій дії навіть в найбільш немічних та хворих. Народжений ситістю, задоволенням та радісним сприйняттям того, що відбувається, він був природним сміхом тіла, сміхом природної людської істоти, яка торжествує в час свого розквіту. Веселий, світлий, він дарував колективу силу, об'єднуючи його членів переживанням загальної радості, схвилюваності, збудження, напруженого очікування, вселяючи в тих, хто зібрався, відчуття особливої матеріально-тілесної єдності та неповторного єдиноклубства»². В язич-

¹ Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В. Смех в Древней Руси. — Л.: Наука, 1984. — С. 16.

² Лащенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. — М.: Ладомир, 2006. — С. 106.

ницькі часи подібний шар культури не вважався аморальним, адже все, що сприяло народженню нового життя, представлялось вищою цінністю. З прийняттям християнства цей любовно-еротичний шар язичницької святкової сміхової культури піддавався найбільшій критиці, оскільки в християнстві людина була носієм нової моралі євангельських заповідей, заснованої на культурі совісті. Тому «скоморохи фактично були поставлені поза законом. Повсякчас ризикуючи бути побитим та втратити зароблені гроші чи їжу, ніде не маючи постійного пристанища, вони переходили з міста в місто, з села в село, нерідко з нужди чергуючи зайняття скомороством з старцюванням чи промислом на великому шляху»¹.

Згадки про скоморохів відомі в письмових джерелах починаючи з XI ст. (хоча скомороство зародилося і розвивалося протягом всього язичницького періоду нашої історії). Після прийняття християнства для Русі стало характерним суперечливе відношення до світських розваг: їх то забороняли, то визнавали необхідність сміхової розрядки. Справа в тому, що в православній традиції сміх вважався атрибутом бісів, адже Ісус в Євангеліях ніколи не сміється, тільки сумно посміхається. Але, як зазначають дослідники, «повсюдне обмеження веселощів та сміху, яке пропагувала церква, без усякого сумніву, було цілком неактуальним в світському простонародному, далекому від книжної освіченості середовищі. Вистави скоморохів, незважаючи на несхвалення церкви, продовжувалися на Русі багато століть і супроводжувалися, звична річ, посмішками та сміхом»².

Православне духовенство вбачало в народних сміхових традиціях прояви язичництва: «безумовно, скоморохи були пов'язані з давньоруським язичництвом. І не дивно, що церква провадила постійно боротьбу зі скомороством, починаючи щонайменше з середини XI ст. Скоморохів називали диявольськими слугами, їхні ігри — бісівськими, а їх дії — неугодними Богу. Слухати скоморохів, дивитися на їх вистави вважалось одним з найбільших гріхів»³. Представники християнського духовенства відносилися негативно до музики, пісень, танців та перевдягань, бо справедливо вважали їх складовою язичницьких обрядів. Починаючи з джерел XI ст. й аж до кінця XVII ст. християнські письменники піддавали нещадній критиці народні ігрища. В російському фольклорі лишилися ціла низка прислів'їв, які відображають це протистояння скоморохів та служителів церкви: «Скоморошья потеха, сатане в утеху», «Бог дал попа, черт скомороха», «Скоморох попу не товарищ» тощо.

Оскільки скоморохи свого часу були частиною східнослов'янської язичницької культури, то православна церква була постійним та рішучим

¹ *Корнилович К.* Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 19.

² *Долгов В. В.* Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 94.

³ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 37.

супротивником скоморохів як «діла бісовського». Як свідчить ряд письмових джерел, під час язичницьких свят спостерігалось жорстке суперництво між православним духівництвом і гусярами, які керували ігрищами. Хоча основна частина населення Русі вже була хрещеною, але народ за старою пам'яттю йшов на ці «ігрища» чи «позорища» у будь-яку погоду чи негоду (навіть під час дощу чи заметілі), і це при тому, що всі язичницькі свята відбувалися просто неба. На думку дослідників, «неспівчутливе та навіть вороже ставлення церкви до світської музики, яке спочатку мало характер морального осуду, виражається пізніше в вигляді державних заходів. Причини цього ворожого ставлення досить складні. З одного боку, тут впливав загальний візантійсько-християнський аскетичний погляд, який засуджував будь-які світські забави; з іншого боку, пісні та танці скоморохів часто мали грубо-цинічний та аморальний характер; нарешті, моральність скоморохів і поза межами їх ремесла мала досить часто сумнівний характер, так що і в той дикий та грубий час вони були ненадійним та навіть небезпечним суспільним елементом»¹.

Показовим для характеристики цього протистояння є знамените церковне повчання проти язичництва «Слово о твари», яке було створене анонімним священиком у XII ст. Автор «Слова...» дає цікаве протиставлення порожніх під час літургії християнських церков та шумному багатолюдству язичницьких ігрищ, які священики називають «позорищами»: «Мнози ся леняють и зле живутъ яко же имян не ведати чтомых книг, — то же и срамеютъ тем и не содрогнутьъ, но слабе живутъ и не слушаа божественныхъ словес [лінуються слухати читання божественних книжок]. Но аще плясци или гудци [скоморохи - танцюристи чи скрипалі] или ин хто игрецъ позоветь на игрище или на какое зборище идольское [на язичницьке свято] — то вси тамо текут, радуяся...и весь день тот предстоят позорьствующе тамо ... [коли ж нас запрошують у церкву] мы позеваю(ще) и чешемся и протягаемъ, дремлем и речем: «Дождь» или «Студено» или леностно ино... А на позорищех [язичницьких святах] ни крову суццю [ані даху над головою], ни затишью, но многажды дождю и ветром дышащю или въялици [заметіль чи хуртовиця] — то все приемлем радуяся, позоры дея на пагубу душам. А в церкви покрову суццю и заветрию дивну — и не хотятъ прити на поученьє, ленятъся... Да не вем, како ны буде милость обрести от бога не послушаеще святыхъ писаний!».

Суворо засуджує «бубенное плескание, свирельный звук, плясанье сотонино» й невідомий автор давньоруського глоса до «Слова Григорія Богослова» про ідолів. У «Слове про казни Божии» засуджуються «труби, скоморохи и иные игры, гусли, свирели, плясание, смехи». Щось подібне знаходимо і у «Слове какогo-то христолюбца» — пісні, танці і музика віднесені до одного розряду з «идольскою службою» — «не подобает крестьяном игр

¹ Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 122.

бесовських играти, еже есть плясание, гудение, песни мирские и жертвы идольские». Засуджується скомороство й у слов'янських глоссах до «Слова про повернення назад на язичницькі справи Єфрема Сирина» — письмовому джерелі другої половини XI ст.: «не подобает играти и глумитися... яко ходити на игрища со идолослужителями иматъ часть».

Свято та святковий настрій як в язичницькій, так і в християнській культурі неможливо уявити без веселощів та сміху. Однак разом з тим існує відмінність розуміння сміху в цих культурах. Так, язичницька сміхова культура заснована на архаїчному, відверто тілесному сміху. В архаїчних обрядах сміх являється символом життя, однак це життя радісної тілесності, це життя здорового, сильного, сповненого емоціями тіла. І тому язичницький сміх — це всеочищуючий регіт плоті. А православна сміхова культура увібрала в себе традиційну народну культуру обрядового сміху, особливим чином — символічно — її переосмисливши та пристосувавши до потреб християнства.

Але в свідомості народу та більшості князів аскетична відмова від плотських радощів викликала протидію. Незважаючи на численні заборони церкви, поряд з церковними обрядами, церковною музикою та співом продовжували існувати обрядові народні дійства, які супроводжувалися піснями, народними танцями, грою на народних музичних інструментах. І тому князі в давньоруський період, простий народ, міщани в наступні століття завжди підтримували скоморохів: вони запрошували їх на весілля, поминки та «братчини» (спільні трапези). Можна стверджувати, що саме представники народу давали можливість існувати скоморохам майже до XVII ст.

Скоморохи та народний фольклор. Варто наголосити про зв'язок творчості скоморохів з фольклором, адже частина із зафіксованих творів усної народної творчості належала скоморохам. Скоморохи-поети склали особливі вірші — слави, які описували подвиги князів, відгомони віршів-слав містяться також у билинах. Вони також складали веселі та потішні пісні, примовки та дотепи, які потім жваво підхоплював народ. Автори цих пісень, байок, дотепів забувалися, але їх твори продовжували жити в народі і ставали народними.

Таким чином, можна зробити висновок, що головними носіями давньоруської сміхової культури були скоморохи — народні лицедії, талановиті музиканти та актори, які були невід'ємною частиною східнослов'янського язичницького культу. Вони стали основоположниками народного пісенного мистецтва й хореографії, міфологічної поезії.

Слід зауважити, скомороство — це складний феномен слов'янської сміхової культури, який втрачав популярність протягом багатьох століть після прийняття християнства, конкуруючи з християнською церквою. Скоморохи дійсно показали надзвичайну, гідну подиву життєздатність, незважаючи на постійну та жорстоку боротьбу проти них церкви і держави. Доживали вони свій вік як медвежатники, лялькарі, ярмаркові ба-

лаганщики. Але народне мистецтво скоморохів у зміненому вигляді живе повним життям і в наші дні: лялькові театри, цирк з його акробатами, жонглерами та дресированими тваринами, естрадні концерти з їх в'їдливим гумором та веселими піснями, оркестри та ансамблі народних інструментів розвилися в окремі великі галузі мистецтва із різноманітного веселого мистецтва скоморохів.

Музика

Різноманітні джерела (народні пісні, билини, літописи, твори давньоруської літератури, пам'ятки образотворчого мистецтва) свідчать про високий розвиток музики на Русі музики. У житті давньоруських людей значне місце посідали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Поряд з різними видами народної творчості важливу роль грала військова та урочисто-церемоніальна музика. Великий інтерес становить музика княжого двору. За свідченням істориків, починаючи з середини X ст. прийоми іноземних послів проходили під музичний супровід. Цей звичай запровадила княгиня Ольга, яка під час свого перебування у Константинополі 945 р. була вражена грою на різних інструментах, зокрема органі. Імовірно, саме з того часу орган поширюється на Русі.

Унікальні відомості про інструментарій Київської Русі дають фрески Софійського собору. На них, зокрема, зображено музик, які грають на духових та струнно-щипкових інструментах та танцюристів. За цими зображеннями, а також з билин, літописів ми знаємо про музичні інструменти Русі. Якими ж були музичні інструменти? Це струнні смичкові — гудок, смик; щипкові — лютня, домра, гуслі; духові — роги, труби, сурми, свистки, сопілки, дудки, жалійки, волинки, органи; ударні — бубни, тарілки, дзвіночки, брязкальця. При дворі князів та у представників дружинної знаті перебували на службі співаки та виконавці-інструменталісти, як вітчизняні, так і з Візантії. Музика супроводжувала ратні походи княжих бойових дружин. В військових походах приймали участь трубачі та гравці на «бубнах» (ударних інструментах типу барабана або литавр), також обов'язковою частиною військових оркестрів були сурми (зурни) та труби.

Окрім військових оркестрів, давньоруські князі утримували спеціальні ансамблі для княжих бенкетів та свят. Музика звучала під час офіційних прийомів, свят, на бенкетах князів та інших іменитих людей. Учасниками князівських розваг, свят у княжих палатах були співці — скажите лі билин, скоморохи. В «Слові о полку Ігоревім» є поетичний опис такого співу славетного Бояна: «Боян же віщий, якщо хотів кому піснь творити, то розтікався мислю по древу, сірім вовком по землі, сизим орлом під хмари... Боян же, братія, не десять соколів на стаю лебедів напускав, але свої віщі персти на живі струни поскладав, а вони вже самі славу князям рокотали»¹. В біль-

¹ Слово о полку Игореве // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 197—213.

шості випадків співець сам акомпанував собі на гусях. Також гусяри опіували ратні подвиги сучасників-князів та легендарних богатирів в піснях та сказаннях, які вони самі створювали та виконували під акомпанемент гусел.

Після прийняття та розповсюдження християнства широкий розвиток отримав *церковний спів* (використання музичних інструментів в церкві було забороненим, адже православний канон не допускав інструментальної музики). Основи давньоруського церковно-співочого мистецтва були запозичені з Візантії, але подальша поступова їх трансформація призвела до утворення самостійного співочого стиля. Давньоруські одноголосні церковні наспіви називалися *знаменним розспівом* (від давньослов'янського «знам'я» — знак). Запозичений з Візантії, знаменний розспів збагатився народнопісенними традиціями східних слов'ян. Так, в інтонуванні текстів помітний вплив давньоруського епосу, величальних пісень та похоронних плачів. Знаменний розспів був чисто вокальний, без супроводу. Його краса і самотність викликали захоплення у багатьох іноземних мандрівників.

Принцип канону відіграв важливу роль в культурі Візантії, де він складався поступово, формуючи всі види богослужбних чиноспідувань. Канон мав охоронну функцію, він не дозволяв привносити в церковну культуру нічого низького, банального, чужого їй. Саме *візантійський канон* став основою співочої церковної культури Давньої Русі. Однак якщо в Візантії музично-поетичний канон служби Божої складався поступово протягом декількох століть і оформився лише в X ст., в Давній Русі канон сприйняли разом з хрещенням Русі, і тому він розглядався як щось священне та непорушне. Особливого розвитку на Русі набула музика дзвонів. Дзвони супроводжували будь-яке християнське свято, збирали людей на віче. Перегук церковних дзвонів — це невеличкий музичний концерт. Під час християнських свят, особливо дванадесятих, виконувалися по кілька десятків творів дзвонів музики.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте билинний епос Давньої Русі. В якому столітті вчені-дослідники почали записувати билини і в яких краях?
2. Що є провідною темою в билинах київського та новгородського циклу? Хто були головними героями давньоруських билин?
3. Хто виступає в билинах під іменем Володимира «Красне Сонечко»?
4. Хто такі скоморохи? Якими видами діяльності повинен був володіти скоморох?
5. Охарактеризуйте зв'язок скоморохів з язичницькою культурою.
6. Чому православна церква виступала проти діяльності скоморохів?
7. Яке значення має діяльність скоморохів для розвитку усної народної творчості, народно театру тощо?
8. Яке значення мала музика в Давній Русі?
9. Що таке візантійський канон в співочій церковній культурі?

Розвиток правової культури: «Руська правда»

У стародавніх слов'ян спочатку існувало звичаєве усне право, що фіксувало норми поведінки, які передавалися з покоління в покоління і увійшли в побут та свідомість у формі звичаїв і традицій. Так, наприклад, поняття честі вже існувало у слов'ян-язичників і було відомо під іменем *правди*. «Правда» в перекладі сучасною мовою означає «установлення, правило, закон», а також «відповідність закону». В ті часи, задовго до прийняття християнства, для людини репутація часто була дорожчою, ніж життя, і визначала його взаємовідносини з людьми.

Особиста правда — це репутація даної людини. Основні норми поведінки були відомі всім. Це — брехня, неправдиві свідчення, порушення клятви, зрада, боягузтво, відмова від виклику на поединок, сороміцька пісня гусяря, яка зганьбила честь людини, завдають образи честі. За страшні дії, на кшталт вбивства родича, інцесту, порушення законів гостинності людину могли об'явити поза законом. Навпроти, помста за родича, перемога над ворогом, удача на полюванні, перемога в двобої (над рівним чи сильнішим супротивником), улаштування бенкету чи змагання, підношення подарунку, одруження, хвалебна пісня гусяря, служба у славного князя ведуть до збільшення честі людини тієї епохи. Однак той, хто зганьбив себе безсоромним вбивством, хто не потурбувався про поховання вбитого і т. п. ризикує спрямувати на свою голову кару як від людей, так і від богів. Правда роду представляла собою своєрідний «паспорт», під яким він був відомий оточуючим. Людина «доброго роду» апіорі вважалася достойною (належність до того чи іншого роду легко відрізнити за знаками на одязі). І навпаки; звідси і прийшов вислів «зустрічають по одягу...».

Християнство, а разом з ним і розвиток писемності на Русі слово відкрили нові горизонти й у сфері правової культури, оскільки «цивілізована держава не може існувати без єдиних для всієї країни писаних законів, і при Ярославі створюється «Руська Правда» та низка інших писемних уставів. Ці юридичні документи приходять на зміну племінних звичаям, які існували в язичницькі племена»¹. У роки князювання Ярослава Мудрого з'являється перший збірник давньоруських законів Київської Русі — «Руська правда»².

«Руська правда» — пам'ятка законодавства XI—XII ст., перше зведення давньоруських законів Русі. Термін «правда», який часто зустрічається в давньоруських джерелах, означає правові норми, за якими здійснювався суд, звідси вираз «судити право» чи «судити в правду», тобто об'єктивно, справедливо. «Руська правда» почала створюватися за часів князювання Ярослава Мудрого і називалася Правда Ярослава Мудрого (1019—1054); починалася вона словами «якоже Ярослав судил». Далі вона була допо-

¹ Раушенбах Б. В. Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. — М.: Столица, 1991. — С. 26.

² Правда Русская («Древнейшая Правда») // От Корсуни до Калки. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 492—494.

вна новими законами за часів князювання синів Ярослава — це Правда Ярославичей, вона починається словами «правда оуоставлена Роуської земли». Джерелами створення «Руської правди» були норми звичайного права, за якими жили ще до прийняття християнства (наприклад, крвна помста або кругова порука), княжа судова практика, а також запозичені норми із авторитетних джерел — перш за все із Священного Писання.

Головою правосуддя був князь, а звичайним місцем проведення судових процесів був княжий двір. Але князь доручав свою владу тіунам та княжим отрокам (князевим помічникам). Чиновники, які вирішували карні справи, називалися вірниками, і кожний суддя мав помічника-писця. Закони «Руської правди» регулювали відносини в межах княжого чи боярського господарства; серед них — постанови про плату за вбивство, за завдання образи, каліцтва чи побоїв, крадіжку чи пошкодження чужого майна. Також ці закони захищали життя та майно княжих дружинників та слуг, вільних сільських общинників та міщан, тобто вільних громадян. «Руська правда» встановлювала положення феодально-залежних людей (холопів, рабів), обмежувала кровну помсту колом найближчим родичів, регулювала питання боргових зобов'язань і кабальних відносин, питання спадкоємства тощо.

Закони «Руської правди» визнавали законним крвну помсту, яка побувала в нормах звичайного права. Як зауважують дослідники, «предки наші знали в усіх народів поширену тоді криваву помсту. За вбивство повинен був мстити кожен член роду, а відповідальність лежала на всіх членах роду вбивника, але міг бути й викуп за помсту»¹. Також варто додати, що кровна помста була «своєрідним засобом правового порядку між представниками родів і племен... У законодавстві Ярослава Мудрого кровна помста набуло характеру державної інституції, апробованої і контрольованої державою. Він значно обмежив кровну помсту, а його сини скасували її назавжди»². Так, згідно з цим правовим кодексом, «якщо людина вб'є людину, то мстить брат за вбивство брата, син за батька чи двоюрідний брат, чи племінник з боку сестри». В іншому місті цього кодексу з'являються конкретні цифри пені: «хто вб'є людину, тому родичі мстять за смерть смертю; а коли не буде месників, то з убивці стягнути грошима в казну: за голову боярина, тіуна чи громадян іменитих — 80 гривень, за княжого отрока, повара, конюха, купця, за будь-яку вільну людину — 40 гривень. За старосту княжого чи боярського, за ремісника, дядку чи пестуна, і за кормилицю 12 гривень, за простого холопа — 5 гривень, за рабу — 6 гривень».

Також цей давньоруський законодавчий звід дбав про особисту безпеку та цілісність приватної власності, і тому вбивство крадіїв вважало-

¹ *Іларіон, митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — С. 347.

² *Сліпушко О.* Таємниці володарів Русі (від Олега до Володимира Мономаха). — К.: Аконіт, 2003. — С. 166.

ся справедливим, якщо їх захопили зненацька на місці злочину: «якщо вб'ють злодія на своєму подвір'ї чи в домі чи в хліві, то так тому й бути; якщо ж його дотримали до світанку, то відвести його на княжий двір». Особливо жорстоке покарання чекало на злодія — викрадача коней, адже древні закони засуджували на смерть кожного, хто уведе чужого коня: «викрадач коней видається головою князю та втрачає всі права громадянські, волю та майно». Грошове покарання чекало також тих, хто завдав особистої образи іншій людині: «а за вирваний вус платити 12 гривен, а за клок бороди — 12 гривен».

Також в цьому кодексі існували постанови, які узаконювали кругову поруку — відповідальність общини за злочини її членів: «якщо в якомусь володінні буде перерита земля, знайдуться тенета [для полювання на звіра] чи інші прикмети злодійського полювання, то верв [община] повинна знайти винуватця чи заплатити пеню». Окрім того, будь-яке сільське поселення мало свої межі, які не можна було переміщати або руйнувати, вони були священними для народу: «хто зруйнує бортні знаки чи заоре межу польову, чи перегородить дворову межу... чи межовий стовп, з того взяти в казну 12 гривен». Община відповідала також за серйозні злочини, наприклад за вбивство: «якщо хтось вб'є людину під час сварки чи з причини пияцтва та сховається, то верв [община], де здійснилося вбивство, платить за нього пеню». Цей закон був дуже розсудливим для тих часів: полегшуючи долю злочинця, він спонукав кожного бути миротворцем, щоб у випадку вбивства не платити пеню разом з винуватцем. Але «якщо вбивство відбулося без усякої сварки, то волость не платить за вбивцю, але видає його в руки князю разом із дружиною, дітьми та майном». Звична річ, з нашої точки зору цей устав видається жорстоким та несправедливим, та дружина і діти відповідали в ті часи за провину чоловіка та батька, адже вважалися його власністю.

Найдавніші закони всіх народів були карними, але Ярославові визнають також й важливі питання спадкоємства. Так, наприклад, майно бездітної людини йшло в державну казну: «коли простолюдин помре бездітним, то все його майно взяти в казну; якщо залишилися дочки незаміжні, то їм дати декотру частину спадщини». Особлива увага в «Руській правді» приділялася заповіту, за яким розподілялося майно між синами-спадкоємцями: «заповіт померлого виконується точно. Якщо він [померлий] не виявив волі своєї, в такому випадку все віддати дітям, а частину в церкву для спасіння його душі». «Руська правда» особливо увагу приділяла правам молодшого сина в процесі розподілу батьківського майна, адже на момент виконання заповіту він був найменше здатний забезпечити своє життя: «подвір'я батьківське завжди без розділу належить молодшому сину». Що ж до дочок померлого, то вони не приймали участі в розподілі спадщини, їхнє майбутнє залежало від доброї волі братів: «сестра нічого не має, окрім добровільного приданого від своїх братів». Вдовина частина спадщини теж була досить непевною: «вдова бере, що призначив

їй чоловік, а втім вона не є спадкоємицею». Але «Руська правда» чітко регламентує подальше її життя, охороняючи від свавілля невдячних дітей: «але діти не можуть зігнати матері-вдови з двору чи відняти те, що віддано їй чоловіком. Вона може вибрати собі одного спадкоємця чи дати всім рівну частину. Якщо ж мати помре без язика, чи без заповіту, то син або дочка, з ким вона проживала, одержують всю її спадщину». Звична річ, «Руська правда» також визначала і долю позашлюбних дітей: «діти, прижиті з рабою, не беруть участі в отриманні спадщини, але отримують свободу з матір'ю».

Більша частина грошової пені, як бачимо, йшла в державну казну, адже будь-яке порушення порядку вважалося зневаженням князя, блюстителя загальної безпеки. Князь стає уособленням сили, норм та справедливості. В той же час, згідно давньоруського закону, князь не являвся джерелом права, він лише був його носієм, виразником тих правових норм, які були створені традиційним укладом в слов'янському середовищі.

Контрольні запитання:

1. Чи існувало у слов'ян-язичників норми права? На чому вони були засновані?
2. Що означало слово «правда» в давньоруський період?
3. Що таке «Руська правда»? Коли вона з'явилася?
4. В чому полягало значення «Руської правди» для розвитку давньоруського суспільства?

ГЛАВА 4. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Серед творів давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім» займає цілком особливе місце. Його міжнародна слава настільки велика, що твір середньовічного автора можна віднести до своєрідних символів культури Давньої Русі. «Слово» перекладено багатьма світовими мовами, вивчається представниками різних галузей гуманітарного знання.

«Слово о полку Ігоревім» являється історичною пам'яткою давньоруської літератури. В основі цього давньоруського твору лежать реальні історичні події, які відбувалися весною 1185 року, коли новгород-сіверський (зараз це землі сучасної Чернігівщини) князь Ігор Святославич в оточенні своїх найближчих родичів відправився в похід проти половецьких ханів. Ця літературна пам'ятка надає багатий матеріал з історії Русі XI—XII ст. В яскравій образній формі безіменний автор характеризує правителів багатьох земель, своїх сучасників та князів, які жили багато років назад. В «Слові» згадуються багато давньоруських князів та княгинь, але, безперечно, провідне місце належить фігурі Ігоря Святославича: «це одночасно і поетичний твір і мудрий політичний трактат, і цікаве історичне дослідження. Це підсумок подій грізного 1185 року та програма найближ-

чих дій, яка була накреслена рукою такого автора, який знаходився десь далеко над всіма феодальними перегородками, вище династичних суперечок та дрібних образ. З великим достоїнством він звертається від імені великого князя до чотирнадцяти князів різних областей Русі, від Карпат і Дунаю до тайгового Заволжжя, від литовських боліт до чернігівських степів, з закликом допомогти Ігорю, допомогти Руській землі проти загального ворога»¹. Це ж саме на сто років раніше зауважував і професор Харківського університету М. Сумцов: «думка патріота носить ся від берегів Волги до Карпат та всюди вона збирає руські сили та об'єднує їх в загальний національний настрій. Автор чудово знає Русь; він враховує всі її роздрібнені удільні частини та пов'язує їх в одне могутнє ціле»². «Слово о полку Ігоревім» зробило безсмертним ім'я цього князя — одного з удільних правителів другої половини XII ст. князя Ігоря; він зайняв місце в пам'яті нащадків поряд з видатними діячами епохи Давньої Русі. Окрім того, «Слово» унікально тим, що воно найбільш повно відображає дух епохи, її світогляд.

Проблема авторства. Вже багато років дослідники цієї видатної давньоруської пам'ятки намагаються розгадати його таємниці. Одна з них — це авторство «Слова». Відомо тільки одне: анонімний автор був високоталановитим, блискуче знав історію, фольклор, географію, культурне життя, легко орієнтувався у політичних і державних обставинах як свого часу, так і минулих часів. Окрім того, автор мав високу на той час освіту, був начитаним. Ймовірно, що він був професійним поетом-співцем і належав до дружинного середовища одного з князів. Цей безіменний автор майстерно володів поетично-образними надбаннями народної творчості та добре знав давньоруський фольклор («високі художні достоїнства «Слова» пояснюються, з одного боку, виключною талановитістю його автора. З другого боку — і це головне — достоїнства ці обумовлені джерелом, з якого автор взяв основу свого твору, — народною творчістю»³), тому мова «Слово о полку Ігоревім» коренями сягає до витоків народної усної поезії, звідки автор запозичував свої образи, епітети, порівняння, метафори: чорна земля, студена роса, чисте поле, чорний ворон, світле сонце («тоді Ігор глянув на світле сонце і побачив, що воно тьмою воїнів його накрило»⁴), красні дівиці половецькі, криваві зорі, чорні тучі («на другий день зранку криваві зорі світ провіщають, чорні тучі з моря йдуть»⁵), синє море. Тому

¹ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М.: Наука, 1971. — С. 9.

² Сумцов М. Ф. О национальном самосознании домонгольской Руси // Синови України. Збірник статей 1906 року на пошану професора Володимира Антоновича. — К.: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 1993. — С. 21.

³ Маслов С. І. Дорогоцінна пам'ятка давньої української літератури // Слово о полку Ігореве. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1952. — С. 113.

⁴ Слово о полку Игореве // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 197.

⁵ Слово о полку Игореве // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 201.

й дослідники зазначають, що «усна народна творчість впливала на появу давньоруської літератури, її форму, мову, стиль. Особливо це помітно в історичних творах, найбільш ранній літературній формі на Русі»¹.

Політична ситуація. Автор «Слова о полку Ігоревім» написав свій твір після 1185 року. В цей час Давня Русь та княжий Київ знаходились в дуже скрутному політичному становищі. Як зазначають дослідники, «значний етап історії Русі до 1240 р. з повним правом може бути названий добою «Слова о полку Ігоревім». У цій геніальній поемі, що оплакує поразку руських дружин на Каялі, пристрасно закликає князів до єдності для захисту руських дружин від половців, відображена широка картина життя всієї Русі»². Величезна держава, створена великим київським князем Олегом, які процвітала під час правління князів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, стала розпадатися на велику кількість князівств, економічно та культурно відокремлених. Розподіл країни на дрібні князівства супроводжувалося кровопролитними міжусобицями князів, які бажали захопити найбільш багаті землі: відокремлюється Муромо-Рязанське і Смоленське князівства, все більшої самостійності набувають Новгород, Володимиро-Суздальське князівство. Всі удільні князі рішуче йдуть до самостійності й втягуються у міжусобну боротьбу, внаслідок якої підривається єдність і сила країни. Давньоруською мовою «усобиці» — це «крамола»: «Тоді при Олегу Гориславичу засівалося та проростало усобицями, гинуло надбання Дажбожого онука, в княжих крамолах скорочувались життя людські»³. Політична єдність країни відходить у минуле.

Особливої гостроти цей процес набув, коли Чернігівське князівство закріпилося за Олегом Святославичем — онуком Ярослава Мудрого — та його нащадками. Саме Олега автор «Слова» називає Олегом Гориславичем («а Олега, його брата, що навів на Русь розбрати — «Гориславичем прозвали»⁴), вказуючи, що від нього йшли усобиці-крамоли по Руській землі.

Література середньовіччя майже не знала вигаданих персонажів. Тому герой «Слова о полку Ігоревім» Ігор Святославич (християнське ім'я Героргій) — історична особа. Він народився в 1151 році, був сином чернігівського правителя Святослава Ольговича. Після смерті старшого брата в 1180 році Ігор став князем Новгород-Сіверської землі. Дід Ігоря — відомий князь-крамольник, родоначальник чернігівських Ольговичей — Олег Святославич (або «Гориславич»), який був незмінним противником Воло-

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 157.

² *Толочко П.* Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 126.

³ Слово о полку Игореве // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 201.

⁴ *Васьків В.* Слово о полку Игоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 15.

димира Мономаха. Герой цього твору князь Ігор був одружений на дочці могутнього Ярослава Володимировича Галицького (тому й дружина Ігоря називається не своїм ім'ям — Єфросинья, — а по-батькові — Ярославна).

До часу написання «Слова о полку Ігоревім» історія русько-половецьких відносин нараховувала вже багато десятиліть, оскільки «до внутрішнього князівського розбрату прилучилося ще й інше всенародне лихо. У 1061 році на багату Руську землю напали її південні сусіди — кочівники-половці. Степовики, міцно об'єднані, мають швидких коней, добру зброю й кочують у своїх «вежах» (житло на колесах) з жінками й дітьми. Налетить, як зграя хижаків, половецький загін на село чи невеличкий город — і за годину лишає там тільки пожежі, руїни і смерть, а із собою жене худобу, везе награбоване майно, йдуть бранці в тяжкий полон»¹. Потім ці половці-кочівники, які відносилися до групи тюркських народів, заселили Північне Причорномор'я. Загроза грабування та спустошення нависла над багатьма удільними князівствами, адже Русь несла не тільки економічні збитки — половці забирали в полон велику кількість людей, проявляючи при цьому виняткову жорстокість. Поступово набіги та небезпечне сусідство південних земель Русі зі степом перетворилося в повсякденну реальність. Боротьба з кочівниками йшла з перемінним успіхом. Деякі князі прославились своїми перемогами над половецькими ханами. Особливими заслугами в цій боротьбі володів Володимир Мономах (помер в 1125 років), після перемог котрого половці на довгі роки втратили здатність до серйозного спротиву.

З 1170-х років, коли давньоруські князі погрузли в міжусобицях, «крамолах» та чварах, нерідко самі наводячи степовиків на сусідські князівства, половецькі наїзди стають майже безперервними. Тому в 1183 році князі з військовими дружинами об'єдналися навколо князя Святослава Київського і завдали половцям нищівної поразки. Половці були відкинуті в степи. Під час бою у полон потрапили тисячі половців і сам хан Кобяк. У 1184 році, знову на чолі з Святославом, давні русичі розгромили військо половецького хана Кончака. Але в цій переможній битві не приймав участі Ігор Святославич, князь Новгород-Сіверський. Щоб довести свою відданість, він у 1185 році вирішив виступити проти половців, але тільки з невеликим військом князів-родичів.

Про цей похід Ігоря Святославича розповідають літописи, більш детально про цей похід йдеться в Іпатіївському списку, більш скупо — в Лаврентіївському. З цих літописів відомо, що князь виступив зі свого рідного Новгород-Сіверського у вівторок 23 квітня 1185 року разом зі своїм братом Всеволодом, а також сином Володимиром, князем Путивльським, і племінником Святославом Ольговичем, князем Рильським. Ярослав, князь Чернігівський, дав їм у підмогу невеличкий загін воїнів.

¹ *Махновець Л.* На світанку української літератури // Слово о полку Ігоревім. — К.: Веселка, 2008. — С. 56.

Після подій 1185 року Ігор Святославич прожив ще сімнадцять років. З літописів відомо, що в 1198 році Ігор став Чернігівським князем, і помер він в 1202 році. До першої появи монголо-татар, фатальної для Русі битви на річці Калка залишалося трошки більше аніж двадцять років.

Зміст «Слова». «Слово о полку Ігоревім» розпочинається своєрідним вступом-заспівом, в якому він звертається до Ярослава Осмомисла. Далі йдуть три частини. У першій автор розповідає про невдалий похід весною 1185 року Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича проти воєвничих степових кочівників — половців, про сам бій і поразку. Через тиждень після початку походу, а саме першого травня, коли військо заглибилося в половецькі степи, настало затемнення сонця: «тоді Ігор глянув на світле сонце і побачив, що воно тьмою воїнів його прикрило»¹. Подібні астральні явища оцінювалися в давнину з негативних позицій, як провісник біди. Серед війська піднялася тривога. Окрім того, звідусіль його дружина бачить загрозові віщування: «Ігор з військом йде над Доном, хижі круки стежать зором. В ярах тужно вовки виють, клекотом орли взивають — на кістки звірів скликають, жах між людьми й кіньми сіють»². Звірине виття та злісний крик птахів створюють напружену атмосферу, викликаючи лихі передчуття. Незважаючи на вмовляння дружинників повернутися, Ігор вирішує продовжити свій похід. Його бажання — відстояти рідну землю від набігу кочівників, але й бажання слави та певна княжа гординя: «жадоба напитись з Дону знехтувала мудрість в ньому: «Хочу, — каже, — приломити списа свого в їхнім полі, з вами ж, русичі хоробрі, могу й голову зложити! Або з гордістю із Дону зачрпнути води шоломом та напитися уволою»³.

В перший раз руське військо перемагає половців, взявши багато золота, шовків, коштовних каменів, та навіть «красних половецьких дівиць». Ігор гадає, що половці переможені, розбиті повністю, та вирішує йти далі. Але половці тільки надломлені, вони пішли в степ та збирають нове військо, більше попереднього. Величезна орда насувається на військовий табір Ігоря, де він зупинився на ночівлю. Ігор та його брат Буй-Тур Всеволод передчувають тяжку битву. Інший би на їх місті відступив, але вони вирішують битися з половцями, яких в декілька разів більше: «хоробрим зображено й ватажка походу — Ігоря; його мужність і рішучість виявляється в тому, що він веде на ворога полки, незважаючи на лихі й страшні віщування — затемнення сонця, грозову ніч, виття вовків, брехання лишиць і зловісне кружляння орлів, які супроводжують військо, очікуючи його загибелі»⁴. На ранок сама природа злісно провіщає тяжку розв'язку:

¹ Слово о полку Игореве // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 197.

² Васцьків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 21.

³ Васцьків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 20.

⁴ Махновець Л. На світанку української літератури // Слово о полку Ігоревім. — К.: Веселка, 2008. — С. 9.

«рано-вранці зір кривавії багрянці тріпотіли над землею — чорні хмари тягне вітер — хтять чотири сонця скрити, — чотирьох князів під нею»¹.

Зіткнулися дві величезні сили в кровопролитній битві, яка тривала три дні, на березі Каяли (до цього часу не існує єдиної думки про місцезнаходження цієї річки). Але на третій день під полудень упали стяги Ігореві, необачна та нерозважлива експедиція князів Ольговичей закінчилася небувалою поразкою руських дружин та полоном всіх князів, які приймали участь в військовій компанії Ігоря. Знатні полонені — Всеволод Святославич Курський та Трубчевський (рідний брат Ігоря), Володимир Ігорович Путивльський (син Ігоря), Святослав Ольгович Рильський (племінник Ігоря) дістались різним ханам, а сам Ігор опинився в руках свого недавнього союзника Кончака. Прості дружинники практично всі загинули в безводних степах, і ця поразка значно ослабила південні рубежі Русі, чим і скористалися половці.

Земля Руська затужила за Ігоревім військом, навіть природа сумувала за полеглими русичами: «никне трава жалощами», дерева спустили свої віти. Горі розлилося по Руській землі, втратили веселість міста. Важливо зауважити, що «у давні часи людина глибоко відчувала свою близькість до сил і стихій природи. Вона жила з природою одним життям... Ці розумні й поетичні стосунки давніх русичів із природою знайшли проникливий відголос у «Слові». Людина та природа становлять тут одне ціле. Природа наділена людськими думками й почуттями: разом з людиною вона радіє або сумує, любить або ненавидить, допомагає комусь або ставить перешкоди»².

Друга частина. Друга частина твору присвячена Святославу Великому. Цей великий князь, який на декілька десятиліть прогнав половців, не схвалює вчинків Ігоря та Всеволода, адже Святослав розуміє, що це призвело до збільшення набігів половців на Русь. Святославу сниться пророчий сон, після цього збирає бояр, щоб розтлумачити його. Бояри відповідають йому, що головний смисл сну полягає в тому, що два сина Святослава з невеликим військом, відправившись на половців, зазнали нищівної невдачі. Завдяки цьому тлумаченню Святослав доходить до пророчої думки, що половців можна перемогти тільки спільними зусиллями. Це пророчтво він виражає в «золотому слові», в якому закликає об'єднати свої сили всіх князів на Русі. Святослав закликає припинити всі розбрати та чвари між собою, інакше половців не перемогти, закликає захищати Русь від ворогів, помститися за Ігоря та Всеволода.

Ярославна. Безумовно, одним з найбільш яскравих образів «Слова» являється Ярославна, дружина Ігоря. Ярославна — донька могутнього Ярослава Володимировича Осмомисла іменується в тексті по-батькові.

¹ Васильків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 25.

² Махновець Л. На світанку української літератури // Слово о полку Ігоревім. — К.: Веселка, 2008. — С. 12.

Про цього галицького князя автор «Слова» наступне: «Ярославе Осьмомисле! Князю галицький, ти грізно сів на кованому троні. Підпер гори он полками, залізними лучниками, заступивши путь короні»¹.

Образ Ярославни, яка тужить за своїм чоловіком — це одне з яскравих поетичних досягнень безіменного автора «Слова о полку Ігоревім». На відміну від мудрої княгині Ольги, яка теж була відданою пам'яті свого чоловіка, але в той же час в літописі «Повість врем'яних літ» Нестор-літописець змальовує її жорсткою та суворою месницею, Ярослава — втілення ліричного, жіночого начала, яка уособлює в собі мир, любов, подружню вірність. Якщо традиції середньовічного мистецтва припускали особливий релігійно-аскетичний погляд на жінку та її долю, в «Слові» ж торжествує народне начало, яке бере свій початок в усному фольклорі: «літературні прийоми «Слова» багато в чому беруть свій початок з народної поезії; це — велика задушевність, ліризм тісний зв'язок людини з природою. Риси народної поезії особливо яскраво проявляються в знаменитому плачі Ярославни — дружини Ігоря. Вона звертається до вітру, сонцю, Дніпра-Славутича — просить допомогти Ігорю в біді»². Тому й безіменний автор звернувся до особливого жанру — плачу (плач руських жінок, плач Ярославни).

Плач руської княгині — це дуже важливий елемент, який композиційно стоїть перед розповіддю про втечу Ігоря з половецького полону. Ярослава, яка плакала на високій стіні Путивля (місто, яким володів її син Володимир, географічно розташований ближче до половецького степу), закликає сили природи. В потрібному зверненні до вітру («Ой, вітре, мій ти вітриле! Чому, господине милий, ти так сильно з півдня вієш?»), Дніпру («О Дніпре! Славуто славний! Крізь пороги шлях проклав ти — через землю поганина») та сонцю («Світлеє і трисвітлеє, сонечко наше краснеє... Чому кидаєш ти нині промені свої пекучі?»)³ звучить й закликання про допомогу. Природні стихії, немов відкликаючись на моління Ярославни, починають допомагати Ігорю, який пережив гіркоту поразки, розкаяння та жалкування, в його бажанні повернутися на Русь. Сила любові втілюється в плачі княгині, жалобне моління якої уподібнюється крику зозулі, яка символізує жінку, що тужить та сумує.

У третій частині йдеться про втечу Ігоря з полону. Опинившись в полоні у свого недавнього союзника та свата Кончака, новгород-сіверський князь Ігор користувався відносно пошаною та певною свободою. Скориставшись цим, князь невдовзі зміг втекти за допомогою половця по імені Овлур. Автор «Слова» описує прибуття утікача в столийний град Київ,

¹ Васків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 54.

² Высоцкий С. А. Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 163.

³ Васків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — С. 69—70.

де новгород-сіверський князь мав надію отримати допомогу та заступництво інших князів. Ігоря з великою радістю зустріли на рідній землі. Фінал твору має радісне закінчення, завершується твір хвалою руським князям і дружині, які вирвалися з половецького полону.

Християнські та язичницькі мотиви «Слово о полку Ігоревім». Християнські мотиви займають в «Слові» достатньо скромне місце, тому важко припустити, щоб автором цього твору, який несе в собі риси двовір'я, була людина духовного звання. Безумовно, монах відмовився би від всього, що було пов'язано з язичницьким минулим. Це ж зазначають і дослідники: «імена автора «Слова» ми не знаємо. Проте характер і спрямування пам'ятки доводять, що автор був особою світською, не духовною. Ніхто з духовенства не відважився б у ті часи згадати в своєму творі імена Даждьбога та інших язичеських богів, хоча б з метою стилістичної прикраси. Крім того, якщо монах-літописець, автор оповідання, що збереглося в літописних списках, з'ясовуючи причини поразки Ігорового війська, стояв переважно на ґрунті релігійно-моралізаторського тлумачення подій, автор «Слова» виходив з обставин історичних та політичних і причини невдачі Ігорового походу вбчав у князівських усобицях, в сепаратистській політиці деяких руських князів. Це дає підставу вважати, що автор поеми — людина світська, близька до правлячої верхівки, — очевидно, княжий дружинник»¹.

Автор «Слова», окрім яскраво вираженого поетичного обдарування, був добре обізнаним в міжкнязівських відносинах, цінував героїку та воїнську славу, добре розбирався в дружинному побуті, і, звична річ, використовував в своїй творчості спадок епічних співців минулого. Важливо зазначити, що жанр «Слова» є похідним від поезії скальдів, тобто сказителів військового епосу. Подібні твори виконувалися на княжих бенкетах («пирхах») і включали в себе елементи імпровізації, це називалося «проспівати славу» князю та його славному війську. Метою такої поезії було збудження героїчних почуттів і бажання також здійснити подвиг за ідеальним зразком. Утім, у «Слові» з'являється принципово новий елемент, який полягав у запереченні героєм власної гордості після поразки. Це був християнський мотив, оскільки князь повернувся в печалі та розкаянні. І підтвердженням того, що «Слово» дійсно було військовою піснею, яку виконували на княжих бенкетах під акомпанемент гуслів, є думка визначного дослідника культури Давньої Русі Б. Рибакова: «цілком можливо, що пісня про Ігорев полк, яка закінчується славою Ігорю, але зовсім не прославляла його... була складена та виконувалася в Києві при дворі великого князя з нагоди прийому незвичайного гостя, який потребував всезагальної підтримки, — князя Ігоря, який щойно повернувся з половецького полону»².

¹ Маслов С. І. Дорогоцінна пам'ятка давньої української літератури // Слово о полку Ігореве. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1952. — С. 113—114.

² Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М.: Наука, 1971. — С. 9.

В «Слові о полку Ігореві» декілька разів згадуються язичницькі боги: Велес, Дажбог, Стрибог, Хорс: «ці язичеські елементи (згадки про Даждьбога, Стрибога, Хорса, Велеса, про Дива) теж свідчать, що образи «Слова» виникли на ґрунті такої художньої традиції, яка коренем своїм іде глибоко в народний, дохристиянський світогляд»¹. Разом з тим «Слово» явно написано поетом-християнином: повернувшись з половецького полону, князь Ігор їде до церкви Богородиці Пирогощі. Як же суміщаються в авторі цього твору язичництво та християнство? Твір вже був написаний в християнський період, однак язичницькі уявлення про світ ще були сильні в усній народній творчості, до якої типологічно є близьким «Слово о полку Ігоревім».

За особистісною драмою переможеного Ігоря встає трагедія Русі, яка страждала в ті часи від княжих усобиць та постійних набігів степових кочівників. Головна ідея «Слова о полку Ігореві» полягає в тому, що вся Русь повинна бути єдиною, а не розділеною на велику кількість дрібних князівств. Така роздробленість неминуче призводить сильну державу до політичної загибелі. На прикладі князя Ігоря новгород-сіверського показано, що «один в полі не воїн», перемогти ворога можна тільки спільними зусиллями. Кожне словосполучення, кожне речення твору є перлинами художньої образності. Тому «Слово о полку Ігоревім» належить до найкоштовніших скарбів світової літератури.

Одразу після виходу в світ в ХІХ ст. «Слово о полку Ігоревім» зацікавило письменників, учених, художників. Варто зазначити, що вже з 1860-х років починається плідна праця з перекладу «Слова о полку Ігоревім» з давньоруської мови на українську. Це були поетичні та переклади, переспіви, і першим переклав «Плач Ярославни» в 1860 році Тарас Шевченко². Також в ХІХ ст. з'явилися переклади західноукраїнських письменників Юрія Федьковича³ та Івана Франка⁴, також письменників та поетів Панаса Мирного⁵, Степана Руданського⁶, Василя Щурата⁷, Миколи Чернявського⁸.

¹ *Маслов С. І.* Дорогоцінна пам'ятка давньої української літератури // Слово о полку Ігореві. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1952. — С. 113.

² *Шевченко Т.* Плач Ярославни // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 66—68.

³ *Федькович Ю.* Пісня о поході Ігоря на половців // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 93—102.

⁴ *Франко І.* Слово про похід Ігоря // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 103—119.

⁵ *Мирний П.* Дума про військо Ігореві // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 120—136.

⁶ *Руданський С.* Ігор Сіверський // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 69—92.

⁷ *Щурат В.* Слово про похід Ігоря Святославича // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 155—172.

⁸ *Чернявський М.* Слово про похід Ігоря // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 137—154.

Вже в радянський період, в середині ХХ ст. «Слово о полку Ігоревім» перекладали Максим Рильський¹ (в 1938—1952 роках), українська дитяча письменниця Наталя Забіла² (в 1940 році). Починаючи з 1970-х років і далі з'явилися переклади Василя Шевчука³ (1971 рік), ритмічний переклад Леоніда Махновця⁴ та переклади Володимир Свідзинського⁵ та Володимира Васьківа⁶.

Контрольні запитання:

1. Які події лежать в основі давньоруського твору «Слово о полку Ігоревім»?
2. Чи знаємо ми ім'я автора цього твору? Ким, скоріше за все, був безіменний автор «Слова о полку Ігоревім»?
3. В чому полягала політична ситуація в момент написання цього твору?
4. Князь Ігор Святославич — реальний чи вигаданий герой? Поясніть це.
5. Хто такі половці? В чому полягав драматизм русько-половецьких відносин?
6. Що можна сказати про наявність християнських та язичницьких мотивів в цьому творі?
7. В чому полягає основний пафос цього твору? Яку основну думку хотів донести автор «Слова о полку Ігоревім»?

¹ *Рильський М.* Слово про Ігорів похід // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 173—188.

² *Забіла Н.* Слово про Ігорів похід // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 189—203.

³ *Шевчук В.* Слово про Ігорів похід // Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — С. 204—214.

⁴ *Махновець Л.* Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега // Слово о полку Ігоревім. — К.: Веселка, 2008. — С. 71—85.

⁵ *Свідзинський В.* Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега // Слово о полку Ігоревім. — К.: Веселка, 2008. — С. 87—104.

⁶ *Васьків В.* Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — 80 с.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

РОЗКВІТ ХРИСТИЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДАВНЬОЇ РУСИ

Із багатьох народів, навернених у християнство у різні часи, світ русько-слов'янський сприйняв Божественне одкровення з меншим спротивом, ніж інші... Християнство дало окремим частинам народу такі елементи, які для всіх склали найвищу святиню і у той же час були спільними для всіх. Православна віра утворювала й утверджувала вищу єдину народність замість окремих. Православна віра розповсюджувала єдині моральнісні поняття... Із Християнства виникла потреба у просвітництві.

М. Костомаров¹.

ГЛАВА 1. ОСВІТА

Поява писемності на Русі

В IX ст. в могутній християнській державі Візантія, в місті Солунь (тепер це грецькі Салоніки), жили два брата — Костянтин (який за 50 днів до смерті прийняв монарший постриг з ім'ям Кирило) та Мефодій. Були вони дуже освіченими та добре знали слов'янську мову (а точніше, діалект староболгарської мови). Батько Мефодія та Костянтина-Кирила займав високий пост помічника управителя цього міста. Майбутні слов'янські просвітителі отримали чудову на той час освіту та виховання. Костянтин, навчаючись в солунській школі, досягнувши п'ятнадцяти років, вже читав книги найбільш глибокого з отців Церкви — Григорія Богослова (IV ст.). Поголос про обдарованість Костянтина досяг Константинополя, де він був взятий до імператорського двору і навчався разом з сином імператора у кращих вчителів столиці Візантії.

У 862 році до візантійського імператора Михайла прибуло посольство моравського князя Ростислава (Моравія — землі сучасної південної Чехії). Моравське князівство тоді боролосся з германським політичним впливом та прямою експансією німецького католицького єпископату. Моравські послі звернулися з проханням прислати в Моравію місіонерів, які б вели службу Божу не латиною, а зрозумілою для моравлян слов'янською мовою. Вибираючи виконавця для цієї складної та політично важливої для Візантії справи, імператор Михаїл зупинився на викладачі філософії Костянтині, який був до того патріаршим бібліотекарем. Костянтин Філософ мав великий дипломатичний та місіонерський досвід, і тому імператор відправляє його з місією в Моравію та наказує створити абетку для слов'ян.

¹ Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в древней Руси. — С. 74.

Завдяки подвижницькій праці Костянтина (в чернецтві Кирила, 827—869 рр.) та його брата Мефодія (815—885 рр.) слов'яни отримали абетку, якою користуються і до цього дня (болгари, серби, українці, білоруси, росіяни), оскільки «із створенням власної азбуки слов'яни ввійшли в коло народів, які володіли по-справжньому стійкою історичною пам'яттю — першою та необхідною передумовою цивілізованістю. Тому цілком закономірно, що діло Кирила та Мефодія розглядається світовою спільнотою як велике культурне звершення»¹.

Згідно текстам житій Костянтина Філософа та Мефодія, слов'янська абетка була створена у 863 році від Різдва Христового (в літо 6363-ге від сотворіння світу). Як зазначають дослідники, «чудове знання слов'янської мови (оскільки в Солуні проживала велика кількість слов'ян) і, найголовніше, — геній молодшого з братів, Кирила, дали світу першу слов'янську абетку. Це стало подією величезного культурно-історичного значення. Із створенням власної азбуки слов'яни прилучалися до великого джерела знань — книги. Слово писемне мало набагато більше переваг, аніж слово усне»².

Головною метою братів Костянтина та Мефодія було розповсюдження християнського вчення серед слов'ян. Брати розуміли, що розповсюдження його немислимо без писемності, що слов'янським народам, які почали сповідувати християнство, потрібні богослужбові книги, написані зрозумілою слов'янською мовою. Лише одна християнська проповідь, слово, яке не підкріплене письмом, є недовговічним. Костянтин порівнював це з безглуздою справою: «Нині ж братя, якщо прийди до вас чужою мовою говорити, яку користь вам принесу, якщо не відкриюся перед вам ні одкровенням, ні розумом, ні пророцтвом, ні вченням? Адже бездушний глас дають пищаль та гуслі, якщо не мають різних тонів, і як же тоді зрозуміти гру на піщалі та гусях? Адже якщо нечутний глас подасть труба, хто збереться на війну? Так і ви, якщо слова незрозумілою мовою кажете, як розумне сказати? Адже будете на вітер говорити»³ — так сказано в його «Житті». Слов'янські народи спочатку повинні мати свою писемність, а потім можна буде нести їм християнське вчення. За допомогою абетки можна було поєднувати навчання слов'янських народів читанню та письму з проповіддю християнського віровчення.

В ранньосередньовічному творі «О письменах чорноризця Храбра» створення Філософом Костянтином-Кирилом слов'янської абетки описується як велике чудо та одкровення Боже: «Колись слов'яни не мали букв, але по чертам і резам читали, ними же ворожили, поганими будучи... Потім же чоловіколюбець Бог, правлячи всіма та не залишаючи людський

¹ Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 4.

² Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 4.

³ Русская азбука в инициалах XI—XVI вв. — М.: НИЦ «Скрипторий», 1998. — С. 151.

рід без розуму, але всіх до розуму приводячи і до спасіння, помилював рід людський, послав їм святого Костянтина Філософа, названого Кирилом, мужа праведного та істинного. І створив він їм букв тридцять вісім — одні за взірцем грецьких букв, інші ж за слов'янським мовленням¹. Костянтин не обмежився створенням алфавіту з усіма знаками, необхідними для вимови слов'янських слів, але зразу почав перекладати з грецької мови найрізноманітніші за формою літературні твори та перш за все молитви та *Біблію* («зведення з 66 книг, які складають Священне писання християн. Складається з двох частин — Старого Заповіту (39 книг), в яких розповідається про найдавнішу історію людства, та Нового Заповіту (27 книг), відлік часу якого починається з появою Христа та закінчується пророцтвом про його друге пришестя²). Окрім Священного Писання, Костянтин-Кирил та його брат Мефодій перекладали богослужбові книги, *Євангеліє* («ранньохристиянські твори, в яких розповідається про земне життя Ісуса Христа. Розділяються на канонічні — від Марка, Матвія, Луки та Іоанна, включені церквою в склад Нового Заповіту, та апокрифічні³), *Апостол* («богослужбова книга, в склад якої входять окремі книги Нового Заповіту — «Діяння апостолів» та 21 послання апостолів⁴), *Псалтир* («одна з книг Біблії, містить 150 псалмів; в середньовіччі основна навчальна книга⁵»), *Часослов* («православна богослужбова книга, які містить молитви та пісне співи добового кола богослужіння, в тому числі служб, які називаються «часи»⁶). Грецька літературна мова налічувала до цього моменту більш ніж тисячолітню традицію, і створити такий інструмент слов'янської писемності, який би передавав всі літературні тонкощі грецьких оригіналів, словникове багатство, різноманітність стилів, — це воістину задача не для однієї людини і не на одне століття.

Слабкий здоров'ям, Костянтин з дитинства мріяв про самотні книжні заняття, але все його життя було сповненим постійними поїздками та головне — напруженою працею створення слов'янського алфавіту та перекладом священних книг на цю мову. Таке життя підірвало його сили, і в 42 роки він сильно захворів. Відчуваючи закінчення свого життєвого шляху, Костянтин прийняв монарший постриг з новим ім'ям Кирило,

¹ Русская азбука в инициалах XI—XVI веков. — М.: НИЦ «Скрипторий», 1998. — С. 133—135.

² Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 410.

³ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 411.

⁴ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 410.

⁵ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 411.

⁶ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 411.

з ним він і лишився в історії Православної Церкви. З цим новим ім'ям він прожив лише 50 днів, і помер у Римі в 869 році. Перед смертю Кирило говорив своєю брату Мефодію: «Ми з тобою, як два воли, вели одну борозну. Я хворий, але ти й не подумай залишати труди вчительства». Зразу ж після смерті Кирила була написана його ікона. Поховали великого слов'янського просвітителя в Римі, в церкві святого Климента. Мефодій пережив свого брата на 16 років. Всі ці роки від здійснював переклади священних книг слов'янською мовою, і в 885 році він помер. Цих болгарських братів-просвітителів називають «вчителями словенськими», і пам'ять про великий подвиг святих Кирила та Мефодія православна церква згадує цих святих 24 травня. Особливо урочисто відзначається цей день в Болгарії, там відбувається святкові процесії зі слов'янською азбукою та іконами святих братів.

Константинополь, на відміну від Риму, дозволяв новонаверненим в християнство народам вести богослужіння та читати Біблію рідною мовою, тому створений святими Кирилом та Мефодієм алфавіт став основою писемності для більшої частини православних, а церковнослов'янська мова — третьою, після давньогрецької мови та латини, мовою середньовічної європейської цивілізації.

Дві системи письма. Значним культурним переворотом було введення єдиної писемності, адже мова являється основним елементом культури. Завдяки старанням болгарських ченців Кирила та Мефодія на межі першого та другого тисячоліття в Київській Русі з'явилися абетка.

Але тут є певна загадка, адже рукописи X—XI ст. написані двома різними азбуками — одні написані *кирилицею*, інші — *глаголицею*. Виникає питання про те, яка з цих азбук є древнішою і яким письмом були написані рукописи кирило-мефодіївських часів? Цілий ряд фактів вказує на те, що більш древньою азбукою слід вважати глаголицю. На більшу древність глаголиці вказують палімпсести (рукописи на пергамені, в яких старий текст був стертий і по ньому написаний новий). На всіх палімпсестах, які збереглися до наших часів, стертою є глаголиця та новий текст написаний кирилицею. Не існує жодного палімпсесту, в якому була б стерта кирилиця і по ній написана глаголиця. «Сьогодні вчені, — зазначають дослідники, — вже не сумніваються, що першою слов'янською азбукою, яку винайшов Кирило, була глаголиця. Глаголицею написані найдревніші із збережених пам'яток слов'янської книжності X—XI ст.: Ассеманієво Євангеліє, Синайський требник, Зографське Євангеліє, Синайська Псалтир та інші. Про першість глаголиці в порівнянні з кирилицею (якою ми користуємося з невеликими змінами й зараз) свідчать і палімпсести — давні пергаменні рукописи, де початковий текст, написаний глаголицею, змитий або зшкрябаний і на його місці написаний кириличний»¹.

¹ Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 4.

Довгий час між лінгвістами точилася дискусія щодо походження глаголиці. Справа в тому, що багато з давніх алфавітів, в тому числі грецький та латинський, створювалися за взірцем ще більш древніших алфавітів. Так, грецький алфавіт виник під впливом семітичного фінікійського письма, латинський алфавіт від впливом грецького. Тому вчені XIX і XX ст. намагалися таким же чином вивести глаголицю з якогось більш древнього письма: коптського, давньоєврейського, готського, рунічного, вірменського, грузинського: «глаголиця — явище унікальне. Протягом двох століть вчені марно намагалися знайти її прообраз в єврейській, самаритянській, сирійській, арабській, вірменській, грузинській, албанській та інших древніх азбуках. Крім того, вона на диво гармонійна. Її графеми відзначаються графічною рівновагою, симетричністю, збалансованістю правої та лівої частин. В основі її окремих літер, вочевидь, лежали головні християнські символи: хрест (спокутування гріхів), трикутник (свята Трійця), та коло (божество). Геній Кирила виявився не тільки в знаходженні ним довершеної форми для літер першої слов'янської азбуки, але і в її змісті»¹.

Але врешті-решт вчені визнали, що глаголиця не схожа на жодне інше письмо і скоріш за все було дійсно винайдено солунськими братами Кирилом та Мефодієм, як, зокрема, і свідчить давній рукопис «Похвала святому Кирилу та Мефодію»: «Не на тужемъ основании свое дело полагающа, нъ изнова писмена въображъща Произвели свое дело, полагагъся не на чужую основу, а сызнова буквы изобрели». Глаголиця і кирилиця — це дві фонетичні системи, які розробив Кирило, і спершу була розроблена саме глаголиця. За кількістю та звуковим складом кирилиця та глаголиця приблизно однакові, хоча графічно, за написанням літер, вони не схожі. Глаголиця має складне, витіювате написання, глаголичні літери зовнішньо завдяки великій кількості округлих деталей нагадують грузинські чи вірменські літери.

Цей вид письма не отримав широкого розповсюдження в Давній Русі, глаголицю використовували лише дуже досвідчені книжники. Так, дослідники зазначають, що «глаголична писемність внаслідок більшої складності не отримала розповсюдження, а кирилиця в подальшому послужила прототипом сучасної писемності багатьох слов'янських народів»². Тим не менш, на стінах Софійських соборів в Новгороді та Києві вчені знаходять глаголичні та змішані глаголично-кириличні надписи XI—XII ст. Вона була розповсюдженою в X—XI ст. в основному у південно-західних слов'ян в західній частині Балканського півострова та в Моравії (землі сучасної Чехії). Але варто зазначити, що книги, писані глаголицею, були бібліотеці королеви Франції Анна Ярославни, доньки Ярослава Мудрого. Відомо, що на слов'янському Євангелії з бібліотеки Анни, написаному

¹ Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX — XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 5.

² *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 148.

глаголицею (так зване Реймське Євангеліє), потім присягали при сходженні на трон королі Франції, і цей звичай був встановлений Анною.

Як зазначають дослідники, глаголиця «являлась геніальним творінням Кирила та першою слов'янською азбукою. Вона була досконалою як по точності фонетики, так і по гармонічності графіки. Однак існувало й одне велике «але»... Глаголиця була незручною для швидкого відтворення рукописних книг. Навіть досвідченому переписувачу було важко й майже неможливо вивести окрему глаголичну буку, не відриваючи пера від пергамену»¹. Глаголичне письмо, як вже зазначалося, було більш характерним для західних областей слов'янського світу — Великої Моравії та Хорватії (в деяких моравських монастирях глаголицею користувалися майже до ХХ ст.). Вийшовши з широкого вжитку, глаголиця залишалась тільки в монастирях для користування втаємничених монахів. Кирилиця, в якій букви мають більш просту та ясну для нас форму, з часом витіснила глаголицю в усіх слов'янських країнах, за виключенням Північної Далмації (історична область сучасної Хорватії), яка знаходиться на адриатичному узбережжі, де хорвати-католики продовжували писати глаголицею майже до кінця ХІХ ст.

Як вже зазначалося, *кириличне письмо* було більш простим, окрім того воно походило від грецького алфавіту — міжнародної мови тієї доби. Греки створили свій алфавіт на основі фінікійського письма, але значно вдосконалили його, ввели особливі знаки для голосних звуків. Грецьке письмо лягло в основу латинської абетки, а в ІХ ст. було створено слов'янське письмо шляхом використання букв грецького алфавіту.

Складаючи слов'янську азбуку, Кирило зміг вловити в звучанні знайомої з дитинства слов'янської мови (а це був, вочевидь, один з діалектів давньоболгарської мови) основні звуки цієї мови та знайти для кожної з них буквені позначення. Для створення слов'янської абетки Кирило використав грецький алфавіт, який складався з 24 літер (а, в, г, д, є, з, и, і, к, л, м, н, о і т.д.), адже не було необхідності створювати нові літери для звуків, однакових для грецької та слов'янської мов. Але в грецькій мові відсутні цілий ряд літер, які відповідають певним слов'янським звукам — шиплячим, наприклад, тому Кирило добавив ще чотирнадцять літер (б, ж, ш, ч, щ, ь, ю і т.д.), потім його учні додали ще 5 літер, які давно вже вийшли із вжитку (ять, юс, іжиця, фіта). Тому класична кирилиця нараховує 43 літери. Як зазначають дослідники, «кирилівська писемність, таким чином, являлась складною творчої переробки грецького алфавіту, яка продовжувалася багато років. В її склад поступово увійшло 19 літер, невідомих у візантійській писемності. Отже, кирилиця, як і глаголиця, представляла собою цілком оригінальну слов'янську систему письма»².

¹ Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 1.

² *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 148.

Користуючись даною системою письма, Кирило та Мефодій переклали на слов'янську мову фрагменти Євангелія, Послання апостолів, Псалтир та інші богословські твори. Найдревніша книга Давньої Русі, яка написана кирилицею, — це Остромирове Євангеліє 1057 року. Зараз воно зберігається в Санкт-Петербурзі, в бібліотеці Російської Академії наук. Кирилицею були написані всі відомі нам твори цього давньоруського періоду: «Слово про закон і благодать», «Повість врем'яних літ», «Зборники» 1073 і 1076 рр.

Слов'янська книжна мова (старослов'янська) розповсюдилася серед багатьох слов'янських народів. Цією мовою користувалися південні слов'яни (болгари, серби, хорвати), західні слов'яни (чехи, словаки), східні слов'яни (українці, білоруси, росіяни). В старослов'янській мові ми не зустрінемо такого розходження між звучанням слів та їх вимовою, як, наприклад в англійській чи французькій мовах.

Кирилиця проіснувала практично без змін до часів Петра Великого, при якому були внесені зміни в напис декотрих літер, а 11 букв були виключені з алфавіту. Новий алфавіт став за змістом біднішим, але простішим та більш пристосованим до друкування різних «гражданських» ділових паперів, тому він і отримав назву «гражданський». В 1918 році була проведена нова реформа алфавіту, внаслідок якої кирилиця втратила ще чотири літери: ять, і, їжицю, фіту. Окрім існування двох систем письма, до особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: *церковнослов'янської* і близької до просторіччя *давньоруської*.

Давньоруська мова — одна із слов'янських мов, що відноситься до індоєвропейської мовної групи, і пройшла довгий шлях розвитку. В VII—VIII ст. можна припустити існування східнослов'янських племінних діалектів, на основі консолідації яких виникла давньоруська мова. Вона сформувалася в XI—XIV ст. В основі *давньоруської* мови Давньої Русі лежала розмовна мова, точніше — обласні її діалекти (південні та північні) — Подніпров'я та Новгород Великого. Разом з тим в процесі його формування велику роль зіграла близька, хоча й іноземного походження, церковнослов'янська мова. Цією *давньоруською*, близькою до розмовної, мовою, велось ділове листування, складалися юридичні акти («Руська правда» Ярослава Мудрого), літописи («Повість врем'яних літ» Нестора-літописця), пам'ятки світської літератури («Слово о полку Ігоревім»), «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, Києво-Печерський патерик. Слід зауважити, що давньоруська літературна мова була вся пронизана розмовною мовою русичів: ці розмовні звороти звучать в юридичних текстах, літописах та багатьох інших писемних пам'ятках.

Церковнослов'янська мова — це діалект староболгарської мови, яку принесли болгарські брати-ченці Кирило та Мефодій. Вона прийшла на Русь із богослужбовою літературою і з хрещенням Русі була прийнята як церковна і літературна мова. Як зазначають дослідники, «в основі мови церковнослов'янської, як відомо, лежить один з діалектів староболгарської мови. На цю мову у другій половині IX ст. були перекладені книги

Священного Писання, на ньому розвивалася церковна писемність у нас на Русі та у південних слов'ян (болгар, сербів). Висока якість та достоїнства церковнослов'янської мови добре розуміли діячі руської культури середньовіччя. До неї не раз зверталися давньоруські письменники, щоб збагатити свій словниковий запас, зробити мову більш точною, посилити її виразність. Мова церковнослов'янська володіла великим набором слів для вираження абстрактних понять. В руську мову з неї попало багато слів — попали та осіли настільки міцно, що тепер вони давно вже стали скарбницею нашої мови: простір, вічність, розум, істина, всесвіт — всі ці слова старослов'янського походження¹. Важливо зауважити те, що церковнослов'янська мова *ніколи не була* розмовною мовою. Це надплемена й наднаціональна мова Православної Церкви, мова сакральних текстів (Біблія) та богослужіння (літургії, акафістів, вечірніх служб, молитов), нею писалися церковно-повчальна і житійна література. Існувала моравська (або чеська), македонська, сербська, хорватська, руська, болгарська редакція цієї мови.

Обидві мови — церковнослов'янська та давньоруська — активно впливали одна на одну, взаємно збагачувалися. Як слушно зазначають дослідники, «в ті роки давньоболгарська та давньоруська мови були настільки близькими, що болгарські книги не треба було перекладати (як грецькі), їх просто переписували»². Обидві вони були близькі і зрозумілі народу, і сам факт введення богослужіння слов'янською мовою гідно був оцінений «Повістю врем'яних літ»: «І раді були слов'яни, слухаючи про велич Божу своєю мовою», а «словеньська мова і руська одне є».

Розвиток грамотності та освіти серед населення Київської Русі

У дослідженнях, присвячених культурі Русі, як у вітчизняних, так і особливо зарубіжних, довго існувала думка про культурну відсталість нашої батьківщини, нібито в Давній Русі більшість населення була не тільки малоосвіченою, але і взагалі безграмотною. Ця помилка розвіялася після 1951 року, коли молодий археолог Ніна Акулова, працюючи на розкопках в Новгороді, знайшла перші берестяні грамоти XI—XIII ст. Новгородська знахідка здійснила справжній переворот в історичній науці, вчені-історики отримали доступ до нового, до цього часу невідомого, безцінного писемного джерела. В наш час зібрання текстів на бересті нараховує більш ніж тисячі документів, та їх число постійно росте з кожною новою археологічною експедицією. Число таких знахідок зростає з кожним роком, не тільки у Великому Новгороді, але і в інших давньоруських містах. Берестяні грамоти були знайдені (хоч і в меншій кількості, ніж в Новгороді) в Старій Русі, Пскові, Смоленську, Твері, Торжку, Москві, Вітебську, Мстиславлі,

¹ *Еремін І. П.* Лекції и статті по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 10.

² *Раушенбах Б. В.* Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. — М.: Столица, 1991. — С. 20.

Звенигороді Галицькому (під Львовом), Рязані, Чернігові, Києві та інших містах. Культурно-історичне значення цих знайдених берестяних грамот є надзвичайно великим, адже пам'ятки побутової писемності дозволили покінчити з міфом про майже повну неграмотність населення Давньої Русі.

На відміну від дорогого пергамену береста була найбільш демократичним та легкодоступним матеріалом письма в давньоруському середньовіччі. Писали на бересті гострим металевим чи кістяним стержнем, або, як його називали в Давній Русі, «писалом». На м'якій березовій корі букви видавлювались чи протряпувались, і лише дуже рідко зустрічаються написи на бересті, зроблені пером та чорнилами. Найбільш древні берестяні грамоти з числа знайдених відносяться до першої половини — середини XI ст.

Варто зауважити, що берестяні грамоти були звичним елементом давньоруського побуту. Переписка була повсякденним явищем, тому русичі читали та писали листи, могли їх рвати та викидати. Так, в Новгороді влітку 1953 року була знайдена розірвана грамота, яку написали звичайні селяни. Це була чолобитна до знаменитого посадника і дипломата Юрія Онцифоровича і починалася вона такими словами: «Биють целомъ крестьяне господину Юрию Онцифоровицу о ключнике...».

Переважна більшість берестяних грамот написані давньоруською мовою, і лише невелика кількість грамот написана церковнослов'янською мовою. Соціальний склад авторів та адресатів берестяних грамот був дуже широким: серед них не тільки представники титулованої знаті, православного духовенства та ченці, але й купці, ремісники, селяни, старости, ключники, воїни. Також берестяні грамоти писали жінки, збереглося п'ять грамот, відправлених від жінки до жінки, і декілька десятків грамот, в яких освідчуються в кохані, скаржаться тощо. Так, в грамоті з Новгорода (др. пол. XII ст.) ображена Гостятя скаржить на свого чоловіка, який надумав одружитися з іншою, при цьому несправедливо заволодівши її майном: «Від Гостяти до Василя. Що мені дав батько і родичі дали на додачу, то за ним [за чоловіком лишилося]. А тепер, одружуючись на новій жінці, мені він не дає нічого. Ударив по рукам [на знак нових заручин], він мене вигнав, а іншу взяв у дружини. Приїзди, зроби милість». Скоріш за все, дана грамота адресована родичу — брату або дядьку Гостяти, який повинен допомогти в цій складній ситуації шлюбборозлучного процесу і захистити майнові інтереси Гостяти.

Знайдені в археологічних розкопках берестяні грамоти — це переважно приватні листи, де повсякденний побут та турботи середньовічної людини можна реконструювати до найдрібніших подробиць. Автори листів на бересті розповідаються про свої поточні справи — сімейні, побутові, господарські, торгові, грошові, судові, нерідко в цих листах можна прочитати також про поїздки, військові походи, експедиції за даниною. Важливо зауважити, що це дуже цінна інформація про давньоруський побут, яка не описується в традиційних жанрах літератури XI—XV ст.

В жанровому відношенні тексти на бересті були дуже різноманітними. Окрім приватних листів, зустрічаються записки боргових зобов'язань,

розписки, різноманітні рахунки, скарги, освідчення у коханні, ділові до-ручення, заповіти, купчі, чолобитні від селян до феодалу. Дослідники зауважують таку особливість: «переважна більшість берестяних грамот мають світський характер... в них в основному говориться про землеволодіння, господарство, різні оборудки, судові суперечки»¹. Так, наприклад, в грамоті зі Старої Русси, датованою другою половиною XII ст., Ярила скаржитья Онанію про бідкування та злигодні в поселенні Городище та просить знайти управу на дворян: «Ця грамота від Ярили до Онанія. В Городищі, твоєму володінні, тільки воду пити [тобто їсти вже нічого, окрім води]. А рушане [жителі Русси] вболівають серцем за городищан [жителів Городища]. Будь ласка, пристрахай дворян, щоб не пакостили».

Як вже зазначалося, берестяні грамоти в переважній більшості стосувалися господарської діяльності. Так, в грамоті XII ст. з Новгороду описується процес відшкодування збитків, які заподіяв Яков Гюргію та Харитону: «Ось розрахувався Яков з Гюргієм і з Харитоном по безсудній грамоті, яку Гюргій взяв [в суді] з приводу витоптаню при їзді пшениці, а Харитон з приводу своїх збитків. Взяв Гюргій за все те рубль і три гривні і короб пшениці, а Харитон взяв десять ліктів сукна і гривну. А більше нема діла Гюргію і Харитону до Якова, ані Якову до Гюргія і Харитона. А на то свідки Давид, Лукин син, і Степан Тайшин».

Найбільший інтерес представляють тексти навчального характеру: учнівські вправи, списки складів, за якими вчилися читати. Серед берестяних сувоїв існують і особливі записки. В 1956 році археологи знайшли в Новгороді зразу 16 берестяних грамот, які представляли собою учнівські зошити новгородського хлопчика на ім'я Онфим. На одній бересті він почав писати літери абетки, але це заняття йому швидко набридло, і він почав малювати. По-дитячому невміло він зобразив себе на коні вершником, який списом вражає ворога, а «поряд надпис «Онфим». Батальні сцени зустрічаються і на інших грамотах: скачуть вершники, під ногами коней простяглися фігури, можна зрозуміти, ворогів. Таким чином, Онфим, подібно сучасним дітям, малював «війну», сюжет, який таким чином, виглядає практично вічним. Зображуючи вершників, він і себе зображує воїном-переможцем»². Записи Онфима — це безцінний скарб, адже майже нічого не було відомо про шкільну освіту середньовічної Русі. Збереглися також замовляння, загадка, шкільний жарт, написані на бересті.

Мистецтву писати та правила правопису вчили спеціально, головним чином майбутніх переписувачів книг. На відміну від книжних текстів, створених професіоналами, берестяні грамоти створені людьми, які отримали лише навички в читанні та письмі, без глибокого вивчення книжних

¹ *Крянев Ю. В., Павлова Т. П.* Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 312.

² *Долгов В. В.* Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 73.

орфографічних правил, тому берестяні грамоти відобразили місцеві особливості живого мовлення Давньої Русі.

Тільки в ХХ ст. завдяки ретельним археологічним дослідженням були відкриті так звані *графіті* — в перекладі з італійської це написи й малюнки, видряпані на стінах давніх будівель, на посудинах та інших предметах. Ці надписи-графіті є близькими до мови берестяних грамот. Частіш усього графіті — це надписи, продряпані гострим предметом (часто тим же писалом) по твердій поверхні (в основному знайдені багаточисельні графіті на штукатурці давньоруських церков). Такі графіті в наш час знайдені на стінах архітектурних пам'яток багатьох давньоруських міст: Києва, Новгород, Пскова, Старої Ладogi, Володимира, Смоленська, Полоцька, Старої Рязані, Галича Південного.

Справжнім відкриттям дослідників київської старовини стали графіті на стінах Софійського собору, Михайлівської церкви Видубицького монастиря, церкви Спаса на Берестові, Кирилівської церкви, робота над прооліття. Велика кількість надписів, зроблених не тільки представниками княжо-боярських та церковних кіл, але й дружинниками, ремісниками, простими богомольцями та паломниками, свідчить про широке розповсюдження грамотності на Русі вже в XI—XII ст. Серед цих надписів є роздуми про життя, скарги, молитви. Знаменитий Володимир Мономах, будучи ще молодою людиною, під час церковної служби, загубившись в юрмі таких же молодих князів, надряпав на стіні Софійського собору в Києві «Ох, тяжко мне» і підписався своїм християнським іменем «Василій».

Розшифрування цих написів дозволило точно встановити дати важливих подій минулого. Напис на стіні Софійського собору від 1054 року лютого місяця розповідає про «успіння [смерть] царя нашого... старого Ярослава», а з іншого графіті довідуємось, що «у великий четвер місяця апріля покладено в соборі раку» (ракву — мармуровий саркофаг) — у ній поховано «русського князя благого Андрія» (тобто, йдеться про поховання князя Всеволода Андрія Ярославича 14 квітня 1093 року). Згодом зроблено інший запис — «прийшов князь Святополк» — про входження Святополка Ізяславовича на київський княжий стіл 24 квітня 1093 року. На стіні Михайлівського собору Видубецького монастиря знайдено видряпаний покайний напис «Господи, помози рабу своему Стефану, грешившему паче всех и делом, и помышлением». Проведений істориками-археологами аналіз церковних графіті показує, що їх авторами були представники всіх соціальних прошарків давньоруського суспільства — прочани, професійні писці, купці, монахи, священники і навіть князі. І якраз ці настінні написи засвідчують досить значне поширення грамотності на Русі.

Також до графіті відносяться побутові предмети з видряпанними написами. Як писав відомий дослідник культури Русі П. Толочко: «кирилицею написані всі відомі нам твори XI і наступних століть: «Остромирове Євангеліє», «Зборник» 1073 і 1076 рр., «Слово про закон і благодать», «Мстиславове Євангеліє», «Повість минулих літ» та ін. Названі твори — не єдині пам'ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень

поширення писемності на Русі. Великий додатковий матеріал для цього дають археологічні розкопки, які виявляють численні вироби з написами. Це шиферні прясла, керамічний і металевий посуд, ливарні формочки, плінфа. Зміст написів різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі: «княжа», «Спасава», «княжо есть», «Мстиславля корчага», «Давыдова чара», «Гюргева», «Гаврило», «Молодило», «Янька вдала пряслень Жирць» та ін. Іноді написи вказують на вміст посудини — «Ярополче вино», «гороухша»; утримують побажання — «Благодатнеша плона корчага сия»; називають ім'я майстрів — «Максим», «Людота», «Константин»¹.

Досі знайдено більш як два десятки прясел переважно XI—XII ст. з різноманітними написами на них, малюнками, хрестиками. Переважна більшість написів — подарункові або ж такі, які називають власника прясла (пряслення), а один з них становить частину кириличної абетки. Усі ці знахідки походять з Києва, Вишгорода, Любеча, Теревовлі, Вітебська, Пінська, Новгород, Суздаля і свідчать про те, що в давній Русі освіченим ім'я майстрів, а й жіноче населення.

Розповсюдження книжної освіти і зміцнення віри, збільшення церков і монастирів припадають на час князювання Ярослава Мудрого і тривали також при його синах, Ярославичах. «Повість временних літ» з особливою шаною й емоційністю підносить просвітницьку роль Ярослава, сина Володимира: «І любив Ярослав церковні статuti, і попів любив дуже, особливо ж любив чорноризців. І до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі. І зібрав писців много, і перекладали вони із грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули, за їхніми книгами повчаються вірні люди і насолоджуються, навчаючись божественного слова. Так, неначе один хтось виоре землю, а другий посіє, а інші — пожинаять і споживають страву неосудну, так і це... Велика-бо користь буває чоловікові від науки книжної, бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість здобуємо із слів книжних. Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книги — бездонна глибина, ми ними в печалі втішаємось, вони — узда для тіла і душі»².

Крім того, книги й коштували надзвичайно дорого, бо їхні оправи прикрашені були золотом, сріблом, коштовними каменями. Золотом оздоблювали навіть початкові літери тексту — ініціали. Відомий шанувальник книги князь Володимир-Волинський і Берестейський Володимир-Іван Василькович (? — 1288) придбав для церкви в місті Любомлі молитовник за 8 гривень кун. Цих грошей, як доводять історики, на ті часи вистачило б, щоб купити отару овець в 40 голів.

Ярослав Мудрий 1037 року заснував при Софії Київській першу велику бібліотеку, а його онука Анна (Янка) Всеволодівна відкрила школу для ді-

¹ Толочко П. П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 309—310.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 241.

вчат. Високий рівень освіченості був властивою рисою не лише представників княжих та боярських родів. Як ми вже зазначали, в добу Київської Русі писемність була розповсюдженим побутовим явищем, яка поширювалася і на нижчі верстви населення. Як свідчать розрахунки істориків, в домонгольській час, тобто на початку XIII ст., в середньому прошарок грамотних серед дорослих людей не опускався нижче 2—1 % від всього населення Давньої Русі. В давньоруських містах він був не нижче 10 % від всього населення, чи 20 % від числа дорослого населення. За цими показниками Давня Русь стояла на рівні європейських держав. Населення Давньої Русі на той момент складало приблизно 5—7 мільйонів людей, і кількість письменних не опускалася нижче ста тисяч. Таким чином, «швидке розповсюдження писемності на Русі тісно пов'язано з соціально-економічним розвитком країни та потребами в ній давньоруського населення. Як свідчать джерела, в IX—XII ст. провідна роль належала Києву — столиці Русі, де раніше, аніж в інших давньоруських містах, склалися умови для появи писемності, яку потребував державний апарат та економіка, яка розвивалася. В XI — першій половині XIII ст. писемність вже обслуговувала всі сфери життя феодального суспільства Києва та Русі. Урочистим уставом переписувалися церковні книги та богословсько-філософські трактати, писалися угоди та княжі грамоти. Купці та ремісники писали на бересті, на різних виробках ремісничого виробництва і на стінах архітектурних будівель. Все це свідчить про «велике розповсюдження писемності не тільки серед знаті та церковників, а й в інших прошарках населення Русі!».

Розвиток освіти серед населення Київської Русі

Варто зазначити, що подібно мистецтву, освіта в Давній Русі фінансувалася православною церквою та князями. Після хрещення Русі церква потребувала освіченого духовенства та чернецтва, а князі — навчених грамоті службовців для своєї адміністрації. Як слушно зазначають дослідники, «реформи князя Володимира стали зразу впливати на всі боки життя давньоруського суспільства. З введенням християнства виникла потреба у великій кількості священнослужителів. Якоюсь мірою в цьому могла допомогти Болгарія, але перш за все потрібно було терміново готувати національні кадри... Масова підготовка кадрів священнослужителів як наслідок призводить до широкого розповсюдження грамотності. З часом грамотність стає повсюдною — це видно із знахідок берестяних грамот в Новгороді (та інших давньоруських містах), які писались і чоловіками, і жінками, які належали до різних прошарків населення»².

Але в цій підтримці освіти князями та православною церквою було щось більше, аніж просто практичні міркування. Після 988 року, тобто

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 153—154.

² *Раушенбах Б. В.* Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. — М.: Столица, 1991. — С. 24.

початку християнізації Русі, київський князь Володимир та церковні лідери постали перед величезною задачею розповсюдження на Русі християнської культури, задачі, до якої вони віднесли з істинно місіонерським ентузіазмом. Важливо наголосити, що хреститель Русі князь Володимир будував не тільки церкви та собори, але й школи. Тому за обов'язковим хрещенням йшла й обов'язкова освіта. На Русі навчальні заклади називалися давньоруським словом «*училище*», адже слово грецького походження «*школа*» (грецьке слово «*схоля*», до речі, означало «дозвілля, вільний час») ввійшло в щоденний побут набагато пізніше, тільки з 1382 р. Поширення освіченості відбувалося в тісному зв'язку із зміцненням держави, впровадженням християнства. Вже в першій половині XI ст. з'явилися відома палацова школа князя Володимира Хрестителя в Києві та школа, заснована Ярославом Мудрим в Новгороді в 1030 році. Як зазначають дослідники, «на Русі писемність стала відомою в 60-70-ті рр. IX ст. Одним з перших центрів розповсюдження її на Русі став Київ — столиця Давньоруської держави — з його канцеляріями, архівами, чиновниками тощо»¹.

В цих перших державних школах спочатку навчалися діти вищих прошарків суспільства — бояр та служилих людей. Набір в школи, як свідчить літопис, здійснювався примусово, оскільки справа була нова, незнана і добровольців було мало. Так, «Повість врем'яних літ» описує це наступним чином: «В літо 6496... (в рік 988) І почав [Володимир] посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне. А матері плакали за чадами своїми, як за померлими, бо ще не були кріпкі у вірі. Через оцих, відданих на навчання книжне, і збулося пророцтво на Руській землі, в якому сказано: «У ті дні глухі почують слова книжні і ясною буде мова гундосих»². Але, як зазначають дослідники, «навряд чи можна сказати, що кияни вже настільки боялися самого шкільного вчення. Може бути, справа полягала в перспективі більш-менш змушеного прийняття чернецого сану, адже треба було готувати в школі в основному власних церковних ієрархів, а вищі з них за звичаєм повинні бути з монахів»³. Також про початок шкільної освіти на Русі свідчать й інші літописи. Зокрема, у Вологодсько-Пермському літописі за 988 рік можна прочитати: «Князь великий Володимир, зібравши дітей 300, віддав учити грамоті». Свідчення літопису про контингент учнів школи співпадає з наступними словами із Хроніки М. Стрийковського: Володимир віддав на навчання «всіх названих синів своїх і до них декілька сотень боярських синів».

Також свідчення про розвиток шкільної освіти при князі Володимирі знаходимо в «Історії Польщі» Яна Длугоша (1415—1480) — польського

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 148.

² *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).* — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 185.

³ *Петров-Стромский В.* Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 15.

історика, дипломата, церковного діяча: «Володимир... руських юнаків зачуає до вивчення мистецтв, крім того, утримує запрошених з Греції майстрів». Для створення трьохтомної історії Польщі використовував польські, чеські, угорські, німецькі джерела та давньоруські літописи. Звістку про вивчення в київській школі Володимира мистецтв (тобто наук) він почерпнув з літопису, який не дійшов до наших часів.

Звертає на себе увагу той факт, що прийняття нової віри — православного християнства, — та організація школи протікали одночасно. На це вказують дослідники: «поява писемності тісно пов'язано з соціально-економічним та культурним процесом на Русі; її потребував державний апарат, економіка, культура, що розвивалася. Певною мірою розповсюдження писемності сприяло введення християнства». І хрещення Русі, і розповсюдження грамотності князь Володимир вважав ланками єдиної політики — укріплення держави за допомогою грамотного адміністративного апарату. З іншого боку, і князь і православна церква однаково були зацікавлені в підготовці грамотних людей, а держава гостро потребувала писемних та освічених адміністраторів, дипломатів, здатних підтримувати зв'язки з Візантією, Болгарією та численними іншими країнами Європи.

Типи давньоруських шкіл. Джерела дозволяють зробити висновок, що на Русі школи були двох видів: школи при монастирях, які готували церковнослужителів, а також давали освіту дітям з різних прошарків населення, та школи вищого типу, для «дітей кращих людей» — «нарочитих мужів». Окрім навчання в школі існувало ще й індивідуальне навчання, яке, скоріш за все, було найпоширенішим. Як зазначають дослідники, «на Русі основний об'єм необхідних для життя знань (грамотність та навички трудової діяльності), вочевидь, викладалися дітям батьками. Саме таке положення речей припускає Устав Всеволода, який записує попівського сина, якщо він не знає грамоти, в ізгої. Нормальним, вочевидь, вважалося, що батько-священик навчає свого сина основам свого «ремесла»². Школи при монастирях давали знання з письма, читання, церковного співу та навички простих арифметичних дій, але головну роль отримувало богослов'я. Літописець пише: «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, які вчать філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають що краще».

«Навчання книжне» для дітей «нарочитих мужів», про яке пишеться в літописі «Повість врем'яних літ» — це створена князем школа «книжного вчення» при княжому дворі. Це були школи, де давалася серйозна на той час систематична освіта; тому ці школи для дітей «нарочитих мужів» готували кадри до державної, дипломатичної та церковної діяльності. Виходячи з державних потреб, у давньоруських школах вивчали основи

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 147.

² *Долгов В. В.* Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 67.

письма, читання, рахування (арифметика), спів, музику, поетику, риторику, іноземні мови (передусім давньогрецьку), богослов'я. Так, дослідники зазначають, що «характер освіти людей, яких вважались «філософами», тобто мудрецами — митрополита Іларіона, Климента Смолятича, Кирила Туровського, авторів літописів та безіменних повчань, примушує думати, що, по суті, воно полягало у вивченні наявного комплексу літератури — богословської та світської. Звідси особливе відношення до книги, яка була одним з фундаментальних, характерних рис давньоруської культури. Учень повинен був розуміти та тлумачити Писання, щось заучувати напам'ять, розбиратися в богослужбовому каноні, вміти співати, а в світоглядному відношенні стати благочестивим та переконаним християнином. «Вища освіта по-давньоруському — це *набуття начитаності під керівництвом наставника*, який вчив перш за все осягати прихований смисл написаного та розвивав вміння тлумачити оточуючу дійсність крізь призму християнської ідеології»¹. Вочевидь, інколи дітей з княжих та боярських сімей відправляли для освіти в Константинополь. Автор «Благання» Даниїл Заточник, зокрема, зазначає, що «азь бо, княже, ни за море не ходиль, ни от философъ научихся (я, княже, ні за море не їздив, ані у філософів не вчився)»², — звідки нам стає ясно, що хтось таки «за море ходив» для продовження своєї освіти.

Найдавнішими «словесними науками» в цьому навчанні були риторика (наука про красномовство та ораторське мистецтво) та піїтика, тобто поетика (теорія поезії). Перша мала справу з історичним, реальним матеріалом, а друга — зі світом вигадки. Найстаріший посібник з поезики, відомих в Давній Русі, — це перекладена з грецької мови стаття «О образех» Георгія Херовоска в давньоруському творі «Ізборник Святослава» за 1073 р., власне кажучи, це «роздуми про поетичні фігури та тропи: алегорії, метафори, уособлення»³.

За взірцем київської та новгородської при дворах давньоруських князів відкривалися і школи в інших містах — наприклад, в Переяславі, Чернігові, Суздалі школи створювалися при монастирях. Також важливо зазначити, що «кінцева мета освіти вищого порядку за давньоруськими стандартами не стільки оволодіння знаннями, скільки набуття навичок розуміння, тлумачення фактів життя та святих книг, християнського світогляду»⁴.

Навчання на Русі як в школах для дітей «нарочитих мужів», так і в звичайних школах при храмах та монастирях починалося зазвичай

¹ Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 69.

² Слово Даниила Заточника // «Ізборник» (Сборник произведений литературы Древней Руси). — М.: Художественная литература, 1969. — С. 234—235.

³ Высоцкий С. А. Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 149.

⁴ Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 76.

з 7 років. Вчитель навчав 8—10 учеників за рукописними книгами. Вчитель у X—XIII ст. в процесі занять з кожним учнем окремо не міг займатися більш ніж з 6 — 8 учнями. Такий розподіл школярів було звичною справою як в школах Давньої Русі, так і школах Західної Європи того часу. З актів кантора шкіл середньовічного Парижа відомо, що на одного вчителя припадало від 6 до 12 школярів, в школах Кльонійського монастиря — 6 учнів, в жіночих навчальних школах Тіля — 4—5 учениць. Така ж сама ситуація була і в давньоруських школах, один вчитель навчав до десятка учнів. Важливо зазначити, що в ці школи приймалися тільки хлопчиків. Окрім того, певного строку навчання не було, все залежало від здібностей учня: навчився рахувати, писати, читати, співати — значить, закінчив школу. Ученик приходив у школу вранці, заходячи в приміщення, кланявся іконам, вчителю, а потім і всім учням. Перед початком навчання всі молилися, після цього вчення починалося з відповіді уроку, який вивчався раніше. Весь навчальний матеріал вчився в школі, домашніх завдань не існувало.

Важливо зазначити таку характеристику давньоруської педагогічної культури, як її переважну направленість на моральний розвиток особистості. Дітей, за словами митрополита Михайла, слід навчати «словесам книжного розуму, також і благодію, і в правді, і в любові, і зі страхом Божим, чистоті і смиренномудрію; вчити ж їх слід не яростію, не жорстокістю, не гнівом, але радостовидним страхом та любовним звичаєм та солодким повчанням, і ласкавим міркуванням, і з поблажливостію... на користь душі ж і тілу». Тому в давньоруських школах дотримувалися суворої дисципліни, адже навчання включало в себе не тільки набуття певних знань, але, що вважалося найбільш важливим — виховання благочестя в учнях. Учням заборонялося битися, красти, шуміти в школі. В одному давньоруському букварі вчені найшли такий вираз (який говорить про сувору дисципліну тогочасної школи): «розга ум вострит, возбуждает память». Навчання та виховання «отроків» проходило при церкві, монастирі, вчителями були дяки або священики, тому весь навчальний процес характеризувався дуже глибоким вшануванням православного християнства: учні зобов'язані були ходити до церкви не тільки в святкові дні, але й ввечері, після закінчення занять, і основу навчання складало вивчення основ християнства.

Як пишуть історики, спочатку діти вчили літери абетки, які вивчали силабічним методом (поширеним в античності) — спочатку назви букв, а потім вчилися читати по складах: «методика навчання була, судячи з усього, достатньо проста. Знайдені берестяні грамоти з учнівськими вправами хлопчика Онфима дають цілком ясні уявлення. Вчитель показував написання літер, говорив, вочевидь, як вони звучать. Ученик «набивав» руку в написанні та запам'ятовував звучання»¹. В ті часи писали (як

¹ Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 72.

у Візантії) спеціальною паличкою — *стилем*, а в давньоруських пам'ятках її називають *писало*. Писало виготовлялося з рогу різних тварин або металу, і їх було багато знайдено при археологічних розкопках у Києві, Новгороді та інших давньоруських містах. Для письма використовували вкриті воском дерев'яні дощечки, а також бересту (кору берези). Як зазначають дослідники, «судячи з того, що відкриті при археологічних розкопках в Новгороді писала-стилюси мають з одного боку плоску лопаточку, спочатку тренування написання літер відбувалася з використанням навшещної дерев'яної дощечки-цери. Ученик записував букви та міг легко стерти варіант, який не вдався. Потім переходили до вправ на бересті. Писати на бересті непросто — потрібно сила та твердість руки»¹. Пергамен (вичинена шкіра телят, ягнят чи козенят) використовувався лише для написання книг та інших важливих документів, оскільки був дуже дорогим. Папір на Русі з'явився наприкінці XIV століття, значно пізніше, ніж на Сході (VI—XI ст.) або на Заході (XII—XIII ст.).

На зміст навчання давньоруського періоду вплинули традиції візантійсько-болгарської церковної освіти. Спершу використовувалися завезені з Болгарії віршовані азбуковники, пізніше на основі болгарських укладалися власні оригінальні азбуковники. «Часослов» використовувався як перша навчальна книга, оскільки «Часослов» — це «книга, яка містить тексти піснє співів та молитов для щоденних церковних служб (часів) в Православній Церкві (служила також книгою для читання при навчанні»², потім вчилися по Псалтирю, оскільки «Псалтир — одна з книг Біблії, містить 150 псалмів; в середньовіччі основна навчальна книга»³. Укладалися «Парамійники» — літургійно-учительські збірники (біблійні тексти, вибрані зі Старого Заповіту) та апракосні Євангелія («апракос — церковна книга (Євангеліє чи Апостол), читання в якому розташовані в порядку проходження святкових днів»⁴). Однією з найважливіших богослужбових книг, які використовувалися в процесі навчання дітей грамоті, був «Апостол» («Апостол» — богослужбова книга, яка включала в свій склад окремі книги Нового Заповіту — «Діяння апостолів» та 21 послання апостолів»⁵).

Діти також отримували навички лічби (в межах 100, рідше 1000). Навички лічби набувалися в процесі гри. В районі Подніпров'я археологами

¹ Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 72.

² Русская азбука в инициалах XI—XVI веков. — М.: НИЦ «Скрипторий», 1998. — С. 159.

³ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 411.

⁴ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 410.

⁵ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 410.

виявлені скляні та глиняні грально-рахункові жетони VI—VII ст. Такими жетонами користувалися давні римляни, які застосовували їх для лічби та ігор на гральних дошках. Аналогічним чином використовували їх і східні слов'яни. Однак варто зауважити, що в давньоруських школах найбільш слабо викладалася математика, адже тільки в XVI ст. стали з'явилися підручники з арабськими цифрами. З чотирьох правил арифметики (додавання, віднімання, множення та ділення) на практиці використовувалося тільки додавання та віднімання, майже не застосовувалися дії з дробами. Більш-менш було розвинута геометрія, а точніше кажучи, практичне вимірювання ділянок землі. В астрономії також головним було її практичне застосування в житті, наприклад складання календарів. В навчальних програмах слов'ян видне місце відводилося співу, в основному церковному.

Разом з тим в давньоруських школах існували, певна річ, й багаті народні педагогічні традиції у вигляді приказок і примовок, загадок, дитячих пісень, танців, мудрих афоризмів, музики. Їх значення не просто велике, але без перебільшення слід його назвати визначальним.

Окрім того, школи були не тільки учбовими закладами, але і центрами культури, в них перекладалися твори візантійських авторів, переписувались рукописи і формувалася контингент освіченої молоді. За приблизними підрахунками, княжа школа при дворі Володимира з контингентом в 300 учнів за 49 років (988—1037) могла підготувати понад тисячі освічених вихованців. Традиції шкільної освіти князя Володимира продовжив його син, князь Ярослав Володимирович Мудрий. За словами літопису «Повість врем'яних літ», «Адже батько його Володимир землю розорав і спушив, тобто хрещенням просвітив. Цей же Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну»¹. Слова літописця про те, що Володимир «виорав» землю для розвитку освіти, а його син Ярослав посіяв навчання книжне, розкривають певну спадкоємність в розвитку давньоруської освіти, адже київська освіченість носила характер не простої грамотності, а справжньої систематичної шкільної освіти.

Перші свідчення про освіту дівчат відносяться до XI ст. В 1086 році княжна Анка — Анна Всеволодівна, сестра Володимира Мономаха і онука Ярослава Мудрого, відкрила училище для дівчат при Андріївському монастирі в Києві. Ця княжна змолоду відзначалася начитаністю, оскільки атмосфера в княжому середовищі була висококультурною. Приймаючи монарший постриг, в 1086 р. при Андріївському монастирі Анка відкрила перше в Європі жіноче училище (тобто жіночу школу), яким і керувала 26 років. Літопис «Повість врем'яних літ» цю подію описує так: «В літо 6596 [1086]. Всеволод заклад церкву святого Андрія за митрополита Івана Преподобного і заснував біля тої церкви монастир. У ньому постриглася дівою дочка його на ймення Янька, [она же Янка]. Оця Янка зібрала бага-

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 241.

то чорноризець і жила з ними згідно монастирського чину»¹. Ярославова онука Янка володіла неабиякими дипломатичними здібностями: в 1089 р. очолювала давньоруське посольство у Візантію. Оцінюючи просвітницьку діяльність княжни, видатний російський історик В. Н. Татішев писав: «Ця Анна, донька Всеволода... за її благочестиве життя, старанність та навчання юнацтва та інше достойна називатися великою та достохвальною».

Багато представників привілейованих верств були знайомі не тільки з грамотою. Князі, бояри, дружинники, не кажучи вже про книжників, володіли іноземними і древніми мовами. Освіченістю та любов'ю до книг славився князь Ярослав, який і отримав за свою освітню діяльність назву Мудрий. Галицький Ярослав Осмомисл отримав своє прізвисько саме за те, що знав аж вісім мов. П'ять мов знав син Ярослава Всеволод, про що згадує його син Володимир Мономах в своєму трактаті «Повчання дітям». Окрім того князь Володимир Мономах написав «Повчання дітям», що тако ж свідчить про його надзвичайну освіченість.

Для шкільної системи Давньої Русі характерна велика кількість привезених чи запрошених із Візантії грецьких вчителів, які володіли систематичною науковою підготовкою, яка включала риторику, діалектику, граматику, і ці дисципліни передавалися давньоруським учням. Прикладом такого блискучого учнівства являється митрополит Іларіон, який написав «Слово о законі і благодаті» — бездоганий риторичний твір, вірєць давньоруського красномовства, що свідчить про вплив візантійської та античної ораторської традиції. Слід зазначити, що систематичну освіту отримали також і Кирило Туровський, і Нестор-літописець, і анонімний автор «Слова о полку Ігоревім», адже їхні твори могли з'явитися тільки у високій книжній культурі. Книжна мудрість цінувалася в тогочасному суспільстві, про що свідчать й афоризми з різних давньоруських творів: «велико єсть богатство человеку ум» («розум — велике багатство для людини»), «уча учи нравом, а не словом» («навчаючи — вчи вчинками, а не словами»), «луче собирать ум, негли богатство лукаво» («краще розум збирати, аніж багатство лукаве»)². В давньоруській рукописній книзі «Ізборник Святослава» за 1076 рік є стаття «Слово некоего калугера о чтении книг», яка представляє собою не тільки традиційний панегірик (похвальне слово) на честь книжної грамотності та книг, але й містить своєрідні настанови щодо самого процесу читання: «добре діло, браття, читання книжок, особливо для кожного християнина, адже сказано: «Блаженні ті, хто пізнає вчення його, всім серцям лине до нього». Що означає: пізнавати вчення його? Коли читаєш книгу, не намагайся швидко дочитати до наступного розділу, але подумай, про що говорить книга та слова її, та тричі звернися до одного розділу... Скажу так: кінь управляється та утримуєть-

¹ Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 317.

² Древнерусские сборники афоризмов // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 214 — 223.

ся вуздою, праведник же — книгами. Не зібрати корабля без цвяхів — не буде праведника без читання книжного. Коли полонений завжди думає про рідних своїх, так і праведник — про читання книжне. Краса воїну зброя та кораблю — паруса, так і праведнику — шанування книжне»¹.

Хоча ми і не володіємо статистикою шкільних закладів давньоруського періоду, можна з впевненістю припустити, що тогочасна Русь мала значну кількість шкіл, в усякому разі в містах, і відсоток грамотних (особливо серед вищих прошарків населення) був високим. В будь-якому випадку, всі князі та православне духовенство були грамотними. Також важливо визнати, що в давньоруський період сформувалася справжня інтелектуальна та мистецька еліта, яка досягла високого культурного рівня.

З монголо-татарською навалою припиняють своє існування багаті давньоруські міста та укріплені селища, припиняється блискучий розквіт культури та мистецтва. Наваля викликала глибокі потрясіння в політичному, економічному та культурному житті країни, багато в чому загальмувало її рух вперед. Занепад культурного життя Давньої Русі в результаті татаро-монгольської навали (як відомо, в цей час загинула більша частина давньоруських рукописів) відобразився і на освіті. Візантійська освіченість була зруйнована в результаті монгольського завоювання. Книжні знання та просвітницька діяльність були цілковито зосереджені в православних монастирях та церквах, і саме православні монастирі зіграли в цей час (XIII—XV ст.) роль хранителів та розповсюджувачів освіти.

Контрольні питання:

1. Коли виникла слов'янська абетка? Хто був її творцем?
2. В чому полягає значення винайдення слов'янської абетки?
3. В чому полягає різниця між кирилицею та глаголицею?
4. Чому глаголиця не витримала випробування часом та зникла?
5. В чому полягає різниця між церковнослов'янською мовою та давньоруською?
6. Якою мовою були написані «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Руська правда»?
7. В чому полягала особливість шкільної освіти Давньої Русі?
8. Які існували типи шкіл в давньоруський період?
9. В чому полягала різниця між школами для дітей «нарочитих мужів» та школами при монастирях?
10. Чи можна стверджувати, що населення Давньої Русі були в основному неграмотним? Наведіть факти.

¹ Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 149.

ГЛАВА 2. КНИЖНА СПРАВА

Характерні особливості рукописної книги Київської Русі

Книги у Київській Русі вважалися одним з найкращих та дорогих подарунків, а богоугодна праця переписувача книг — найшановнішою. В Давній Русі переписувалося тисячі книг, але історія зберегла для нас лише близько сорока імен переписувачів і оздоблювачів книг («поп Упирь Лихой», «диякон Григорій» тощо), які залишили на їх сторінках довершені заставки, ініціальні літери, мініатюри, зображення давніх храмів, євангельських сюжетів, ликів святих, князів та їхніх родин.

Писемність та книжна справа дуже швидко розповсюдились на давньоруських землях з прийняттям християнства. Серед книжних людей XI—XIII ст. були і служителі Православної Церкви (митрополити, єпископи, монахи), і князі, і навіть прості городяни. Серед митрополитів це були славнозвісний Іларіон і Іоанн II Добрий, про якого літописець згадує такими словами: «Був же Іван сей — муж, хитрий до книг і учення, милостивий до убогих і вдовиць. Ласкавий до всякого — і багатого, і убогого, смиренний розумом, і тихий, і мовчазний, речистий же книгами святими, утішаючи печальних. І такого не було передше в Русі, ні по нім не буде такого».

Рукописна книга Давньої Русі має певні, притаманні тільки їй особливості. Наші предки любили її та розуміли її призначення — служити добру та просвітництву людей, а книголюб'є розглядалося як одна з християнських чеснот. Так, в «Повісті врем'яних літ» за 1037 рік ми знаходимо такий запис: «А коли старанно пошукаєш у книгах мудрості, то матимеш велику користь для душі своєї. Бо той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужами. Читаючи пророчі бесіди, євангельські та апостольські повчання і життя святих отців, одержує душу користь велику»¹. Тому книги шанувалися та сприймалися як твори мистецтва. Як влучно зауважують дослідники, «Давня Русь залишила нам багато стислих похвал книгам. Повсюди підкреслюється, що книги приносять користь душі, вчать людину стриманості, спонукають її захоплюватися світом та мудрістю його упорядкування. Книги відкривають «розмисл сердечний», в них краса, і вони потрібні праведнику, як зброя воїну, як паруса кораблю»².

Відомо, що книгописання на Русі в XI—XIV ст. було безумовною прерогативою церкви. Саме існування книги було, звичайно, обумовлено потребами щоденного відправлення церковних служб, яке вимагало великої кількості богослужбових книг: Біблія, Євангеліє, Псалтир, Часослов та інші. Це ж зазначають і дослідники: «християнізація Русі вимагала великої кіль-

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 243.

² Лихачев Д. С. Первые семьсот лет русской литературы // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 16.

кості церковно-богослужбових книг, які переписувалися з болгарської чи грецької на давньоруську мову, яка формувалася. Давньоруська література з свого початку пропагувала та відстоювала національно-державні ідеї політичної та релігійної Русі, формувала національну самосвідомість давньоруського суспільства¹. Тому переписування «книг святих» вважалося одним із виявів благочестя і служіння Богові. В більшості випадків переписувачі книг копіювали тексти та малюнки з якогось іншого оригіналу.

Перші давньоруські книги, написані в другій половині XI століття, свідчать про те, що в середині XI ст. на Русі була розвинута діяльність книгописних майстерень та служб, які забезпечували їх необхідними матеріалами (спеціальними чорнилами, обробленими шкірами — пергаменом тощо) та високопрофесійними переписувачами та художниками. Довгий час вважалося, що переписувачі були особами переважно духовного звання. Але визначний дослідник культури слов'ян Борис Рибakov підрахував, що серед переписувачів XI — XV ст. більша половина були особами світським, які не належало до церкви. Як зазначають дослідники, «переписування священних книг вважалося справою богоугодною; окрім добровільних переписувачів в монастирях, були наймані «добровольці», а в містах — багаточисельний клас переписувачів-промисловців, які переписували книги на замовлення, а також на продаж»².

Розмноженням рукописних книг займалися книгописні майстерні при державних (княжих) канцеляріях, монастирях та церквах; переписування книг та художнє оформлення здійснювали церковнослужителі, монахи та світські люди. Окрім того, потреба в книгах, і перш за все для діяльності православної церкви, викликала своєрідну галузь ремесла, в якій працювало багато людей. Крім книгописців і палітурників, над книгою працювали художники, перекладачі з грецької, сирійської мов, редактори, ювеліри і, звичайно, майстри з виготовлення пергамену, на якому писалася книга.

Згадування про книгописну майстерню вперше зустрічається в «Повісті врем'яних літ». В записі подій за 1037 рік літописець Нестор говорить, що великий київський князь Ярослав Мудрий «і до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі. І зібрав писців много, і переклали вони із грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули, за їхніми книгами повчаються вірні люди і насолоджуються, навчаючись божественного слова. Так, неначе один хтось виоре землю, а другий посіє, а інші — пожинають і споживають страву неосудну, так і це. Адже батько його Володимир землю розорав і спушив, тобто хрещенням просвітив. Цей же Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну. Велика-бо користь буває

¹ *Крянев Ю. В., Павлова Т. П.* Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 312.

² *Гнедич П. П.* История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 75.

чоловікові від науки книжної, бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість здобуваемо зі слів книжних. Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книга — бездонна глибина, ми ними в печалі втішаємось, вони — узда для тіла і душі¹. Тому, як зазначають дослідники, «найперший скрипторій був створений Ярославом Мудрим, в літописі розповідь про цю подію поміщається під 1037 р. Можливо, що книжна майстерня була організована при храмі Софії Київської. Факт цей зовсім не беззаперечний, оскільки в «Повісті врем'яних літ» закладка храму та переписка книг хоча й згадуються в одному смисловому блоці, але не пов'язані прямо. Тим не менш припущення про організацію скрипторія при Софійському соборі здається цілком переконливим, оскільки в подальшому більшість храмів становились центрами книжного виробництва»².

В основному ми не знаємо імена тих, хто створював ці стародавні рукописи, тому «анонімність пам'яток Середньовіччя слід розглядати не тільки як прояв монашеської скромності, але і як намагання давньоруського книжника надати своєму творові вічне та загальнолюдське звучання»³. Інколи переписувачі таки лишали записи в кінці книги, які вони зробили по завершенні своєї тяжкої справи. Це своєрідні щоденники, які дають різні відомості про переписувача та обставини в процесі його роботи над книгою, тому «образ давньоруського переписувача (частіш усього ними були монахи, іноді князі та бояри) встає перед нами з приписок в кінці рукопису. В ньому переписувач повідомляє декотрі свідчення про свій труд, про місце та час створення рукопису, наводить свої роздуми»⁴. Частіш всього в щоденикових записках переписувач повідомляв про своє ім'я, нерідко вказувалась і професія, наприклад: «поп Упирь Лихой» (1047 р.), чи «Антоній, інок» (1129 р.). Інколи переписувачі залишають «записи на полях: «Похмельнь есмь», «Чересь тынь пьють, а нас не зовуть», «О, Господи, помози, о, Господи, посмеши: дремота неприменьная и в сем рядке помешахся», «Ох лихо мне лихого сего попирья: голва мя болит, и рука ся тепет», «Сести ужинать клюкования съ салом съ рыбьим»⁵. Якраз ці красномовні обмовки дозволяють реконструювати складний процес створення давньоруської книги, окрім того вони надають рукописним книгам людської теплоти. Тому, як зазначають дослідники, «відношення переписувачі до своєї тяжкої праці, яка вимагала великого напруження та уваги,

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 241.

² Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 80.

³ Травников С. Н., Ольшевская Л. А. История русской литературы. Древнерусская литература: Учебное пособие для вузов. — М.: Дрофа, 2007. — С. 14.

⁴ Еремин И. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 13.

⁵ Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 81.

знайшла прекрасне відображення в записах переписувачів. Складність та трудність виконання тератологічного (звіриноподібного) орнаменту спонукає переписувача... в середині заставки написати найдрібнішим, який можна ледве прочитати, почерком: «Господи, помоги многогрешному Иоанну написати ми заставицу сию»¹.

Сама робота над книгою — її переписування з оригіналу — була дуже трудомісткою та тривалою. Причому робити її без належного благоговіння вважалося найважчим гріхом. Ось і починав справу переписувач зі страхом та трепетом і молитвою до Бога. Збереглися записи із зазначенням початку та закінчення роботи над книгою. Наприклад, Остромирово Євангеліє, яке було замовлене Остромиром для відправлення літургії в новгородській церкві святої Софії (і яке вважається найстарішою давньоруською рукописною книгою), було переписано за 7 місяців (з жовтня 1056 р. по травень 1057 р.). В книзі 294 аркуша, значить переписувалось близько 1,5 аркуша в день. В цілій низці записів в інших давньоруських книгах монахи-переписувачі повідомляють, що вони працюють над книгою ввечері чи навіть вночі: «уже ноць, вельми темно». Або вибачаються за допущенні помилки, при цьому посилаються на «дрімання».

Як цілком слушно зазначають дослідники про якісь приписки в давньоруських книгах, «чи не більша частина приписок не мають жодної вказівки на соціальне походження замовників та переписувачів книг: їх імена, особливо останніх, буквально тонуть у великій кількості самозневажливих визначень, з яких найбільш стислими є... „грішний раб” та „раб Божий”»². Іноді в кінці книги ми зустрічаємо і досить розгорнуті тексти переписувачів. Так, «Повість врем'яних літ» (так званий Лаврентіївський список) був створений в 1377 році монахом Лаврентієм для суздальського великого князя Дмитра Костянтина, і «свідчення про це ми знаємо із запису Лаврентія в кінці переписаного ним рукопису. Запис цей, до речі сказати, дуже колоритний. «Радуется купець, прикуп створив, и кормчий в отишь пристав, и странник в отечество свое пришед. Тако же радуется и книжный писатель, дошед конца книгам, — тако же и аз худый, недостойный и многогрешный раб божий Лаврентий мних... И ныне, господа, отци и братья, оже ся где буду описал или переписал или не дописал, — чтите, исправливая Бога деля, а не клените, занеже книги ветшаны, а ум молод, не дошел»³.

Технологія виготовлення рукописної книги

Виготовлення давніх рукописних книг було справою також дорогою. До XIV ст. матеріалом для аркушів рукописних книг служив перга-

¹ *Свирич А. Н.* Искусство книги Древней Руси XI — XVII вв. — М.: Искусство, 1964. — С. 25.

² *Розов Н. Н.* Книга Древней Руси XI — XIV веков. — М.: Книга, 1977. — С. 96.

³ Цит. по: *Еремич И. П.* Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 40—41.

мен — шкіра особливо ретельної та тонкої обробки. *Пергамен* (з грецької Pergamos — Пергам, нині Бергама, місто в Малій Азії, де з II ст. до н.е. і майже до XV ст. виготовлявся найкращий пергамен) — спеціально оброблені шкури тварин, які застосовувалися в якості основного матеріалу для письма до винаходу паперу. Як зазначають дослідники, «виготовлені в Пергамі тонкі сорти пергамену називалися «Charta pergamena», звідси й отримали давньоруську назву рукописів «харатейні». В суботі тих, хто переписував книги, слово «харатейний» мало подвійний смисл: прямий, який вказував на матеріал рукопису, та переносний, який вказував на особливу древність книги»¹. З появою пергамену змінилась форма книги — замість сувою (скрученого довгого аркушу паперу) вона набула вигляду, близькому до сучасного (кодекс).

Шматки чудово обробленої шкіри — аркуші пергамену — обрізалися по боках, їм надавалася прямокутна форма, потім їх зшивали в зошити по 8 аркушів — і цей давній порядок брошюровки зберігся донині. Як зазначають дослідники, «пергаменні рукописи не мали суворох стандартів, як паперові. Формат майбутньої книги вибирав сам переписувач, а з шкіри можна було викроїти будь-які шматки»². Нерідко переписувачі скаржилися на невисоку якість пергамену — деякі аркуші потребували штопання та затягування дірок. Зшиті зошити збирали докупи у книгу. В залежності від формату та кількості аркушів, на одну книгу було потрібно від 10 до 30 шкір тварин. До монгольського періоду всі книги писали на пергаменті, а в XIV ст. окрім пергамену стали використовувати папір і потім поступово повністю на нього перейшли. Але любителі розкішних пишнobarвних видань продовжували замовляти книги на пергамені і після появи паперу. У подальшому пергамен стали використовувати для обтягування палітурки.

Основними інструментами письма в записях згадуються «перо» і «чорнило». В XI—XIV ст. писали пташиними (гусячими) пір'ями та чорнилами різних відтінків (від світло-іржавого до чорного). Як правило, текст писали у два кольори: чорним і червоним. Червоним — перші рядки, звідси вираз «червоний рядок», а також окремі слова або речення, на які читач повинен був звернути особливу увагу. У рукописах великого формату текст komponувався у два стовпчики. У книжках малого розміру на кінцевих сторінках за наявності вільного місця текст закінчувався фігурним трикутником. Для отримання рівних рядків аркуш пергамену розлініювали за допомогою *лінійки та писала* з рогу, без барвника, при цьому визначали також поля. Лівий бік завжди ідеально рівний, а рядки праворуч під це правило не підпадали.

Стародавні мініатюри так зображали переписувачів за роботою: сидять вони на стільцях без спинок за столом, на якому лежить книга. Осно-

¹ *Свирин А. Н.* Искусство книги Древней Руси XI—XVII вв. — М.: Искусство, 1964. — С. 18.

² *Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник.* — М.: Высшая школа, 1994. — С. 71.

вне положення пергамену при письмі — на коліні. Поряд з місцем роботи — тумба з інструментами: тут чорнильниця з двома отворами — для кіноварі (червона фарба) та звичайних темних чорнил, циркуль, перо, ніж, лінійка, ножиці, шило. Коли робота переписувача закінчувалася, декілька зошитів скріплялися в нову книгу та переплітались, «крились», як називали це в ті часи. Усі рукописні давньоруські книги ще й «одягалися» в коштовні оправи для захисту та надання ошатного вигляду. Для виготовлення палітурки використовувалися добре висушені й оброблені дерев'яні дошки, які надійно скріплялися з блоком, їх покривали ще й добре виділеною шкірою. Нерідко замість шкіри вживалися коштовні тканини — парча, бархат, атлас. Обов'язковим елементом були орнаментовані застібки, відлиті з металу, найчастіше з бронзи. Для захисту палітурки і для його оздоблення використовувалися металічні бляхи. Іноді книги покривалися золотими та срібними окладами, з інкрустацією дорогоцінним камінням. Відтак книга була схожа на коштовну річ або ювелірний виріб.

Для кожного переписувача зроблена ним книга ставала немов його дітищем, вона несла в собі частину його душі. Можна собі уявити, яку радість та полегшення відчував переписувач, закінчивши свою нелегку працю. Однак радість ця інколи мішалася з тривогою, адже невідомо, в які руки попаде дорогоцінний твір. І ось переписувач додає до післямови страшні закляття: «хто вкраде сію книгу, да буде тому в нинішньому віці та майбутньому вічна мука», чи «а який поп чи дякон читає, а не застібає всіх застібок [на низі], буді проклят».

Структура книги. Основна задача книги — просвітництво, і цій меті в рукописній в книзі підкорялося все: наявність чи відсутність мініатюр та мальованих оздоблень, співвідношення тексту та полів. Всі книжкові оздоблення — а це мініатюра, заставка, ініціал (велика літера на початку тексту) або навіть палітурка — повинні були допомогти читачу правильно розібратися в написаному, вчасно припинити читання, примусити задуматися, звернути увагу на якусь думку, показати початок нової логічної частини. Оздоблення книги переписувачі книг створювали для тексту, адже образ, створений орнаментом, ненадовго відволікав увагу читача від змісту книги і переключав його свідомість в область асоціацій, даючи поживу для роздумів та одночасно короткочасний відпочинок від читання. Як зазначають дослідники, «безумовно, що перші взірці книжних оздоблень, як і сама книга, були принесені на Русь разом з писемністю, з книгами. Але це зовсім не означає, що давньоруський рукописний орнамент являється запозиченим. Адже прикрашали й твори з срібла й золота, і одяг, і кераміку, й інші побутові предмети. Орнамент — явище не тільки і не стільки книжне... І він змінюється з моменту своєї появи. Створюючи нові книги, переписувачі та ізографи зразу за допомогою оздоблення наповнювали їх народним духом, народною традицією, певним смислом. Ніхто не заперечуватиме істину, що мистецтво кожного народу має свої національні особливості. Так і книжні оздоблення: зустрічаючись в усіх середньовічних рукописах — візантійських, давньоруських, французь-

ких, германських, італійських тощо, — вони мають національні особливості, які проявляються як в манері виконання, так і в кольоровій гамі, яка використовується»¹. До художнього оздоблення книги відносять мініатюри, заставки, в'язь, ініціали, кінцівки, маргінальні малюнки (тобто малюнки, які знаходилися на краях аркушу, береги аркушу латинською мовою — це «маргінеси»).

Заставка знаходилася перед початком книги, перед окремими її розділами чи тлумаченнями. Прикрашенням рукописної книги були *мініатюри* — це була важлива частина художнього оформлення рукописної книги. Мініатюри поділялися на вихідні, або «лицьові», й ті, що власне «відкривають» текст. В основному це були живописні зображення євангелістів, Ісуса Христа, Трійці. В давньоруській книзі послідовність ілюстрацій завжди відповідала послідовності розвитку сюжету.

Окрім своєї естетичної функції оздоблення, мініатюри допомагали глибше розуміти та засвоювати зміст. Рукописи з великою кількістю кольорових ілюстрацій прийнято називати «лицьовими». Так, «лицьовим» є Остромирове Євангеліє: в цій найдревнішій давньоруській книзі є мініатюри із зображеннями трьох євангелістів — св. Іоанна, св. Луки та св. Марка. Мініатюра із зображенням четвертого євангеліста — св. Матфея, — немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. «Лицьовим» також є знаменитий «Ізборник» Святослава.

Величезну роль в створенні рукописної книги грали і художники. З видатним мистецтвом та фантазією виписували вони *ініціали* (або великі літери) — найбільш розповсюджене оздоблення рукописної книги. В рукописних книгах ініціалами відмічали початок тексту чи розділів. Ініціал являвся одночасно і елементом письма, і елементом прикрашення. В ініціалах давньоруських книг проглядали голови птахів, чудернацьких створінь, людські обличчя. Також ініціали малювалися у вигляді якихось тварин, стилізованих квітів та рослин, в деяких ініціалах ховалися чудовиська, інші були утворені за допомогою переплетених ременів чи джгутів. Одним з найбільш цікавих видів ініціалу є сюжетні ініціали, які зображають людей в якійсь певній ситуації: фігурки рибалок, сіячів, орачів, воїнів тощо. Це реальні побутові сценки, а фігури людей намальовані так, що легко вгадується та чи інша буква (наприклад, двоє рибалок тягнуть риболовні сіті — вгадується літера Н).

Писалася давньоруська книга спеціальним шрифтом — *уставом* — який вживався в XI—XIII ст., а з чотирнадцятого століття з'явилася його спрощена форма — на півустав Устав відрізнявся особливою ретельністю написання літер — кожна писалася окремо від іншої, текст не ділився на окремі слова. В оформленні староруської книги також широко використовували декоративний елемент — *в'язь*. Це декоративне письмо, яке зв'язує літери в безперервний орнамент. Писалася в'язь червоною фарбою,

¹ Русская азбука в инициалах XI—XVI веков. — М.: НИЦ «Скрипторий», 1998. — С. 15—16.

а в найдорожчих книгах — золотом. *Кінцівки* — це художнє завершення тексту (розділів книги) у вигляді графічного малюнка чи трикутника.

Уже майстрів перших відомих нам книг характеризували високий рівень художньої культури, довершений смак. Перше, що варто зазначити, це різноманітні формати та обсяги книг залежно від змісту та призначення: або великий фоліант близько тисячі сторінок пергаменту чи паперу, або невеличка книжка кишеневого розміру. Це свідчить про високий рівень майстерності переписувача та художника, які робили книгу. Нерідко рукописи прикрашалися малюнками, причому не тільки на окремих сторінках, але і на полях. На початку тексту поміщалися орнаментальні заставки.

Широко і зі смаком на сторінці компонувалися заставки, їх завдання — привернути увагу читача до початку розділу. В одній книзі могло бути від 3 до 6 заставок, але відомі рукописи, де їх набагато більше. У композиції окремих заставок вводилися зображення святих.

Книжні центри Давньої Русі

Виникнення книжних центрів було пов'язано перш за все з діяльністю політичної влади та духовенства. Починаючи з XI ст., книгописання зосереджується навколо княжого двора та православної церкви. Монастирі були на Русі не тільки релігійними, але і загальнокультурними центрами. Там велось літописання, писалися ікони, переписувалися книги, складалася сама давньоруська література. Головними містами Русі XI ст. були Київ та Новгород, вони й були визначними книжними центрами того часу. В князівському Києві при Софійському соборі існувала найбільша книгописна майстерня, а також величезна бібліотека. Про це згадує Нестор-літописець за 1037 рік: «Ярослав же цей, як уже сказали, мав любов до книг і багато переписав їх і зібрав у церкви святої Софії, яку сам створив і прикрасив її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і сосудами церковними»¹.

Найдавнішим центром книжності російської півночі був Новгород. В Новгородському Софійському соборі, найбільшій книжній скарбниці Русі, створювалися та зберігалися списки новгородських літописів, зводи законів — «Руська правда», твори давньоруських письменників, переклади з грецької та латинської мов. Окрім того, найдревніша рукописна книга, яка повністю збереглася до наших часів — це Остромирово Євангеліє, яке було створено для новгородського посадника Остромира в 1056—1057 роках, і декілька століть воно використовувалося під час служби Божої в Софійському соборі Новгорода. Окрім цих великих міст, центрами переписування книг були Галич, Чернігів, Володимир-Волинський, Переяслав, Ростов. З Києва, Новгорода, Пскова та Галицько-Волинської землі йшло розповсюдження книжності по всій Русі. Між книжними центрами постійно йшов обмін книгами, і самі майстри мандрували з одного монастиря в інший, передаючи свій досвід.

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 243.

Велика кількість давньоруських книгописних майстерень свідчить про достатньо різноманітний характер переписаних книг. Окрім переписування книг, в монастирях, цих центрах давньоруської вченості, провадилася величезна перекладацька робота — в переважній більшості переклади були з грецької мови, а також болгарські та сирийські оригінали. Перекладалися книги Святого Письма, життя святих (агіографія), твори з історії, природничих наук, збірники висловлювань давніх мудреців, перекладні історичні хроніки, літописи, які поступали з Візантії та Болгарії. Починаючи з XI ст. на Русі створювалася і своя власна література — літописи «Повість врем'яних літ», життя перших давньоруських православних святих — «Сказання про Бориса та Гліба», видатні взірці ораторського мистецтва — «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона.

Заснування бібліотек. Як вже зазначалося, що пергамент був дуже дорогим, а письмо уставом повільним, тому виготовлення книги, навіть декількох копій чи єдиної копії, вимагало великих витрат. В досить певному сенсі книги були символом розкішного інтелектуального життя. Тим не менш, в Давній Русі було велика кількість книжок. Незважаючи на численні пожежі та повне знищення книг під час воєн, особливо протягом монголо-татарського нашествия, збереглося більш аніж п'ятисот манускриптів та тисяча грамот та документів, написаних в період з XI по XIV ст., в основному в монастирських бібліотеках.

Накопиченню знань, обміну інформації, розвитку шкільництва сприяло заснування при храмах, монастирях та князівських дворах *бібліотек*. Як зазначає український історик-археолог П. Толочко, «для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки, що створювалися при монастирях і церквах... На Русі було багато бібліотек, але перша і найбільш значна знаходилась у Софії Київській. Заснування її в 1037 р. стало видатною подією в культурному житті Київської Русі, і не випадково вона так детально описана літописом... За студійським монастирським статутом, бібліотека перебувала у віданні спеціального брата-бібліотекаря. Братія, згідно з його розпорядженням, повинна була приходити в певний час для читання книг. Частина братчиків займалася переписуванням книг»¹. Окрім найбільшої та найбагатшої книгозбірні Ярослава Мудрого, який кохався в книгах, існували бібліотеки і при інших церквах і монастирях. Тому «переписка книг в скрипторії при київській митрополії невдовзі призвела до створення першої відомої на Русі бібліотеки, чи, вірніше, книгосховища... Заснування бібліотеки вказує на значне накопичення книг вже в 30-ті роки XI ст. На думку дослідників, бібліотека при Софійському соборі нараховувала до 950 томів рукописних книг. В ній зберігались головним чином богослужбові книги, необхідних для храмів, які будувалися і для нових єпископій, що відривалися в різних частинах Русі. В фонд бібліотеки входили книги для світського, повчального читання, як, наприклад, Ізборники 1073 та 1076 років, без сумніву, були в ній і перші екземп-

¹ Толочко П. П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 312.

ляри перекладної літератури. Тут же зберігалися різні архівні документи: договірні грамоти, княжі заповіді, синодики та інше, з яких потім літописці черпали немало різних свідчень»¹.

Варто зауважити високий освітній рівень давньоруських князів, які багато свого часу та коштів приділяли розвитку книжної справи. Так, П. Толочко про них так пише: «Великими любителями книг виступали також давньоруські князі. Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами кліті своїх палат; князь Миколай Святоша витратив на книги всю свою казну і подарував їх Печерському монастирю. Великим книжником літописи називають волинського князя XIII ст. Володимира Васильковича. Власні книжкові зібрання були також у деяких освічених ченців. Багато книг мав один із учнів Феодосія Печерського Григорій. Помітивши, що його книги почали красти, він, щоб не вводити злодіїв у спокусу, подарував частину свого зібрання «властелину града», іншу продав. Згодом він почав збирати нову бібліотеку»².

Серед давньоруських великих князів були не лише «почитальники книжні», але князі, які окрім державних справ ще займалися написанням книг. Першим серед «книжників» літописи називають Ярослава Мудрого (977—1054), який «до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі»³. Також «книжними шанувальниками» були Ярослав Галицький Осмомисл (? — 1187), який знав вісім мов, що і відбилося в його імені (осмо — вісім). Великий князь Володимир Мономах залишив для своїх нащадків дидактичний твір «Повчання дітям»⁴. За свідченням Іпатського літопису, князь Володимир Василькович Волинський сам залишив не менш як 20 рукописних книг, також великою вченістю відзначався Костянтин Всеволодович Ростовський (1185—1218).

Завдяки освітній діяльності давньоруських князів, які витрачали гроші на придбання книг та утримання книгописних майстерень, книжковий фонд Русі складав щонайменше 130—140 тисяч томів. Переписана від руки, зроблена з пергаменту, багато оформлена книга коштувала дуже дорого — приблизно стільки ж, скільки невеликий маєток або міський будинок, або 12 гектарів землі, або отара овець. Так, волинський князь Володимир Василькович купив для побудованої ним у місті Любомлі церкви молитовник за 8 гривень кун, що було еквівалентом отари овець у 40 голів. В знаменитому Мстиславовому Євангелії, яке було написано близько 1115 року, книгописець попович Олекса, який працював з майстром-

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 154—155.

² *Толочко П. П.* Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 312.

³ *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).* — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 241.

⁴ *Повчання (Володимира Мономаха за Лаврентіївським літописом) // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).* — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 353—375.

палітурником Жаденом, на останньому аркуші зауважує, що «ціну ж Євангелія цього един Бог відає», адже ця книга коштувала дійсно дуже дорого: початкові рядки тексту були написані чистим золотом, окрім того, оклад цього Євангелія був зроблений зі срібла та оздоблений золотими кіотами із зображеннями святих євангелістів.

Що ж читали наші грамотні предки, та що могло бути в княжій бібліотеці, окрім богослужбових книг? В цих бібліотеках знаходилися різні «Життя святих», налічувалися твори енциклопедичного характеру — «Ізборники», «Шестидневи», «Фізіологи», які містили відомості з філософії, історії, географії, зоології, астрономії. Так, існували «Ізборники» Святослава 1073 та 1076 років. В ці древні збірки входили церковні твори, статті з граматики, логіки, поезики, притчі, загадки, а також різноманітні повчання (наприклад, повчання про те, якими правилами повинна керуватися людина в житті). Книга «Фізіолог» — збірка розповідей про властивості реальних та фантастичних тваринах, в супроводі алегоричних тлумачень в душі християнського віровчення. Про читачів цих бібліотек, окрім того, що вони були грамотними, ми нічого не знаємо. Але в кінці «Ізборника» читаємо одну з найдревніших порад, як треба читати: «Когда читаешь книгу, не тщишь торопливо дочитать до другой главы, но уразумей, о чем говорят книги и словеса те».

Зберегти бібліотеку неушкодженою в ті часи було справою доволі складною. Можна говорити про те, що Софійський собор налічував низку бібліотек: одні гинули, на їх місці виникали нові. І здебільшого бібліотеки гинули не від чужоземних загарбників, а в княжих усобицях, так званих «крамолах»: «звертає на себе увагу розповсюджений в Давній Русі звичай сплюндрування в міжволосних війнах храмів та монастирів супротивника. Весною 1169 року Андрій Боголюбський відправив велику союзну рать на Київ. Дніпровська столиця впала. Переможці два дні грабували та знищували місто, в тому числі Софійський собор, Десятинну церкву, інші храми та монастирі. Смольняни, суздальці та чернігівці, які приймали участь в поході, «церкви обнажиша иконами и книгами, и ризами и колоколь». Страшно було бачити, як палали вогнищем церкви!»¹.

В 1203 році Софію Київську грабували половці в союзі з руськими князями, і знову постраждав книжний фонд бібліотеки. Так, дослідники зазначають, що «до нас дійшла лише частина давньоруських рукописів (в основному з монастирських бібліотек), незліченна кількість книг загинула від ворожих нашеств, пожеж, стихійних лих... Не тільки від нашествия ворогів гинули книги. В 1124 році пожежа знищила майже весь Київ. В 1134 році пожежа знищила торгову частину Новгород. В 1185 році у Володимирі в результаті пожежі згорів «мало не весь город», в тому числі й собор Успіння»².

¹ Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С. 176.

² Еремин И. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 13.

Але ця бібліотека зовсім не була єдиною в Києві. Велике зібрання книг — написаних церковнослов'янською та давньоруською мовами, але й грецьких книг, мав Києво-Печерський монастир. Взагалі будь-яка монастирська бібліотека поєднувала в своїй діяльності елементи просвітницького закладу, книжної майстерні та книгосховища: «найзначнішим осередком та «розсадником» інтелектуальної еліти в Давній Русі були монастирі. Вони давали організаційну форму, в межах якої люди, які займалися розумовою роботою, могли працювати в режимі найбільшого сприяння. При монастирі майбутній «інтелігент» отримував професійну підготовку та згодом можливість застосувати свої вміння. Забезпечення інтелектуальних потреб — одна з найважливіших функцій в середньовічному суспільстві!». В монастирських бібліотеках створювались літописи, переписувались та перекладались книги, організовувалось їх збереження та збут. На посаду монастирських «бібліотекарів» призначалися освічені монахи, основною задачею яких було дбайливе та бережливе зберігання книг та рукописів та видача їх для читання. Варто наголосити, що цими бібліотеками користувались й вчені особи, які не проживали в монастирі.

Велике місце в фондах давньоруських бібліотек займала оригінальна давньоруська література, древні давньоруські літописні зведення, державні документи, юридичні пам'ятки. Серед них в першу чергу треба назвати «Слово о законі та благодаті» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха, перше давньоруське житіє святих «Сказание о Борисе и Глебе», Києво-Печерський Патерик та повчання Феодосія Печерського, проповіді Кирила Туровського, знамените «Слово о полку Ігоревім». Але цим коротким переліком давньоруських оригінальних творів не вичерпується склад книжного фонду бібліотек. Переважна більшість книг була знищена під час війн, феодалних набігів монголо-татарських загарбників, і навіть княжих міжусобиць. В літописах та інших історичних джерелах приводяться багаточисельні свідчення про пограбування міст, церковних соборів та монастирів, про пожежі та стихійні лиха. Все це супроводжувалося загибеллю та знищенням культурних цінностей та пам'яток давньоруської писемності.

Значення давньоруських бібліотек, які були і просвітительськими закладами, і книжними майстернями та «книгосховищами», воістину величезне: вони зберегли для нас найцінніші пам'ятки старовини. Те ж відноситься і до монастирських бібліотек. Оцінюючи історико-культурне їх значення, необхідно підкреслити, що вони були основними сховищами пам'яток давньоруської писемності, які дійшли до наших днів.

Остромирове Євангеліє. Найбільш давніша рукописна книга, яка дійшла до наших часів — це Остромирове Євангеліє, яке було написано в 1056—1057 роках дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира: «книга була виконана на замовлення новгородського по-

¹ Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — С. 79.

садника Іосифа-Остромира, наближеного до київського князя Ізяслава Ярославича. Текст книги написаний на пергаменті крупним, досконалим за графікою уставом (урочистим літургійним письмом) в два стовпці. Декотрі заголовки писані золотом¹. Ім'я цього посадника, який поряд з християнським канонічним іменем (Іосиф) мав «домашнє» язичницьке походження — Остромир — закріпилося в назві цієї найдревнішої книги Давньої Русі.

Остромирове Євангеліє створено в епоху культурного піднесення та розквіту давньоруської держави, яке сталося після офіційного прийняття в 988 році християнства в якості державної релігії та залучення до цього роз'єднаних язичницьких східнослов'янських племен до багатовікової християнської культурної традиції. Саме з християнізацією пов'язано розповсюдження на Русі слов'янської писемності. Від XI—XII ст. дійшло більш 80 духовних та світських книг, причому в більшості випадків у фрагментах, але Остромирово Євангеліє збереглося у своєму повному об'ємі.

Остромирове Євангеліє було призначено для церковного літургійного використання. Без сумніву, Остромирове Євангеліє призначалося замовником для дорогоцінного внеску в Софійський собор — головного храму північно-західної Русі, який був збудований в 1045—1050 роках у Великому Новгороді за взірцем Софії Київської. Воно представляло собою «розкішний екземпляр, художнє оформлення якого багато в чому дотримується візантійських традицій... Про визнання високої майстерності тих, хто створив книжних ілюстрацій «Остромирова Євангелія» свідчить той факт, що навіть півстоліття потому його сприймали за взірць та копіювали на замовлення дуже заможних людей. На початку XII ст. новгородський князь Мстислав замовляє попу Алексі Лазаревичу Євангеліє, яке близько подібне до взірця, яке знаходилося в новгородському Софійському соборі². Скоріш усього, протягом декількох століть Остромирове Євангеліє зберігалося в Софійському соборі Великого Новгорода, доки не було вивезено в Москву (коли це трапилося, невідомо). Документально історія рукопису простежується лише з XVIII ст. Опис майна Воскресенської церкви Московського кремля, складений у 1701 році, свідчить про те, що в цей час Остромирове Євангеліє знаходилося в цьому московському храмі. В 1720 році древня книга була відправлена в Петербург, де сліди її знову губляться.

Знайдена ця найдревніша книга була при дуже цікавих обставинах. В 1805 році при розбиранні гардеробу покійної імператриці Катерини II була знайдена старовинна книга, написана на пергаменті. Знайшов її колишній особистий секретар імператриці Катерини II Я. Дружинін цілком випадково, а потім передав в Імператорську Публічну бібліотеку (сьогод-

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 149.

² *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 29.

ні — Російська Національна бібліотека). В пояснювальній записці він розповів про обставини знайдення книги: «При огляді, проведеному мною, одягу, який зберігається в гардеробі покійної государині Катерини II, я знайшов в минулому 1805 році це Євангеліє. В описах та в приході воно ніде не було записано і тому невідомо, чи давно і від кого туди потрапило. Очевидно, воно було піднесено Її Величності та віддано для зберігання в Її кімнати, а потім здано в гардероб. Камердинери та помічники при гардеробі залишили його без уваги, і про нього забули».

Коли цей фоліант попав до рук спеціалістів-археологів, їхньому здивуванню та радості не було меж. Адже Остромирове Євангеліє — це не просто найдавніша давньоруська книга, це істинний шедевр книжного мистецтва. Це підтверджують й дослідники, «Остромирове Євангеліє відзначається визначною культурою створення книги»¹. Особлива цінність древнього фоліанта пов'язана ще й з тим, що ця унікальна книга чудово збереглася.

Рукопис складається з 294 аркушів пергамену доброї якості, але серед них є аркуші з зашитими розрізами та з дірками, які теж підлатали до написання тексту. Перед текстом чудово намальована заставка — фантастичні квіти на золотому фоні. В рамці кирилицею вписано: «Євангеліє від Іоанна. Глава А». Взагалі в тексті знаходиться близько 20 вишуканих різнокольорових заставок. Текст написаний рівними рядками старослов'янської кирилиці, в два стовпчики по 18 рядків з багаточисельними кольоровими буквицями, заставками, зображеннями євангелістів. Григорій написав Євангеліє вишуканим *уставом* — це вид письма з літерами без нахилу, строго геометричної форми, яка нагадує сучасний друкарський шрифт. Цікаво, що розмір літер поступово зростає до кінця книги (з 5 мм до 7 мм). Давньоруські книги зазвичай робили великих розмірів, тому і Остромирове Євангеліє велике — тридцять п'ять на тридцять сантиметрів.

Вартою уваги особливістю Остромирова Євангелія являються його великі літери — ініціали, або буквиці, яких налічується більш ніж 200: «Євангеліє прикрашено заставками і багаточисельними ініціалами, виконаними в так званому зоморфному стилі, орнаментальний мотив яких жодного разу не повторювався»². На сторінках зустрічаються вигадливі орнаментальні переплетення, хижі птахи, загадкові людські личини, страховиська — фантастичні химери, які нагадують в одних місцях собак, в інших крокодилів, жоден ініціал не повторюється двічі. Ініціали бездоганно скомпоновані з текстом, такої точності можна було досягти двома шляхами: або майстер ініціалів сидів поряд з переписувачем дияконом Григорієм, і вони працювали поперемінно, або сам Григорій був до того ж блискучим графіком.

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 149.

² *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 149.

В книзі «є три мініатюри (з чотирьох) із зображенням євангелістів Іоанна, Луки, Марка, барвисті застібки та «ініціали» (заглавні букви)»¹. Мініатюра четвертого євангеліста, Матфея, так і не була написана, хоча для неї залишили чистий аркуш. Розташування в Євангеліях чотирьох його створювачів — широко розповсюджена візантійська традиція. Ці зображення постраждали від часу: пергамен покоровився, фарби місцями стерлися та осипалися. Але навіть в такому стані мініатюри насичені соковитим кольором, а вишуканість та точність малюнка свідчить про високу професійну майстерність авторів.

Рукопис особливо цікавий тим, що в кінці переписувач докладно розповів про обставини її виготовлення та про тривалість роботи. На останньому, 294-му аркуші рукописного Євангелія, був знайдений запис диякона Григорія, з якого стало відомо, що це Євангеліє було написано в середині XI століття. Написано воно було «наречену суццю в хрещенні Іосифу, а в миру Остромиру, близоку суццю [близький родич] Ізяславу князю». Далі йде детальний опис, як Ізяслав, син Ярослава Мудрого, правив в Київській та Новгородських землях. Сам князь Ізяслав перебував у Києві, а Новгородом керував його помічник Іосиф (християнське канонічне ім'я), він же Остромир (це його язичницьке давньослов'янське ім'я). Побажавши всіх благ замовнику та його «подружю» (дружині), їхнім дітям, переписувач написав великими літерами і про себе: «Аз Григорій диякон написах Євангеліє се». Окрім цього, в кінці знаходиться традиційна етикетна приписка зі смиренним проханням не ляяти його за можливі помилки, а виправляти їх. Також диякон Григорій вказує дати початку та закінчення роботи над рукописом: почав він переписувати книгу 21 жовтня 1056 року, закінчив роботу 12 травня 1057 року. Переписування книг було справою тривалою та важкою, тому Григорій Остромирове Євангеліє переписував близько 7 місяців — по 1,5 аркуша в день.

Цікаво склалася доля книги в XX столітті. Незважаючи на те, що ця унікальна книга завжди знаходилась під особливим наглядом співробітників Державної Публічної бібліотеки, в 1932 році вона була викрадена прямо з вітрини, де вона пролежала під склом аж 80 років. Викрадачем виявився молодий водопровідник, який зазіхнув на неймовірно коштовний срібний оклад книги з дорогоцінними камінням. На щастя, зловмисник не був знавцем давньоруської книги; відірвавши дорогоцінний оклад, грабіжник просто закинув рукопис на сусідню шафу, в чому і зізнався в той же день, коли його спіймали міліціонери.

Після такого випробування найдревніший рукопис стали запирати в сейф. В 1957 році Державна Публічна бібліотека урочисто відзначала 900-річчя Остромирова Євангелія. До цієї дати унікальна рукописна книга була капітально відреставрована. Реставрація тривала півроку: найдосвідченіші реставратори вирішили вже не випробувати долю, і тому не

¹ *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 28—29.

«одягнули» на книгу срібний оклад; аркуші були зшиті хірургічним шовком, і книгу поклали в спеціально виготовлений футляр із старого дуба.

Оскільки Остромирове Євангеліє являється одним з найдорогоцінніших пам'яток світової культури, то доступ до нього мають тільки хранителі цієї книги та найдосвіченіші вчені — мовознавці, історики та книгознавці. Але вже більш ніж двадцять років ця давня книга стала доступною і більш широкому колу читачів: в 1988 році, коли святкувалося 1000-річчя Хрещення Русі, було надруковано п'ять тисяч примірників факсимільного видання Остромирова Євангелія.

Значення та цінність Остромирова Євангелія полягають не тільки в тому, що йому майже тисяча років, це великий і чудовий пам'ятник, який стояв у витоків слов'янської рукописної книжності та християнського образотворчого мистецтва Давньої Русі.

Контрольні запитання:

1. Коли з'явилась писемність та книжна справа на давньоруських землях?
2. Які ви знаєте характерні особливості давньоруської книги?
3. Хто переписував давньоруські книги?
4. Чому переписування книг вважалося богоугодною справою?
5. Що таке «пергамен» та звідки пішла ця назва?
6. Хто, окрім переписувача книг, приймав участь у створенні книги?
7. Поясніть, що таке ініціал, заставка, мініатюра, устав?
8. Де вперше з'явилася давньоруська бібліотека?
9. Коли і для кого було написано Остромирове Євангеліє?
10. В чому полягає особливість та унікальність Остромирова Євангелія?

ГЛАВА 3. ДАВНЬОРУСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Початок розвитку літератури на Русі

В середні віки католицький Захід мав універсальну мову спілкування та писемності — латину, на той час загальноєвропейську мову церкви, науки та дипломатії. Окрім того, латинники вважали, що богослужіння повинно вестися тільки мовою апостолів і перших богословів, тобто однією з трьох традиційних церковних мов (а це давньоєврейська, грецька та латина). Це були мови, якими були написані Старий та Новий Завіт, якими володіли і папи римські, і такі класики богослов'я, як Августин Блаженний, Григорій Богослов, святий Ієронім. Але, на думку дослідників, «християнство не могло пустити глибокі корені серед слов'ян, допоки богослужіння здійснювалося незрозумілою грецькою мовою»¹. Тому винайдення слов'янської писемності було епохальною подією як для Русі, так і для інших народів, які почали користуватися кирилицею. Але в като-

¹ Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 7.

лицькому Римі «основне обвинувачення, яке висувалося проти Кирила та Мефодія, було пов'язано з порушенням так званого догмата «тримовності», згідно з яким богослужіння могло здійснюватися тільки трьома «священними» мовами: давньоєврейською, грецькою та латинською»¹. Саме про цей диспут й згадується в «Житті святого отця нашого Костянтина Філософа»: «Коли ж у Венеції він був, зібрались проти нього латинські єпископи, і попи, і чорноризці, як ворони на сокола, і возвели тримовну ересь, говорячи: «Людино, навіщо ти сотворив слов'янам книги та вчиш їх? Раніше таких не було — ані апостол, ні римський папа, ні Богослов Григорій, ні Ієронім, ні Августин. Ми ж три мови тільки знаємо, якими достойно в книгах славити Бога, — єврейську, еллінську [грецьку], латинську». Відповів же Філософ їм: «Чи не йде дош від Бога рівно для всіх, чи сонце також не сяє всім, чи не дихаємо ми всі повітрям? Також і ви не встидайтесь три мови тільки визнавати, а іншим всім народам і племенам сліпими веліте бути та глухими!»².

Візантійське православ'я мало в цьому відношенні сутнісну перевагу над римською католицькою церквою, яка притримувалася жорстоких обмежень у вживанні різних мов для служби Божої. Православна церква дозволяла молитися своєю мовою, зокрема церковнослов'янською.

Коли християнство стало державною релігією, в Давній Русі виникла нагальна потреба ознайомити віруючих з Біблією, життями святих, проповідями, а також з історією християнства та його світоглядом. Першим кроком на шляху створення давньоруської літератури було перенесення з Візантії та Болгарії релігійної літератури. Як зазначає видатний російський дослідник Д. Ліхачов, що давньоруська «література виникла раптово. Стрибок в царство літератури відбувся одночасно з появою на Русі християнства та церкви, яка потребувала писемності та церковної літератури. Стрибок в літературі був підготовлений всім попереднім культурним розвитком руського народу. Високий рівень розвитку фольклору надав можливість сприйняття нових естетичних цінностей, з якими знайомила писемність. Ми зможемо по-справжньому оцінити значення цього стрибка, якщо звернемо увагу на чудово організоване письмо, перенесене до нас з Болгарії, на багатство, гнучкість та виразність переданої нам звідти ж літературної мови, на велику кількість перекладених в Болгарії та створених там же творів, які вже з кінця X ст. починають проникати на Русь»³.

Літературу Давньої Русі прийнято ділити на *перекладну* й *оригінальну*, що обумовлено історичною закономірністю. З утвердженням християнства велику роль починає відігравати перекладна література, і переклад

¹ Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX — XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 5—6.

² Русская азбука в инициалах XI—XVI веков. — М.: НИЦ «Скрипторий», 1998. — С. 147.

³ *Лихачев Д. С.* Первые семьсот лет русской литературы. // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 5.

на той час розглядався як частина власної національної словесності. Перекладна література (візантійська, болгарська), яка з хрещенням прийшла на давньоруські землі, мала великий вплив на подальший розвиток давньоруської літератури. Окрім того, в ті часи перекладна література мала свої особливості порівняно з перекладною літературою, наприклад, наших часів. Сьогодні, перекладаючи твори з будь-якої мови, лінгвісти-перекладачі намагаються максимально точно відтворити оригінал, з усіма нюансами та характерними рисами. Але в давньоруський період до перекладів підходили досить творчо — їх часом скорочували, або доповнювали якимись текстами від себе, пристосовували до місцевих умов цей перекладний текст, стаючи, таким чином, то редакторами, а то й просто перероблювачами, до певної міри співавторами. Це зазначають і дослідники, що «література Давньої Русі, як і фольклор, не знала поняття «авторське право», «канонічний текст». Твори побутували в рукописному вигляді, причому переписувач міг виступати в ролі співавтора, створювати твір наново, піддавав текст вибиранню, стилістичній правці, включаючи в нього новий матеріал, який запозичив з інших джерел, наприклад, літописів, місцевих переказів, пам'яток перекладної літератури. Так виникали нові редакції творів, які відрізнялися один від одного ідейно-політичними та художніми установками»¹. В цьому полягає специфічний характер перекладної літератури давньоруського періоду.

Перекладна література. Вплив Болгарського царства

Для Русі сприятливою обставиною було те, що близька в мовному та культурному відношенні Болгарія, яка прийняла християнство на 120 років раніше, провадила богослужіння слов'янською мовою (а не грецькою чи латиною), тому до кінця X ст. створила великий запас перекладів християнської літератури, які були зрозумілими в Давній Русі.

Треба далі пам'ятати, що значна частина цих творів прийшла в Київську Русь через південнослов'янське посередництво, в перекладах, зроблених у Болгарії в X ст. за болгарського царя Симеона, відомого своїм старанням і піклуванням про зростання та примноження перекладної літератури. Київська Русь дістала більшу частину того, що вже було з письменства в Болгарії, оскільки «в історії культури слов'ян болгарська література займає особливе місце. Це перша слов'янська література, яка володіла багатством жанрів, стійкими традиціями, обдарованими творцями та блискучими для Середньовіччя пам'ятками. Вона виникла майже одинадцять століть тому назад і являється більш древньою, аніж література інших слов'янських народів»².

¹ *Травников С. Н., Ольшевская Л. А.* История русской литературы. Древнерусская литература: Учебное пособие для вузов. — М.: Дрофа, 2007. — С. 13.

² Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 3.

З Болгарії на Русь прибули болгарські переклади Біблії, богослужбових книг, повчань, житія святих, історичні книги, причому «переклад канонічних книг Священного Писання мав величезне значення для розвитку слов'янської культури, для появи самобутніх слов'янських літератур. У цих книг були не тільки утилітарні богослужбові функції; вони вбирали в себе величезний шар літературних традицій древніх народів. Псалтир, наприклад, містив чудові взірці давньоєврейської поезії, Діяння та Послання апостолів служили прообразами майбутніх хронік та творів епістолярного жанру»¹. Окрім, головна книга християнства — Біблія — в Київській Русі, як і в середньовічній Європі, являлась головним джерелом і релігійного, й естетичного натхнення. Вплив Біблії на Русі був навіть більш значним, аніж на Заході, оскільки давньоруські читачі могли читати її церковнослов'янською мовою, близькою до давньоруської. Серед цих творів були також монастирські і богослужбівні устава, збірники церковних правил (Кормча книга), Номоканон, коментарі візантійських церковних письменників до біблійних книг. Варто зазначити, що давньоболгарська література на момент християнізації Русі вже досягла дуже високого розвитку, тому «література Першого Болгарського царства, яка відзначалася жанровим багатством, різноманітною тематикою, дала світу блискучих середньовічних слов'янських письменників. В ній представлені такі жанри, як літописний, ораторський, житійний, гімнографічний, епістолярний, публіцистичний, поетичний, похвального слова, учительської бесіди та інші»². Таким чином, твори давньоболгарської літератури всіх цих жанрів були першими ластівками писемного слова на Русі.

Як зазначає видатний російський дослідник Дмитро Лихачов, «давньоболгарська література досягла високого розвитку раніше, аніж літератури інших слов'янських країн. Вона була на століття древніша за літературу руську. Але не це саме по собі визначило провідне значення давньоболгарської літератури... Швидкі успіхи Болгарії в області соціальної та пов'язана з цим рання християнізація країни дозволила болгарській літературі засвоїти з візантійської літератури порівняно складні твори та розвинути власну оригінальну писемність — ділову, богословську, «природничу» тощо»³.

Після прийняття християнства русичі перейняли від болгар й все багатство слов'янської писемності. В той час давньоболгарська та давньоруська мови були настільки близькими, що перекладати болгарську на давньоруську не було потреби, болгарські книги просто переписувалися та ними користувалися в храмах Києва та інших міст Давньої Русі, на це вказу-

¹ Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 5.

² Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX—XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — С. 9.

³ Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Эпохи и стили. — Л.: Наука, 1973 — С. 24.

вали й дослідники: «основна група пам'яток давньоруської літератури... належать також літературам болгарській та сербській. Ця частина літератури написана церковнослов'янською, за своїм походженням давньоболгарською мовою, однаково зрозумілою для південних та східних слов'ян. До неї належать пам'ятки церковні та церковноканонічні, богослужбові, твори отців церкви, окремі житія та цілі збірки житій святих — як, наприклад, Пролог, патерики. Окрім того, в цю загальну для всіх південних та східних слов'ян літературу входять твори з всесвітньої історії (хроніки та компілятивні хронографи), твори природознавчі («Шестиднев» Іоанна Екзарха Болгарського, «Фізіолог», «Християнська топографія» Косьми Індикоплова) і навіть твори, яка не схвалювала церква, — як, наприклад, апокрифи. Розвиток цієї загальної для всіх південних та східних слов'ян літератури затримувалося тим, що вона була розкидана по величезній території, літературний обмін на якій хоча й був інтенсивним, але не мав змоги бути швидким»¹.

Варто зазначити, що цей літературний обмін був взаємним, адже з Давньої Русі в південнослов'янські землі розповсюдилися й оригінальні твори давньоруської літератури, такі як «Слово о законі і благодаті» київського митрополита Іларіона, житія перших давньоруських святих Бориса та Гліба, житія святого рівноапостольного Володимира (в хрещенні Василій) та святої княгині Ольги (в хрещенні Олена), твори Кирила Туровського, повісті про створення в Києві храмів святої Софії та святого Георгія тощо. Під впливом цієї болгарської писемності створювалась і своя власна давньоруська писемність, в якій головне місце займали літописи та житія святих, повчання та молитви.

Перекладна література та вплив Візантії

За літературними зв'язками Київська Русь тяжіла до Візантії, яка була центром античних і східносередземноморських цінностей, з якою і прийшло православ'я на наші землі. Дослідниками вже давно встановлено, що перекладна література Київської Русі XI—XII ст. в основному складалася з грецьких творів. Але були і поодинокі виключення — існували одиничні переклади з латини, давньоєврейської та сирийської мови. *Тому і можна з упевненістю стверджувати, що література Давньої Русі росла та створювалася в сфері візантійського літературного впливу.* Візантійська література в процесі становлення давньоруської літератури зіграла дуже важливу роль, оскільки візантійська книжність сильно полегшувала давньоруським літераторам IX—XII ст. рішення тієї основної задачі, яку вони перед собою ставили: засвоєння давньохристиянського літературного спадку.

Візантійська книжність була тим величезним резервуаром, через який на Русь періодично вливались все нові та нові пам'ятки класичної спадщини ранньохристиянської писемності. Перед давньоруськими книжниками

¹ Лихачев Д. С. Первые семьсот лет русской литературы // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 17—18.

стояло досить складна задача — *потрібно було в короткі строки засвоїти літературний спадок, напрацьований багатомісячним досвідом християнської цивілізації*. Перекладачі, які самі долучалися до цього спадку і долучали своїх читачів, повинні були рахуватися з положенням речей: з рівнем освіти в країні, з повною відсутністю якихось літературних традицій, котрі ще тільки починали складатися. Саме в цьому і полягало основне історико-культурне значення так званого візантійського літературного впливу на східне слов'янство: *без Візантії, яка виступала в ролі посередниці в передачі християнської книжності, це завдання не можна було вирішити настільки успішно і за такий короткий час, як це вдалося давньоруським книжникам*.

Візантійською літературою можна назвати всю сукупність творів грецькою мовою, написаних у Візантійській імперії з IV до XV ст. (в 1453 році Візантія перестала існувати як держава внаслідок захоплення Константинополя турками-сельджуками). Складаючись на основі античної літератури, візантійська література ввібрала в себе також частину спадщини староврейської літератури, ряд пам'яток східних літератур (сирійської, зокрема), зазнала згодом і впливу літератур Західної Європи.

Варто зазначити, що в складі перекладеної літератури з Візантії приходили насамперед пам'ятки староврейської літератури, перекладені з єврейської мови на грецьку і з грецької на старочерковнослов'янську (зокрема, Біблія). Також в склад цієї літератури входили пам'ятки грецької християнської літератури I—V ст. н. е. — це твори ранньохристиянських отців церкви (Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста, Василя Великого) та пам'ятки власне візантійської літератури. Переписувалася й перекладалася, насамперед, релігійна література: вибрані тексти зі Старого Заповіту — паремійник, збірка псалмів царя Давида — Псалтир, діяння апостолів — «Апостол», тлумачення біблійних текстів — так звані палей. З грецької перекладаються збірники православних церковних співів, житія святих. Давньоруські книжники підходили до перекладу творчо: церковну літературу відтворювали з всією можливою точністю, а світські твори часто переробляли, внаслідок чого виходив, мабуть, чи не оригінальний твір. Так були оброблені «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, «Повість про Акира Премудрого», «Хроніка» Іоанна Малали, яка жваво передавала біблійні перекази, легендарні історії Вавилону, Єгипту, Греції, Риму і Візантії. Перекладачі поруч з класиками церковної писемності діяльно перекладали і твори масової літератури, розраховані на широкого читача: апокрифи (християнська література, яку церква не визнавала за канонічну), патерики, збірники афоризмів і т. д.

У зв'язку з інтенсивним розвитком знань на Русі досить поширеною стала природничо-наукова література енциклопедичного характеру. В ній містилися відомості про навколишній світ, про флору та фауну відповідно до християнського віровчення, з широким використанням античних джерел. З візантійської літератури на Русь прийшли «шестидневи», які докладно коментували біблійний переказ про створення світу за шість днів.

Ізборники Святослава. Як зазначають дослідники, «рано на Русі з'явилися й книги для світського читання, з текстами повчального характеру, так звані Ізборники; два з них збереглися до наших днів. Перший виконаний в Києві в 1073 р. для великого київського князя Святослава Ярославича, а за декотрими ознаками, можливо, для його старшого брата Ізяслава. Це збірник різних творів грецьких авторів богословсько-філософського змісту, метою якого було надати швидко відповідь та тлумачення євангельських текстів, догматики, філософії та природознавчих уявлень того часу»¹.

Ізборники Святослава 1073² та 1076 років — це давня антологія творів різних авторів, тлумачення складних понять Євангелія, Апостола та інших церковних книг. Вони, на відміну від багатьох літературних пам'яток Київської Русі, збереглися до нашого часу в своєму первісному вигляді, а не в пізніших копіях. «Ізборник» 1076 року, як зазначають дослідники, «був складений київським книжником «грешным Іоанном» (так він називає себе в приписці до рукопису), видимо, для великого князя Святослава Ярославича. В збірку були включені «из мног книг княжих» (тобто з книг, які зберігалися в княжій бібліотеці) декотрі твори ранньовізантійських письменників — «Стословець» патріарха Геннадія, уривки з Іоанна Златоуста, Афанасія Александрійського та інш. Переважно вони мала моралізаторський характер»³. Від імені цього чернігівського князя Святослава він і дістав назву — «Ізборник Святослава». Зараз один з них — Ізборник Святослава 1073 року — зберігається в Державному історичному музеї в Москві, в відділі рукописних книг та стародруків.

За змістом «Ізборник» становив своєрідну енциклопедію візантійської ученості, за жанром продовжував традицію діалогічного письменства, яке у формі питань і відповідей давало пояснення пекучих проблем християнської віри. Вважають, що цей збірник творів письменників VIII—IX ст. — Василя Великого, Іустина Філософа, Кирила Олександрійського, Теодорита Кирського, Іоанна Златоуста та інших — перекладено з грецького збірника IX ст., укладеного для болгарського царя Симеона, а вже з Болгарії він потрапив на Русь. Щодо Ізборника Святослава 1073 року дослідники зазначають, що зміст його «незвичайно різноманітний. Умовно його можна розділити на дві частини. В одній з них представлені догматичні положення з питань християнської віри, філософії та етики, в другій — сюжети світського характеру. При цьому твори двох частин часто служать продовженням одна одній... За своїм складом Ізборник 1073 року являється своєрідним довідником, в якому можна знайти відповіді на велику кількість питань, які хвилювали людину середньовіччя»⁴.

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 149.

² *Ізборник Святослава 1073 года: факсимильное издание.* — М.: Книга, 1983. — 266 с.

³ *Златоструй. Древняя Русь. X-XIII вв.* — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 148.

⁴ *Ізборник Святослава 1073 года: факсимильное издание.* — М.: Книга, 1983. — С. 11.

«Ізборник Святослава» 1076 року містить статті релігійно-моралізаторського характеру, а також розповіді про молитви, пости, читання книг, стаття Євсевія про назви місяців у різних народів світу, короткі виклади Святого Письма, «Повчання дітям» Ксенофонта і Теодори, «Стословець» патріарха Геннадія про віру, в якому подано 100 афоризмів. Щодо збірок афоризмів дослідники зазначають, що «доволі рано збірки висловлювань стали важливим навчальним посібником. Їх часто переписували, тому, можливо, вони й збереглися. В середньовічній культурі, для якої важливим був взірць, еталон, за цими збірками вчилися граматичній мудрості та логічному судженню, розбираючи форми та фігури мислення за типовими прикладами... Для давньоруського середньовіччя значення подібних посібників було особливо важливим. Не випадково диакон Іоанн збирав такі висловлювання в свій робочий зошит 1076 року, а вся оригінальна давньоруська література XI — XIII ст. представляє собою значною мірою логічно ув'язану послідовність відомих висловлювань»¹. Крім чисто богословських положень збірник містив багато відомостей із області історії, географії, астрономії, античної філософії, етики, граматики.

«Ізборник» був «багато орнаментований мініатюрами, заставками, кінцівками, багаточисельними ініціалами. Великий інтерес представляє вихідна мініатюра на другому аркуші Ізборника, яка дає яскраве уявлення про мистецтво давньоруської книжної мініатюри. Вона зображує Святослава Ярославича з сім'єю. Князь в синьому плащі-корзно, застібнутою фібулою у правого плеча. В руках він тримає книгу — Ізборник. На голові князя полу сферична шапка з хутряною опушкою. Поряд з ним княгиня»², на інших мініатюрах — обриси церков, птахи, звірі, квіти. Окрім того, на полях цієї книги поміщаються малюнки знаків зодіаку: Рак, Діва, Стрілець.

Зміст «Ізборників» часто виходив поза філософсько-релігійну тематику й відбивав зацікавлення та рівень освіченості вищих верств тогочасного суспільства. Так, у першому з них вміщено уривок з твору Іоанна Дамаскіна про знаки Зодіаку і про назви місяців у різних народів — перший відомий у Київській Русі посібник з астрономії. Надзвичайно цікаві для сучасного читача й численні афоризми світського характеру: «В злохитру душу не влізе мудрість», «Єже бо сіє чоловік, те ж і поже», «Багатство, неправедно збиране, розвіється», «Добро є обличати, ніж яритися», «Сам спершу сотвори чоловіка і залиш в руці мислі своєї» (тобто — «перш ніж дорікати Богові за недосконалість людську, спробуй сам змусити когось жити за твоєю настановою»).

Нижче подаємо уривки з «Ізборника Святослава» 1076 року³.

¹ Мудрое слово Древней Руси (XI — XVII вв.): Сборник. — М.: Советская Россия, 1989. — С. 6—7.

² *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 149.

³ Українська література XI — XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. — Чернівці: Видавництво «Прут», 1997. — С. 21—25.

Слово про почитання книжне

Добро є, братіє, почитання книжне, паче всякому християнину: блаженні бо, сказано, ті, хто всім серцем всищує його. Бо сказано: звідай того. Коли читаєш книги, не поспішай борзо дійти до другої глави, але порозумій, що глаголять книги і словеса ті, і тричі повертайся до тієї ж глави. Сказано бо: в серці моєму сохрив словеса твої да не сохришу проти тебе. Не сказано: істочи уста, глаголячи, а в серці сохрий — да не сохришу проти тебе. І розуміючи, що писання істинне, праведними стаємо по ньому. Кажу бо: узда коневі є правитель, а праведнику — книги. Не складеться бо корабель без зірда, ані праведник без почитання книжного: яко розум є в полоні від родителів своїх, так і праведник — від почитання книжного. Як окраса воїнові зброя і кораблю — вітрила, гак і праведнику — почитання книжне.

Слово Ксенофонта до своїх синів

Я, чада, речу вам. Від людського життя відійти хочу. Відаю бо, як у житті цьому жив без лукавства, як від усіх честь мав і любов не сана ради великого, але норову великого. Не дорікнув нікому, не зашкодив, і нікого не обмовив, не позаздрив же нікому. Не розгнівався же ні на кого — ані на мала, ані на велика. Не полишав церкви Божої ні ввечері, ні вранці, ні на полудне. Не зневажив убогих, не полишив подорожніх і заслужених, не зневажив же ніколи як у темницях ув'язнених, даючи їм потрібне, так і від полону збавляв. Не помислив на чуже добро... Так і ви живіть, чада мої, да і вас Бог ублажить, і доволіття явить, і створить. Убогих відвідуйте, вдовиць захищайте, немічних милуйте. Осуджувані без правди, не переймайтеся тим. Мир майте з усіма. Паче же за всіх тих, які в пустині і в печерах, і в пропастях земних, добро творить. Поміняйте монастирі, чорноризців стидайтеся і чтите, і милосердствуйте. Матері же вашій шану віддавайте, і все добро для неї створить. Тоді ви і Господа узрите, радуєтесь, і з того возвеселітеся у віках. Усе, скільки маєте, золотом, і сріблом, і ризами, — неімуцим подайте і рабів ваших, як свої чада, любіть і їх милуйте, і старих на волю відпустіть, їжу їм даючи до смерті. І спроста речу: як мене бачите, добро творячого, так і ви творить, да спасетеся і сподобитеся святих. Матері не забувайте, і волю її творить, і слухайтеся зі страхом Господнім. Відаю бо, як діло Господне буде творити, заповіді Господні зберігати, і Бог миру сього буде з вами.

Про мудрість смиренних

Чоловік розумний віру має за закон і за Христовими заповідями ходить, і закон його вірним є. Боляри і судді славні суть, але нема серед них і одного, щоб більший був за богобоязливого. Раби розумні свободу дістануть. Не премудрайся, творячи діло, і не слався у час туги.

У друга, який підзирає тебе, і у ворога не повідай поради.

Посеред продаючих купно, звершиться гріх. Хто не держиться страху Господнього з тицанням — того дім зруйнується скоро.

Відкриваючи таємне, погубиш віру і не знайдеш друга для своєї душі.

Мудрість смиренного вознесе главу його і посеред вельмож посадить його. Спершу навіть не слухай і не відповідай, і не заходь до бесіди, і на раді грішних не сідай. Мудрості відання і розуму закону — від Господа, і з ним є навіки.

І не всякого чоловіка веди у дім свій і блюдиш злодія. Добро сотвори благо-вірному і дістанеш воздаяння, та не від нього самого, а від Вишнього. Коли в добрі буде муж, то вороги його в печалі будуть. Не йми віри ворогу своєму довиш. І як мідь іржавіє, так і злоба його. І якщо не зменшиться, то поникне. Постав душу свою і хоронися від нього /ворога/, і будеш йому, як очищене дзеркало. Не постав ворога у себе, щоб, не оглянувшись на себе, не став на місце твоє. Не постав його одесною себе, щоб не прагнув посади твоєї.

Часу проти себе не рухай і з кріпшим за себе і з багатим не знайся. Бо як пізнаються горнець з котлом, то поб'ється горнець і сокрушиться. Багатий зобидження сотворив ще й сам прогнівався, убогого ж зобидиш — і сам примолиться. Живи з тим, що маєш. Бо як не маєш, то багатий віддасть тебе від себе, і посміється, і викаже тобі за добро, і посоромить борошном своїм, і наостанок за блазня тебе матиме і залишить тебе. І головою своєю покиває на тебе.

Про мед

В меду не мужайся, многих бо погубив мед. Гіркота душевна тим, хто меду багато п'є. На пиру меду не розливай і не зривай його у веселості своїй. Чи старійшиною тебе поставлять — то не підносья, будь серед них, як один із них. Якщо ж послухання буде, то не берися до бесіди і без розуму в пири не мудруйся, будь, ніби знаєш і мовчиш.

Серед вельмож не тримайся, як рівний, і на іншого, неглаголящого, не дуже зважай. Муж совітливий не зневажить розмислення. Без поради не твори нічого, а коли сотвориш, то не розкаюйся. Не радься з тими, хто підзирає і спокушає тебе. Не радься з страхополохом про брань, з купцем про приложення, з купуючим про купівлю, і з заздрісним про похвалу, і з немилостивим про помилування, і з рабом лінивим про многі діяння. Не покладайся на цих у всякій раді.

О дерзкості

З дерзким не ходи в путь, щоб не встав проти тебе в дерзості своїй, і в боромлі його погинеш. З ярим не сварися і не ходи з ним крізь пустиню, перед очима бо його кров — як ніщо є, і не буде кому допомогти тобі, і переможе тебе.

З юродивим совіта не твори, не може бо словес держати. Перед чужими не роби нічого тасмно, бо не всі те ж саме сотворять. Не являй всякому чоловіку серця свого, щоб не возносив тобі слави. Не дай жоні душі своєї, бо жона наступить на міць твою. Відверни очі від жони красної, і не гляди чужої доброти, в доброті бо жіночій многі заблудили і дружба від неї, як вогонь розгоряється. З заміжньою навіть не посидь, і не побесідуй з нею у вині: бо як прихилиться твоя душа до неї — духом своїм сповзеш у пагубу свою. Не ревнуй славі грішника, бо не відаєш, яким буде роздрушення його.

О жонах злих і добрих

Мала є вся злоба проти злоти жіночої — і жереб грішника да спаде на неї. Жона лукава — язва сердечна, та жона — начаток гріхові, і через те всі умирасмо. Волю жити з левом, ніж з жоною лукавою. Лукавство жони змінює вигляди, і посупляє лице, ніби на путі смерті є.

А ще є жони, які дерзають на тебе глаголити, і не ходять під рукою в тебе, хоч вони й від плоті твоєї.

Блаженний муж жони доброї, і число днів його більшає. Жона добра веселить мужа свого, і літа його сповнить миром.

Жону мудру неудобо обрясти.

В жонах рідко віднайдеши істину.

Контрольні питання:

1. Яке значення мало прийняття Руссю християнства для появи писемної традиції?
2. В якому столітті з'явилася давньоруська література?
3. Який вплив мала давньоболгарська література на давньоруську?
4. В чому полягав вплив візантійської літератури?
5. В чому полягала особливість перекладної літератури давньоруського періоду?
6. До якого жанру відносяться «Ізборники Святослава» 1073 та 1076 років?

Оригінальна давньоруська література

Перші оригінальні твори, написані східнослов'янськими авторами, відносяться до кінця XI—XII ст. За менш ніж 150 років Русь пройшла шлях від періоду безписемності до вершин словесного мистецтва. Серед них такі видатні пам'ятники, створені Нестором-літописцем, як літопис «Повість врем'яних літ», житіє перших давньоруських святих «Сказання про святих мучеників Бориса та Гліба», «Житіє Феодосія Печерського», «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора, а також «Слово про закон та благодать» митрополита Іларіона. В давньоруській літературі цього періоду жанрів було небагато: літописи, житія та слово. Окрім того, поділ творів на жанри досить умовний, і це пояснюється тим, що самі східнослов'янські книжники не мали єдиного уявлення про жанрові категорії. Одним й тим же, найбільш загальним терміном «слово», давньоруські письменники називали і урочисту промову митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», і військову повість «Слово о полку Ігоревім», також «Слово Даниїла Заточника».

Таким чином, нова «власна» писемність слугувала основою бурхливого розвитку книжної культури в Київській Русі, яка до монгольського нашестя була однією з найбільш цивілізованих держав середньовічної Європи в XI—XIII ст. Як зазначають дослідники, «рання руська література — літописи, житія, повчання і т.д. — буквально вражає досконалістю володіння словом, афористичною точністю та красою мовлення... Дивовижна досконалість давньоруської літератури без сумніву заснована на багатому досвіді фольклору»¹. Рукописні книги світського змісту, поряд

¹ *Петров-Стромский В.* Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 23—24.

з грецькими богословськими працями, стають необхідним знаком залучення до культури. Книгами володіли не тільки князь та його наближені, але і купці, і ремісники.

«Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона. «Слово о законі і благодаті» (1030—1050 рр.) — це найдавніша пам'ятка оригінального письменства київської доби, створена митрополитом Київським Іларіоном. Як зазначають дослідники, в цьому творі «в художній формі втілена патріотична ідея незалежності Русі в усіх сферах суспільного і культурного життя, прославляються її видатні політичні і культурні діячі Володимир, Ольга, Ярослав. «Слово» вийшло з культурного оточення Ярослава Мудрого»¹.

Ченця Іларіона князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 році митрополитом; до нього всі київські митрополити були греками і прислалася з Візантії: «в 1051 році Іларіон був поставлений князем Ярославом митрополитом всея Русі без санкції Константинопольського патріарха. Певний вплив на прийняття князем такого рішення вплинуло чудове за своїм патріотичним пафосом та ораторським достоїнством «Слово о законі і благодаті»»². Митрополит Іларіон працював разом з Ярославом Мудрим, що засвідчується уставом князя: «се яз князь Великий Ярослав, син Володимерь... сгадал есьм с митрополитом Ларионом...». Геніальність його незаперечна, адже він був перший, хто на такому високому рівні, з такою духовною віддачею написав твір, який пізніше став взірцем для наслідування, тому «особистість Іларіона, без сумніву, належить до числа найбільш значних, які виходять далеко за межі своєї епохи, хоча життєва доля його складувалася, вочевидь, непросто»³.

За жанром «Слово о законі і благодаті» — це панегірик, тобто похвальне слово київським князям — Володиміру Святославичу Великому та його сину Ярославу Мудрому, за правління яких Русь досягла справжнього розквіту в усіх сферах життя. Окрім того, це взірець давньоруського красномовства, що свідчить про високий рівень освіченості та начитаності «книжних людей» Русі та про впливи візантійської та античної ораторської традиції. Тому дослідники вважають, що «Слово...» Іларіона — це «апологія християнської Русі, а в своїй заключній частині — прославлення Володимира, хрестителя, і Ярослава Володимировича, який твердо протистояв сильному тиску Візантії»⁴.

Три-частинна композиція дає змогу розвинути основну тему, прославляти славу землі руської, її «каганам», Володиміру та князю Ярославу.

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 161.

² *Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник.* — М.: Высшая школа, 1994. — С. 51.

³ *Златоструй.* Древняя Русь. X - XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 106.

⁴ *Прошин Г.* Второе крещение // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 141.

У першій частині йдеться про взаємозв'язок двох заповітів: старого — «Закону» — і нового — «Благодаті». Закон митрополит Іларіон розуміє як стару, іудейську, віру, Старий Заповіт, а Благодать — як віру нову, християнську, Новий Заповіт. Наголошується, що для нової християнської віри потрібні нові люди. У другій частині розповідається про руське християнство. Третя частина — похвальне слово Володимирі та землі руській, яка посідає гідне місце серед країн світу, хвала за одержану можливість уведення на Русі набутків християнства.

Провідною темою «Слова» є прославляння сили й могутності Руської землі, освяченої новою, християнською, вірою. В цьому творі Іларіон провадив думку, що князь Володимир рівний за своїми діями римському імператору Костянтину, який першим дозволив сповідувати християнство в Римській імперії. Його, як відомо, християнська церква проголосила рівноапостольним. Виходило, що руський князь Володимир, прийнявши християнство і похрестивши Русь «за божественним завітом», став рівним не тільки святому Костянтину, але і першоапостолам Петру і Павлу, що вже ніяк не могло сподобатися Константинополю. Дійсно, князь — хреститель Русі Володимир I був офіційно канонізований православною церквою тільки в XVI сторіччі. Цікаво, що християнин Іларіон прославив мужність і славу предків Володимира та Ярослава — князів-язичників Ігоря і Святослава, всю тоді ще язичницьку Руську землю. З образною емоційністю говорить Іларіон про те, що «віра благодатна по всій землі розповсюдилась і до нашого народу руського дійшла... Ось бо вже ми з усіма християнами славним Святу Трійцю». За кожним словом автора глибокий контекст. У поняття «нових людей», «нових народів» вкладається дієвий сенс, який спрямував у відповідне ідеологічне-світоглядне русло енергію оновлення культури, як і в цілому світовідношення Русі. Самоусвідомлення себе у світовому християнському єднанні спонукало до переосмислення духовного-перетворювальних основ усього укладу життя Київської Русі.

Окрім того, дослідники зауважують, що «Слово о законі і благодаті» Іларіона — це «не тільки пам'ятка літератури, але і твір ораторського мистецтва. З його змісту витікає, що воно було проголошено перед представниками вищої київської знаті на чолі з Ярославом Мудрим. В 1037—1051 рр. «Слово» було виголошено, вочевидь, в Софійському соборі в зв'язку з якоюсь урочистою подією в присутності княжої сім'ї, бояр, «нарочитих мужів». Скоріш за все, це було свято, присвячене закінченню будівництва Софійського собору, тобто освячення храму¹. Нижче подаємо уривки з пам'ятки оригінальної давньоруської писемності «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона (переклад з давньоруської мови В. Крекотня)².

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 160.

² Українська література XI—XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. — Чернівці: Видавництво «Прут», 1997. — С. 17—20.

*Слово о Законі і Благодаті
Про закон, Мойсеєм даний,
і про благодать та істину, що були Ісусом Христом,
і як закон о дійшов,
а благодать і істина всю землю сповнили,
і віра на всі народи поширилась,
і на наш народ руський.
І похвала кагану нашому Володимирю,
що ним охрещені ми були.
І молитва до Бога од усієї землі нашої.
Господи, благослови, Отче!*

Закон бо предтечею був і слугою благодаті й істини. Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлінному. Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки про Христове пришествя повідали, а Христос і апостоли його — про воскресіння і про майбутній вік.

Отож нагадувати в писанні сьому пророчи проповідування про Христа й апостольські повчання про майбутній вік було б зайвим і марнославною. Що бо в інших книгах писано і вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славопрагненням. Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодоцями книжними; не до ворогів Божих чужовірних, а тільки до синів його; не до сторонніх, а до таких, що приймуть у спадок небесне царство. Отож про закон, Мойсеєм даний, і про благодать і істину, які з'явилися через Христа, повість ся і про те, чого досяг закон і чого досягла благодать, спершу закон, а потім благодать; спершу тїнь, а потім істина.

МОЛИТВА

Сим бо ж Ти, о Владико, царю і Боже наш, високий і славний людолюбче, воздаючи їм за труд, славу і честь, роблячи їх достойними Свого царства, пом'яни, благим будучи, і нас, мізерних людей Твоїх, адже ім'я Тобі — людолюбчець!

Хоч і добрих діл не маємо, та заради щедрої милості Твоїї спаси нас! Ми бо люди Твої, і віці отари Твоїї, і стадо, яке щойно почав Ти пасти, вирвавши із пагуби ідолослужіння. Пастирю добрий! Поклавши душу за овець Твоїх, не зостав нас, хоч і блудимо ще! Не одкинь нас, хоч і грішимо ще перед Тобою, як новокуплені раби, не зотні у всьому догодити панові своєму! Не погребуй, хоч і мале стадо, а мов до нас: «Не бійся, черідко мала! Бо благоволить Отець ваш небесний дати вам царство!»

Базатий милістю і благий щедротами, побіцявши приймати розкаяних і ждучи навернення грішних, не пом'яни безлічі гріхів наших, прийми нас, наvertsємось бо до Тебе! Загладь рукописання провин наших! Утиши гнів, яким розгнівили ми Тебе, людолюбче! Ти бо еси Господь, Владика і Творець, і в Твоїй владі є: жити нам, а чи смерти. Уложи гнів милостиво, хоч і не достойні ми того за діла наші! Проведи повз нас спокуси, бо перстю єсьмо і порохом! І не вдайся до суду над рабами Своїми! Ми, люди Твої, Тебе шукаємо, до Тебе припадаємо, на Твоє милосердя сподіваємось. Зоґрішили і зла натворили, не вбереглися, не зробили, як Ти заповідав нам. Земні будучи, до земних прихилились і лукаве вчинили перед лицем слави Твоїї. На похоті плотські пусти-

лися, оддалися в рабство гріху і печалям життєвським. Були бігунами од свого Владика, убогими на добрі діла, окаянними заради злого життя.

Касємося, просимо, молимо! Касємося у злих своїх ділах. Просимо, аби страх перед Собою послав Ти в серця наші. Молимо, аби на страшиному суді помилував Ти нас. Спаси, ущедри, призри, наведи, змилосердься, помилуй!

Твої бо єсьмо, Твоє створіння, Твоїх рук діло. Бо як беззаконня узриши, Господи-Боже, то хто завадить Тобі воздати кожному по ділам? А як воздаси кожному по ділам, то хто спасеться? Бо ж од Тебе очищення, бо ж од Тебе милість і щедрий порятунок. Тож душі наші в руках Твоїх. І дихання наше у волі Твоїй.

Одтоді, як доброзичливо призираєш Ти нас, благоденствуємо. Як яро поглянеш, пощезнемо, мов ранкова роса, — не встоїть бо порох проти бурі і ми проти гніву Твогого. Тож, створені Тобою, у Тебе, Творця нашого, милості просимо.

Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоїї! Все бо благе од Тебе до нас іде, а все неправедне од нас до Тебе. Всі бо одхилилися, всі без винятку непотребні були. Немає між нами ні єдиного, хто б про небесне дбав і його виборював, — усі про земне, всі про печалі життєвські клопочемось. Бо перевелися преподобні на землі. Не тому, що Ти зоставив нас і не доглянув, а тому що ми Тебе перестали шукати, а про видиме дбаємо. Отож боїмося, коли б не створив Ти з нами так, як із єрусалимцями, що зоставили Тебе і не пішли за Тобою. Та не вчини з нами, як з отими, за діла наші, і за гріхи наші не воздай нам, а терпи нас, і ще довго терпи. Пригаси гнівний Твій племін, направлений на нас, рабів Твоїх. Сам наставляй нас на істину Твою, вчи нас сповняти волю Твою. Бо ж ти єси Бог наш, і ми єсьмо люди Твої, Твоя честь, Твоє достояння. Не возносимо бо руки наші до Бога чужого, не йдемо слідом за облудним яким пророком, ані вчення єретичного держимось — Тебе призиваєм, істинного Бога, і до Тебе, небожителя, очі наші возводимо, до Тебе руки наші здійсмаємо, Тебе молимо.

Одпусти нам гріхи, благим будучи людолюбцем! Помилуй нас, закликаючи грішників до покаєння! І на страшиному Твоєму суді праворуч стояти не закажи нам, а до благословення праведних причасті нас!

І допоки стоїть світ, не наводь на нас напасті спокус, не давай нас у руки чужинців! Хай не прозветься город Твій городом полоненим і стадо Твоє забородами в землі несвоїй! Хай не кажуть країні землі: «Де є Бог їхній?»

Не попускай на нас скорботи і голоду, і наглих смертей, вогню, потопу! Хай не однадуть од віри нетверді вірою! Скупо покарай, а щедро помилуй! Легко врази, а милостиво зціли! Трохи опечаль, та зразу і звесели! Бо не терпить наше єство довго зносити гнів Твій, як сухе бадилля вогонь!

Отож стримайся, змилосердься! Бо ж властиво Тобі милувати і спасати. Продовж милість Твого до людей Твоїх! Раті проганяючи, мир утверди, сусідів смири, голоди вгамуй, володарів наших зроби грізними для сусідів, боярів умудри, городи розсели, церкву Твою зрости, добро Своє збережи, мужів і жон і немовлят спаси, суцїх в рабстві, в полоні, в путах, в дорозі, в плаванні, в темницях, в голоді й спразі, в злиднях усіх помилуй, усіх потїши, усіх обрадує, радість творячи їм, і тілесну, і душевну, молитвами Пречистої Твоїї Матері, і святих небесних сил, і претечі Твогого хрестителя Іоанна, апостолів,

пророків, мучеників, преподобних і всіх святих молитвами, умилосердсь на нас і помилуй нас! Хай милістю Твоєю пастимося в єдності віри, вкупі, весело і радісно! Славимо Тебе, Господа нашого, Ісуса Христа, :1 Отцем і з Пресвятим Духом, Трійцю нероздільну, єдино божество, що царює на небесах і на землі, над ангелами і людьми, над усім створеним, видимим і невидимим. Нині і завжди навіки-віків. Амінь.

«Повчання дітям» князя Володимира Мономаха

Вид писемності, які називалися в давнину «повчаннями» та «словами», відносяться до жанру красномовства. Яскравим взірцем останнього являється «Повчання дітям»¹ Володимира Мономаха (1053—1125 рр.). Володимир Мономах, з 1113 року князь київський, був одним з видатних князів свого часу, він заслужив захоплені відгуки сучасників та вдячну пам'ять нащадків. Особливо прославився він невтомною боротьбою з половцями; в боротьбі цій, за виразом літописця, «много утер поту за землю руську», за що і отримав від нього ім'я «доброго страждальця за землю руську». Як зазначають дослідники, «в останній раз Київську Русь вдалося об'єднати онуку Ярослава Мудрого та візантійського імператора Костянтина IX — Володимирі Мономаху. Визначний державний діяч, видатний полководець, який успішно воював з половцями, глибоко освічений та літературно обдарований Володимир II прожив довге життя. Тільки в 1113 році у віці 60 років вдалося йому зайняти київський стол. Один з найсильніших та найхрабріших князів, який завжди особисто очолював військо в поході, він міг взяти Київ набагато раніше, однак, хоча його вчинки не завжди були бездоганними, він все ж уперто намагався слідувати ідеї справедливості по відношенню і до підданих, і до родичів-князів»².

Жанр «повчання дітям» був доволі розповсюдженим в середні віки, зокрема і в Давній Русі. Так, в цей період в рукописних збірниках можна було зустріти повчання «Слово деякого отця до сина свого, слова душекорисні»³, «Напучення отця сину»⁴. Також в давньоруський період існували й переклади з грецької, так, зокрема, «Повчальні вислови царям. Василя, царя грецького, до сина його, царя Лева...»⁵. Однак «Повчання» Володимира Мо-

¹ Поучение Владимира Мономаха // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 146—171; Повчання (Володимира Мономаха за Лаврентіївським літописом) // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 353—375.

² Петров-Стромский В. Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 25.

³ Слово некоего отца к сыну своему, слова душеполезные // Мудрое слово Древней Руси (XI—XVII вв.): Сборник. — М.: Советская Россия, 1989. — С. 46—47.

⁴ Наставление отца сыну // Мудрое слово Древней Руси (XI—XVII вв.): Сборник. — М.: Советская Россия, 1989. — С. 97—98.

⁵ Назидательные изречения царям. Василия, царя греческого, к сыну его, царю Льву... // Мудрое слово Древней Руси (XI—XVII вв.): Сборник. — М.: Советская Россия, 1989. — С. 98—109.

номаха звернене не просто до дітей, а до дітей — спадкоємців державної влади. Як зазначають дослідники, «до самого жанру «Повчань» можна навести в якості паралелі «Повчання» візантійського імператора Василія, яке приписують патріарху Фотію, «Настанови» французького короля Людовика Святого сину Филиппу, «Повчання» англосаксонського короля Альфреда та англосаксонське «*Faeder Larcwidas*» («Батьківське повчання») початку VIII ст.»¹. Окрім того, як зазначають дослідники, «очевидно, автор твору був знайомий із візантійським жанром повчання, зокрема творами Костянтина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» та «Про управління імперією». Проте впливи цих творів не були визначальними. Можливо, Мономах запозичив тільки ідею написання подібного твору, а форма і зміст є суто його авторським надбанням»².

Це «Повчання» дійшло до нас у складі Лаврентіївського списку «Повісті врем'яних літ», де воно читається під 1096 роком. Цей літопис міг згоріти разом з іншими давньоруськими літописами при московській пожежі 1812 року, але його доля склалася щасливіше, ніж доля того ж «Слова о полку Ігореві», яке було втрачено під час пожежі. Цей Лаврентіївський літопис у Мусіна-Пушкіна взяв для опрацювання видатний російський історик М. М. Карамзін, тому рукопис зберігся до наших днів.

«Повчання» своє Володимир Мономах написав незадовго до смерті, в глибокій старості — в 1124 або 1125 роках (помер Володимир Мономах в 1125 році). На початку свого «Повчання» Мономах говорить: «Сидячи в саях, помислив я в душі своїй та восхвалив Бога за те, що він довів мене, грішного, до цих днів». І далі: «Якщо ж кому грамotka ця не полюбить, нехай не посміюється, але ось так скажуть: в далекому путі і на саях сидячи, пuste мовив». В язичницьку давнину померлих на кладовище зазвичай возили на саях, тому Мономахів вираз «сидячи в саях», «в далекому путі» слід розуміти тільки так: готуючись в далеку путь у вічність, готуючись до смерті.

Як вірно зазначають дослідники, що це «Повчання» «відобразило широку освіченість автора, в ньому цитується Псалтир, пророцтва Ісаї, Трійдь, Апостольські послання, твори Василя Великого, «Шестоднев» Юанна екзарха Болгарського»³. На початку «Повчання» київський князь дає синам ряд моральних настанов: не забувайте Бога («страх майте Божий в серці своїм»), гордості не майте в серці та розумі: «відхилися від зла, сотвори добро, знайди мир, і віджени зло, і живи во віки віків». Автор «Повчання» веде своєрідний діалог із джерелами божественного слова (виписки з творів Василя Великого, Псалмів, Євангелії), до яких він звертається,

¹ Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 19.

² *Сліпушко О.* Таємниці володарів Русі (від Олега до Володимира Мономаха). — К.: Аконіт, 2003. — С. 186—187.

³ Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 19.

і цитує їх для своїх нащадків: «навчися, віруюча людина, бути благочестя звершителем, навчись за євангельським словом», «очам управлінню, язичку стриманню, ума смиренню, тіла підкоренню, гніву придушенню, мати помисли чисті, спонукаючи себе на добрі справи, Господа заради; якщо позбавили чогось — не мстися, ненавидять — люби, гнаний — терпи, якщо ганьблять тебе — мовчи, умертви гріх».

Словами отців церкви Мономаха повчає юних, щоб вони мали «душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господне». Ніколи не слід лінуватися, радить князь, у дотриманні трьох справ — покаяння, сліз і милостині: «тож, Бога ради, не лінуйтеся, а благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони». З особливою старанністю князь закликав дітей до милосердя, гуманності, доброчесності: «ані правого, ані винуватця не убивайте і не наказуйте вбити його; якщо і заслуговує на смерть, то не страчайте жодної християнської душі... Куди же підете і де зупинитесь, напоїте та нагодуйте злиденного...», не можна допускати, щоб сильний знищував слабого; не можна убогого забувати, або вдовицю.

«Повчання» Мономаха прославляє труд, знання та засуджує один з найбільш прикрих людських пороків — лінощі: «в дому своєму не лінуйтеся, але за всім самі спостерігайте; не надійтеся на тіуна, ні на отрока [князівські слуги], щоб не посміялись ті, хто прийшли до вас, ні над домом вашим, ні над обідом вашим»; або «на війну виходячи, не лінуйтеся, не надійтеся на воевод». Цікаво, що поради бути працьовитими та старанними в роботі великий князь дає не просто своїм улюбленим дітям, а майбутнім наймогутнішим можновладцям давньоруської держави. Ці трудові настанови князя Мономаха не голослівні та абстрактні, він підкріплює їх прикладом власної великокняжої працелюбності: «що належало робити отроку [князівський слуга] моєму, то сам робив — на війні і на полюваннях, вночі та вдень, в спеку та холод, не даючи собі спокою». Як радить Мономах своїм іменинним дітям, вставши ж рано, треба, не лінуючись, братися за працю: «нехай не застане вас сонце у ліжку». «Що вмієте хорошого, — писав він, — то не забувайте, а чого не вмієте, тому вчитесь — як батько мій, вдома сидячи, знав п'ять мов, від того і честь від інших мав. Адже лінощі всьому мати: що хто вміє, то забуде, а чого не вміє, тому не навчиться».

Великий князь Мономах — християнський правитель, тому його «Повчання» наповнене словами поваги до християнської моралі та служителів православної церкви: «єпископів, попів та ігуменів шануйте, і з любов'ю приймайте від них благословення», «не лінуйтеся ні на що добре, перш за все до церкви». Князь вчить дітей благочестивому життю («очі держи долу, а душу вгору»), але в жодному разі не закликає до повного відходу від світської влади: «ані самотність, ні чернецтво, ні голод, які інші доброчесні терплять, але малим ділом можна получити милість Божу». Для князя «малим ділом», яким він може заслужити Божу милість, являється справедливе правління («не давайте сильним губити людину»), піклування про свій народ («всього ж найбільше убогих не забувайте»), здійснення справедливого судочинства («вдовицю виправдуйте самі»), і навіть

привітність та ввічливість мають велике значення в князівському житті («не пропустіть людину, не привітавши її, і добре слово їй скажіть»).

Важливо зауважити, що «Повчання» Володимира Мономаха — це перш за все християнські настанови, якими батько вчить своїх дітей. І вже потім він переходить до власне питань державної політики, до проблем організації та здійснення верховної влади. Мономах радить майбутнім великим князям всі справи вирішувати разом із радою дружини, не допускати в країні «беззаконня» та «неправди», правосуддя здійснювати «по правді». Судові функції Мономах пропонував здійснювати князю самому, не допускаючи порушення законів, проявляючи милосердя до найбільш беззахисних прошарків населення (бідних смердів, убогих вдовиць, сиріт тощо). Заперечення кривної помсти вилилось у нього в повне неприйняття смертної казни: «Ні права, ні крива не вбивайте і не наказуйте вбити його». Заклик не «мститися» розглядається в «Повчанні» не тільки як принцип законодавства, але і як основа міжкнязівських відносин. І далі багато цікавих та поважних порад, які вносять упорядкованість у тогочасне державницьке життя: «А куди ви ходите в путь за даниною по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм людям, ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, щоб не проклинали вас. А куди підете і де зупинитесь, — напоїте, нагодуйте убогого; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас прийде, — чи простий, чи знатний, чи посол, — якщо не можете дарунком, то їжею і питвом».

Мономах пише, що він не вихваляє ані себе, ані сміливості своєї, а лише відзначає те, що народився не лінивим, здатним до будь-якої людської справи, тому й лихо обходило його стороною. Намагаючись надихнути сучасників, він закликав нічого не боятися: «смерті, діти, не бійтеся, ані війни, ані звіра, діло чоловіче виконуйте, як нам Бог пошле. Адже якщо я від війни, і від звіра, і від води, і від падінь з коня уберігся, то ніхто з вас не може пошкодити собі чи бути вбитим, поки не буде від Бога наказано. А якщо трапиться від Бога смерть, то ні батько, ні мати, ні брати не зможуть вас відняти від неї».

Мономах закликав своїх дітей, майбутніх великих князів, піклуватися про народ, не лінитися у навчанні, здійснювати ратні подвиги. Тому в «Повчанні» Мономах висловлював «свої уявлення про моральну поведінку людини в світі, розповідає про події власного життя та передає свої почуття. В ньому ясно відобразилася непересічна особистість Володимира Мономаха, про яку літописець писав, що він «просвети Рускую землю акы солнце луча пушчая»¹. Окрім того, він вчив, які задачі повинні вирішуватися в першу чергу князями — продумана внутрішня та зовнішня політика, піклування про підданих, захист православної церкви. Мономах називає моральні критерії правителя: освіченість, працелюбство, відвага, рішучість, зацікавленість у справах та вміння їх робити, тому «Повчання»

¹ Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 19.

великого князя актуальні і до нашого часу. Як зазначають дослідники, «Володимир Мономах залишив нам своєрідний політичний заповіт «цесаря» Руської землі, якому не байдужа майбутня доля його держави. Цей твір тільки умовно можна назвати таким, що адресований синам Мономаха. Насправді він призначений тим правителям Русі, котрі вирішуватимуть її долю після смерті Володимира»¹. Закінчується «Повчання» автобіографією князя.

Давньоруські літописи

Як зазначають дослідники, «серед жанрів давньоруської літератури літопис займає центральне місце... жодна європейська література не володіла такою кількістю літописів. В основі всього давньоруського літописання лежить «Повість врем'яних літ», всі інші літописи до нього долучаються. Коли і де почалося руське літописання? Є підстави вважати, що в першій половині XI ст. в Києві та Новгороді. На питання про те, хто займався літописанням, відповісти трудніше, аніж здається. Справа в тому, що літописці, за невеликими виключеннями, не мали звичаю вказувати свої імена»². Їх авторами були монахи великих монастирів, які пройшли спеціальне навчання, представники княжої адміністрації, в літописи попадали навіть твори князів (так, зокрема, в Лаврентіївський список попав дидактичний твір «Повчання»³ князя Володимира Мономаха). Спочатку літописи представляли собою записи найважливіших подій по роках (по «літам»): «літописи — пам'ятки історичної писемності та літератури Давньої Русі. Розповідь в них велася за роками в хронологічній послідовності. Розповідь про події кожного року починалося словами «в літо...» — звідси й назви «літопис»⁴. Тому в Давній Русі літописи були основним джерелом свідчень про минуле Руської землі, оскільки вони «вийшовши за межі монастирської келії, де писалися, дуже скоро ставали важливим історико-політичним документом, яким користувалися для довідок, для вирішення того чи іншого спірного політичного питання сучасності. Зміст літопису — історія, історія Руської землі, переважно політична. Писалася з метою залишити нащадкам спогади про минуле, розказати про те, що було, про історичні події свого часу. Літопис, однак, не тільки документ, але й книга, яка переслідувала й іншу — морально-політичну задачу: показа-

¹ Слітушко О. Таємниці володарів Русі (від Олега до Володимира Мономаха). — К.: Аконіт, 2003. — С. 181.

² Еремін І. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 38-39.

³ Поучение Владимира Мономаха // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 146-171.; Повчання (Володимира Мономаха за Лаврентіївським літописом). // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 353-375.

⁴ Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 78.

ти на ряді прикладів — в рамках розповіді про минуле, — як треба і як не треба поступати. Літопис — книга про минуле Руської землі»¹.

Але літописи після свого створення не залишалися в незмінному вигляді. Їх зазвичай об'єднували в один том (звод) — своєрідні історичні хрестоматії. Причому, при переписуванні початковий текст міг зазнати змін різного масштабу в залежності від політичних та ідеологічних обставин того часу. Як зазначають дослідники, «літописи до нас дійшли в більшості випадків не в цільному авторському тексті. Літописці були й вченими, й письменниками, й публіцистами. Вони поєднували в своїх текстах праці попередників, інтерпретуючи їх та супроводжуючи своїми доповненнями. Завдяки цьому літописи перетворилися в зведення різноманітних в жанровому та стилістичному відношенні матеріалів... Поряд з лаконічними та розгорнутими щорічними записами в склад літописного зводу входять розповіді про походи та смерті князів, свідчення про затемнення сонця, місяцю, епідемії, розгорнуті сюжетні розповіді, усні історичні перекази, тексти грамот, договорів»². Джерелознавчі можливості літописних матеріалів ускладнюються ще й тим, що вони дійшли до нас не в своєму початковому вигляді, а в складі більш пізніх збірників, які представляють собою переплетення різних епох, політичних позицій та тенденцій, використання різних стилів літописання, літописів різних земель, які передають одні й ті ж події з різних позицій. Необхідно також рахуватися з неминучими помилками переписувачів.

Як зазначають дослідники, «складалися літописи іноді за дорученням князя, ігумена чи єпископа, іноді монахи писали їх за власною ініціативою. Якщо літопис писався за прямим дорученням того чи іншого князя, то він мав більш-менш офіційний характер, відображаючи політичну позицію цього князя, його політичні симпатії та антипатії... В дійсності ж давньоруські літописці, навіть складаючи свій літопис за дорученням того чи іншого князя, аж ніяк не завжди сліпо виконував примхи «замовника» і нерідко проявляли незалежність думки, відображаючи точку зору широких мас на ті чи інші події, нерідко піддавали критиці дії та вчинки князів, якщо ці дії та вчинки були гідними осуду»³. Тому літописці фіксували в своїх літописах «вся добраа и недобраа».

Важливо зауважити, що «історичний факт фіксується перш за все усними розповідями його очевидців. Такі розповіді відображалися в літописах — як безпосередньо, так і за допомогою усної традиції у вигляді історичних переказів та героїчних сказань»⁴. В літописи включалися епічні

¹ *Еремін І. П.* Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 45.

² *Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник.* — М.: Высшая школа, 1994. — С. 78.

³ *Еремін І. П.* Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 39.

⁴ *Азбелев С. Н.* Историзм былин и специфика фольклора. — Л.: Наука, 1982. — С. 37.

перекази, родові легенди, уривки перекладних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіді князів. Щоб відчуті це, досить пригадати сюжети «Повісті врем'яних літ». Цей найдавніший літопис в оригіналі має більш розлогу назву давньослов'янською мовою: «Се повести временных лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Русская земля стала есть». «Літописання, — зазначають дослідники, — перейняло від дописемної пори великі достоїнства давньоруської мови: фразеологію, багатство лексики, виразність та метафоричність. Протягом майже всього давньоруського періоду твори усної народної творчості впливали навіть на форму літописних статей, впливаючи тим самим на складання літописного жанру взагалі. Давньоруські літописи (а також життя святих та проповіді) зберегли велику кількість пам'яток фольклору: родові та історичні перекази та легенди, твори дружинного епосу...»¹.

Києво-Печерський монастир грав роль не тільки релігійного центру, але і визначного центру культури та мистецтва. Тут працювали видатні вчені-історики, літератори та богослови, на слов'янську мову перекладалися твори іноземних авторів. Саме в Києво-Печерському монастирі монах Нестор-літописець написав свою знамениту «Повість врем'яних літ»². Він створив її близько 1113 року на основі декількох більш давніх літописів X—XI століть. Одна з величезних заслуг Нестора полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи «за літами» в єдиний, загально-руський літопис. Як зауважують дослідники, «Нестор-літописець та його попередники вдалились до різних вітчизняних джерел — давніших літописних зводів, епічної поезії, житій, переказів, історичних легенд та іноземних хроні, хронографів, врем'яників, збірників, біблійних книг тощо»³. «Повість врем'яних літ» — це й історична наукова праця, і зібрання історичних розповідей. Кожна розповідь, окрім ретельного опису події, має ще й високу художню цінність. Дійшов до нас цей найдавніший літопис в рукописних копіях XIV століття.

Монах-історик, письменник Київської Русі, мабуть, не до кінця усвідомлював, який неоціненний дар зробив він наступним поколінням. Аналізуючи цю копійку та трудомістку працю історика-хронографа, Д. Степовик зазначає: «день за днем, місяць за місяцем, рік за роком ніс Нестор незвичайний монаший послух — описував минувшину. Він не помічав, як спливає час. Історія заповонила Несторове серце. Тільки для короткого сну і скромної трапези підводився він з-за столу, щоб відтак продовжити роботу над великим задумом: описати події від всесвітнього потоку,

¹ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 7.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — 558 с.

³ Яременко В. В. На замовлення вічності // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 477.

від Ноевого ковчега до сьогодні. Нестор знав, що від довгого сидіння, від скромного харчу (хліб, овочі й вода) слабне серце, зростаються суглоби, холоне кров. Але він зневажав поклик плоті. Всі сили віддавав одному — завершити літопис. Не оминати жодної події, нічого не додати від себе, лише те, що достеменно було відомо. Літа зігнули спину, посріблили волосся, висушили коліс здорове і сильне тіло. Сліпли очі. Незвичайна щоденна тиша нагадувала Несторові, що він глухне. Молодому монаху-послушникові, який приносив Несторові у келію хліб, доводилося майже кричати, щоб старець почув його... Відчувши наближення смерті, залишив Нестор келію й доживав свій вік у підземній печері Києво-Печерського монастиря. Так чинили всі подвижники, і він не відступатиме від неписаного правила». Було чимало й інших літописів тієї пори, але жоден з них своєю універсальністю, послідовністю не може зрівнятися з «Повістю временних літ» київського літописця Нестора. Нестор використав джерела про ранні слов'янські племена, про заснування Києва, утворення могутньої держави на сході Європи — Київської Русі. Але він тлумачив ці джерела по-своєму, як історик, що має власний погляд на національну історію і при цьому хоче залишитися об'єктивним. Він не апологет та захисник князівської влади, тому на багатьох князів у нього критичний погляд. Звичайно, засновники Києва князь Кий, а також Аскольд і Дир, Ольга, Володимир і Ярослав, Борис і Гліб — гідні похвали. А передусім за їх служіння Вітчизні. Нестор вважає, що кожен правитель має бути патріотом і миротворцем. Він високо цінує уміння монарха помиритися з ворожою країною (як це робив князь Олег, підписавши договір між Київською Руссю і Візантійською імперією 907 і 911 років), помирити князів, відвернути шляхом переговорів вторгнення ворожих племен на територію держави.

Нестор, судячи з контексту літопису, байдужий до «норманської теорії» походження київської князівської династії, з приводу якої давно «схрещують мечі» історики. Він спокійно описує, як скандинавів (варягів) запросили слов'яни на допомогу і деякі з них (Рюрик, Синеус, Трувор) не насильно, а зі згоди населення стали князями. Два воєводи Рюрика — Асколь і Дир — на шляху до Константинополя зупинилися в Києві і теж стали тут князями. Для Нестора — патріота і правдолюбця — не мало жодного значення, яка кров текла в жилах того чи іншого князя, аби він був лише доброю людиною, любив країну і народ.

«Повість врем'яних літ» справила значний вплив на становлення історичної науки в Україні, Росії, Білорусі, а також у країнах Заходу. Як зазначають дослідники, «виникнення літописів було обумовлено потребою феодальної держави мати свою писемну історію, де були б зафіксовані події (народження та смерть правителів, війни та мирні угоди, заснування міст та будівництво церков)»². З XIV до XVIII століття було зроблено по-

¹ Степовик Д. В. Скарби України. — К.: Веселка, 1990. — С. 71—73.

² Травников С. Н., Ольшеская Л. А. История русской литературы. Древнерусская литература: Учебное пособие для вузов. — М.: Дрофа, 2007. — С. 10.

над двісті списків Несторового твору з більшими або меншими його переробками і доповненнями.

Давньоруські літописи суттєво відрізнялися від західноєвропейських і візантійських хронік з їх придворно-феодальною тенденційністю. Зрозуміло, що не уникли цього і руські літописи, але вони були ширші за змістом, прагнули сумістити в собі завдання історичної, публіцистичної, релігійно-повчальної і художньої оповіді. До них включалися епічні перекази, родові легенди, уривки переказних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіді князів. Головною темою руського літописання стала сама Руська земля, її єдність і могутність. Тому «і хоч часом літописні відомості подрібнені річними записами, поетичними оповіданнями, ширшими історичними описами і уривчастими відомостями і повідомленнями, «Повість врем'яних літ» має дивовижну художню цілість. Наскрізними в літописі є релігійна концепція людини і світу, вогонь любові до рідної землі і патріотична тривога за її долю»¹. Все це робило їх цікавими для найширшого кола читачів. Тому «Повість» була однією з найпопулярніших і цікавих книг для читання протягом усієї історії Давньої Русі, афоризми її автора увійшли в нашу мову (наприклад: «Книги — ріки, які наповнюють Всесвіт», «Книги - джерела мудрості»).

Окрім того, цей літопис, як зазначають дослідники, «належить до тих пам'яток нашого письменства, про які в багатьох сенсах можна сказати «перша», «найдавніша». Це й найдавніша історія слов'ян від часів перших київських князівських династій, це й найдавніша писемна згадка донині живих назв українських міст і містечок — Чернігова, Трипілля, Коростеня, Корсуня, Переяслава, Ізяслава, Овруча тощо, назв річок, що й донині течуть на нашій землі, — Буг, Остра, Стир, Стугна, Сула, Трубеж. Це перше джерело, з якого довідуємося про духовний світ доби Київської Русі»².

Оригінал «Повісті...» до наших днів не зберігся. Як зазначають дослідники, «складена і щонайменше тричі переписана і відредагована, востаннє близько 1118—1119 рр., «Повість врем'яних літ» на кінець XIV — початок XV ст. була вже майже 300-літньою старожитністю і вимагала нового «перевидання», сиріч — перекопіювання. Таке «перевидання» було здійснене тиражем аж в два примірники. Перший примірник з'явився в 1377 р. і відомий сьогодні під назвою Лаврентіївського списку, а другий — не пізніше другого десятиліття XV ст. і відомий як Іпатіївський (Іпатський) список (літопис). Ці списки не ідентичні як за назвою, так і за змістом»³. «Іпатський список» названий так за місцем зберігання в Іпатському монастирі в Костромі, де цей список зберігався, а «Лаврентіївський список» дістав

¹ Яременко В. В. На замовлення вічності // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 487.

² Українська література XI — XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. — Чернівці: Видавництво «Прут», 1997. — С. 25.

³ Яременко В. В. На замовлення вічності // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 474.

свою назву від імені ченця Лаврентія, який переписав цю пам'ятку, як припускають, 1377 року в Суздалі для її суздальського великого князя Дмитра Костянтиновича. Лаврентіївський літопис — збірник, в склад якого ввійшли два твори: «Повість врем'яних літ», яка закінчується 1113 роком, і так званий «Суздальський літопис», доведений до 1305 року. Подібно Лаврентіївському літопису, Іпатський літопис теж представляє собою збірник, в склад якого входять давньоруські твори («Повість врем'яних літ» (ведена до 1117 року) та Галицько-Волинський літопис (охоплює період з 1201 по 1292 роки)). Головна різниця між цими літописами полягає в закінченні: Лаврентіївський літопис закінчують 1110 роком буквально на півслові розповіддю про чудесне явище 11 лютого — про вогненний стовп над Києво-Печерським монастирем. Іпатський літопис закінчується 1117 роком.

Цікавість до одного з найповніших літописів Київської Русі супроводжувалася і зростанням уваги до особи його автора. Насельники Києво-Печерської Лаври від покоління до покоління берегли пам'ять про Нестора, як про одного з найвизначніших діячів Київської Русі. Оповідання про життя літописця увійшли до збірки «Києво-Печерського Патерика», в якому почесне місце відведене Нестору. Описуються факти з його життя, що вияскравлюють доброту, чесність, скромність, готовність Нестора до самопожертви, духовне благородство. Нестора змальовано і як взірець для наслідування, як приклад людини вченої, але простої, не гордовитої. Православна Церква причислила монаха Нестора-літописця до лику угодників Божих та згадує його 11 жовтня.

Як справедливо зазначають дослідники, зокрема український археолог П. Толочко, «Повість врем'яних літ» «увібрала в себе не лише весь досвід історичної писемності попереднього часу, а й досягнення європейської думки, традиції візантійської культури. У вступі до «Повісті» Нестор розгорнув широку картину світової історії, показав місце слов'ян і Київської Русі в системі тодішнього світу, ствердив прогресивну філософську ідею взаємозв'язку і взаємообумовленості історії всіх народів, рішуче засудив між князівські усобиці. Вражає широта ерудиції Нестора. Він постійно звертається не тільки до Біблії — вищого авторитету історичних знань середньовіччя, а й до численних візантійських хронік!»¹.

З початком роздробленості Русі літописи склалися в кожному великому феодальному центрі: в Новгороді, Переяславі, на Волині, в Галичі, у Володимирі на Клязьмі, в інших удільних центрах. Тому літописи представляють собою величезну цінність як для вивчення вітчизняної історії, так і для вивчення давньоруської літератури та культури.

Житійна (агіографічна) література

Популярним жанром церковної літератури Давньої Русі була житійна (агіографічна) література. Важливе місце зайняли життя святих — біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Яз зазначають до-

¹ Толочко П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — С. 315.

слідники, «слово «житіє» буквально відповідає грецькому слову «біос» («життя»), латинському «vita». І в літературі візантійській, і в середні віки на Заході і у нас на Русі термін цей (житіє, біос, vita)... означав певний літературний жанр: біографії, життєписи знаменитих єпископів, патріархів, монахів — засновників тих чи інших монастирів, рідше біографії світських осіб, але тільки тих, яких церква вважала святими. Життя, таким чином — біографії святих»¹.

Життя святих — це життєписи тих представників християнства (єпископів, патріархів, монахів і мирян), які виділялися своєю церковною діяльністю, аскетичними подвигами, набожністю та благочестям, і яких церква прославила в чині святих (тобто канонізувала). В науці часто життя святих позначаються також терміном «*агіографія*» (з грецької від *agios* — святий та *grafo* — пишу), отже *агіографія* — це церковна література, присвячена святим. Як зазначають дослідники, «формування житій святих почалося в перші століття існування християнства у форму *мартирій* — розповідей про мучеництва, які зазнавали прихильники християнської віри від язичницьких правителів, і в формі життєписів. Мартирії вбирали в себе елементи «протокольного» запису допитів християнських мучеників»².

Життя святих часто писалася найближчими друзями святого після його смерті, але не раніше його канонізації, тобто не раніше того моменту, коли християнська церква офіційно зачисляла якогось праведника до лику святих угодників Божих. Писалася така біографія з метою розказати («повідати світу») про життя та подвиги святого, прославити його пам'ять, зберегти для нащадків згадку про святу людину. Житійна схема складалася не зразу, вона є продуктом роботи декількох століть. Як зазначають дослідники, «житіє доповнювалося протягом віків службами святому, описом його передсмертних чудес. Воно могло розростатися додатковими розповідями про святого. Декілька житій одного й того ж святого могли поєднуватися в новий єдиний твір»³. Християнська Церква заохочувала створення, читання та розповсюдження житій перш за все тому, що вони були ілюстрацією застосування в житті абстрактних норм християнської релігії. Крім того, життя святих були могутнім агітаційним засобом в боротьбі з єресями, вони подавали приклади благочестивого життя та практичного застосування християнського вчення.

Створенням житій займалися тільки дуже досвідчені монахи. Цей богоугодний труд вимагав великих знань з історії православної церкви та дотримання певних правил стилю та основ риторики: це була некваплива розповідь, написана від третьої особи, яка складалася з трьох частин:

¹ *Еремін І. П.* Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — С. 15.

² *Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник.* — М.: Высшая школа, 1994. — С. 45.

³ *Лихачев Д. С.* Первые семьсот лет русской литературы. // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 12.

«життєпис включає в свій склад короткий вступ того, хто складає його, основну біографічну частину та коротку похвалу. Біографічна частина часто починалася свідченнями про походження героя, про його благочестиве дитинство, аскетичні подвиги та благочестивий кончини!»¹.

Починалося життє зазвичай передмовою. У передмові автор просив вибачення у читача за своє невміння писати, вважав необхідним смиренно говорити про недостатність своєї літературної освіти і таланту для опису життя людини такої великої святості. Безпосередньо за цим приводилися докази, які спонукали автора зробити спробу та «відважитися» писати життє. Далі автор розповідав, як він збирав свідчення для життє: ходив місцями подвигів святого, мав численні бесіди з благочестивими людьми, які пам'ятали святого, записував ці свідчення.

Головна частина життє будувалася за наступним планом: 1 — батьки та батьківщина святого; 2 — етимологічний смисл його імені (що ім'я святого означає); 3 — навчання; 4 — відношення до шлюбу; 5 — подвижництво; 6 — передсмертні настанови; 7 — смерть; 8 — чудеса; 9 — завершення. Завершення обов'язково повинно містити похвалу святому та молитву до нього, тому було найбільш відповідальною частиною, яка вимагала від автора доброго знання риторики. Життє вимагало від агіографа певного зображення героя — в людині усувалися його вади, риси індивідуальності, він ставав узагальненим втіленням християнських чеснот. За цим планом викладалися не конкретні та достовірні біографічні відомості про святого, а тільки такі риси його біографії, які відповідали узагальненому та канонізованому типу християнського героя: вже в ранньому дитинстві святий виявляє всі ознаки благочестиво налаштованої натури, потім він проявляє виключну обдарованість в навчанні, відмовляється від шлюбу, володіє здатністю творити чудеса, входить в безпосереднє спілкування з ангелами та бісами тощо.

Поштовхом до виникнення давньоруської життєвої літератури послужила християнська література з Візантії. Як зазначають дослідники, «канонічна структура життє святих сформувалася в Візантії в VIII—IX ст. Життє святих — це словесна ікона. Ієрархічна типологія життє святих визначалася типом героїв: мученики, сповідники, святителі, преподобні, стовпники, Христа заради юродиві. Відповідно з нею розрізнялися види життє — мученицькі, сповідницькі, святительські, преподобницькі, Христа заради юродивих»².

Прийнявши з Константинополя нову релігію, Давня Русь прийняла разом з тим і культ святих, в тому вигляді, в якому він існував в візантійській церкві. Знамениті грецькі святі — Іоанн Златоуст, Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Дамаскин, Дмитрій Солунський, Микола

¹ Література и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 45—46.

² Література и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 46.

Мир Ликийських, цариця Єлена — були відомі в Давній Русі. Їх образи глибоко западали в народну уяву і в подальшому вплинули на створення давньоруських житій святих. В той же час Русь, за посередництвом Візантії, знайомиться зі святими отцями єгипетської та сирійської пустель, зокрема зі святим Антонієм, житієм якого надихалися перші житія святих давньоруського чернецтва. Автор житія Антонія Великого, першого знаменитого єгипетського відлюдника, докладно зображує події його життя, починаючи з дитинства і до його смерті. Особливо ретельно агіограф (автор, який писав житія святих) зупиняється на боротьбі Антонія з поганими помислами, намаганні досягти душевної чистоти та моральної досконалості. Душевна боротьба Антонія змальовується в житії у вигляді боротьби з бісами. Вдень і вночі біси постійно відвідували убоге житло пустельника Антонія, приймаючи образи диких тварин та плазунів; місце навколо його халупи наповнювалося привидами левів, ведмедів, леопардів, вовків, змій, аспидів, скорпіонів.

Також з прийняттям християнства розповсюджуються житія Василя Нового, Георгія Побідоносця, Феодора Тирона, Іоанна Златоуста, Миколи Чудотворця, Олексія людини божої, Євстафія Плакіді. Майже всі найбільш популярні візантійські житія в XI—XII ст. на Русі були відомі в перекладі з грецької мови: житіє Антонія Великого, Сави Освященного, Євфимія — видатних пустинників Сходу, житіє Олексія, чоловіка Божого тощо. Ці перекладні житія, які з'явилися з хрещенням Русі, стали початком житійної літературної традиції. Деякі житія святих вступили у взаємодію з фольклором, адже житія здійснювали вплив на усну народну творчість — так виникали народні легенди, духовні вірші.

Входячи до складу християнських держав, Київська Русь турбувалася про створення культу власних святих та їх життєписів. Але якщо в римській і візантійській традиції прославлялися подвиги великомучеників з числа подвижників і ченців, страждальників за віру, то на Русі першими великомученики стали великі київські князі, сини Володимира Святителя Борис та Гліб. В 1015 році помер великий князь Володимир, хреститель Русі. Княжий престол в Києві захопив син Володимира Святополк, прозваний в народі Окаяним. Але в Києві знаходилися його брати, Борис і Гліб, які теж могли домагатися київського княжого столу, тому Святополк Окаянний вирішив звільнитися від них. В тому ж таки 1015 році, через дев'ять днів після смерті князя Володимира, за наказом Святополка був вбитий його брат Борис, а через місяць — інший брат Гліб. Так, літописець «Повісті врем'яних літ», сповіщаючи про страшне братовбивство, не оминає того факту, що благочестивий та набожний князь Борис прийняв смерть з християнським смиренням: «Святополк же намислив Каїнову справу і послав сказати Борисові: «Хочу з тобою любов мати, і до того, що батько дав, де додаю». А сам брехав йому, думаючи, як його згубити... Послані [бояри-вбивці] ж прийшли на Альту вночі, і коли підійшли ближче, то почули, що блаженний Борис співає заутренню, бо сповістили йому: «Хочу убити тебе»... Так помолівся в заутренню... возліг на

постіль свою. І тут напали на нього як звірі дикі біля шатра, і просунули в нього списи»¹. Як далі пише літописець, «Гліб же був убитий і кинутий на березі між двома колодами. Після цього взяли його, і повезли, і поклали поруч брата Бориса у церкві святого Василя»². Але ці вбивства не допомогли Святополку Окаянному закріпитися на престолі. Ще один брат — Ярослав, який сидів в Новгороді, вирушив походом проти нього, одержав над ним перемогу, вигнав його з Києва і сам сів на київський княжий стол.

Князів Бориса та Гліба поховали у містечку Вишгород (яке знаходилося в 14 верстах вище по Дніпру), в церкві св. Василя, і могили їх стали місцем, куди почали стікатися паломники. Через деякий час ця дерев'яна церква згоріла, і Ярослав Мудрий наказав побудувати нову. Коли приступили до будівлі нової кам'яної церкви, були знайденні нетлінні тіла князів Бориса і Гліба. Ця обставина і явилася приводом для канонізації Бориса і Гліба як святих угодників Божих. Їх брат київський князь Ярослав Мудрий став добиватися утвердження канонізації з боку константинопольського патріарха і врешті-решт добився цього. Православна церква в 1071 році причислила благовірних Бориса та Гліба (у святому хрещенні Романа та Давида) до лику святих і встановила церковне свято — 6 серпня. В народному календарі цей день носить назву «Бориса-хлібника». Як зазначає повість «Повість врем'яних літ» про вбитих князів Бориса і Гліба, що «поєдналися вони тілами, а ще більше — душами, перебуваючи у Владики Царя всіх у radoшах безкінечних і в світі несказаному, подаючи дари цілющі Руській землі, іншим прихожим праведною вірою даючи зцілення: кривим — ходити, сліпим — прозріння, хворим — одужання, закутим — звільнення, засмученим — утіху, занапащеним — визволення. Заступники вони Руської землі і світильники, вічно сяючі і в молитвах про своїх людей до Владики. Ось тому і ми маємо гідно восхвалять страстотерпців Христових, молячись старанно до них»³.

Найдревніше життє святих Бориса та Гліба — «Сказання про святих мучеників Бориса та Гліба» було написане в середині XI ст. Відмінність «Життя Бориса і Гліба» від подібних візантійських житій святих полягало в ідеї патріотизму: ці святі подають «целебні дари» всій «Руській землі», вони «єста заступника Русьстей землі». «Життє» малює Бориса не як аскета, а як прекрасного князя-рицаря: «Тілом б'яше красень, висок, лицем круглом, плечі веліце, тонкий в чресла, очима добраама, весел лицем, борода мала і вус, млад бо бе ще, светяся cesарьски, кріпок тілом, всяко украшен, аки цвіт цвітій в уності своєї, в ратех хоробр, в світах мудр і разумен прі всім, і благодать божия цвіт'яше на нім».

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 209—211.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 215.

³ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 215—217.

Як вже зазначалося, православна церква канонізувала святих Бориса та Гліба в 1071 році, а вже до кінця XI ст. серед населення з'явилася велика кількість так званих «борисоглібських» нагрудних зображень — енкалпціонів. Взагалі іконографія Бориса та Гліба в давньоруському мистецтві величезна. Зображення князів-мучеників зустрічаються на іконах, в творах художнього лиття, на емалях. Таке багате різноманіття втілень образу перших руських святих пов'язано зі швидким розповсюдженням культури в народному середовищі. Перші житія давньоруських святих були написані в Києві. Духовним центром Київської Русі була знаменита Києво-Печерська Лавра. Там знаходилося перше джерело національної культури; і одним з найбільш знаменних його проявів був широкий розквіт житійної літератури. Ці житія вплинули суттєвим чином на християнізацію давньоруського суспільства: вони говорили про єдиногобжжя, викривали ідолопоклонство, наводили приклади безстрашного сповідання християнства, показували взірці благочестивого життя. Найперші київські житія були присвячені переважно «святих князям» та «святим інокам». Саме в Києво-Печерській Лаврі були складені перші житія святих князів Бориса та Гліба, а також святих — рівноапостольних Ольги та Володимира. В Києво-Печерській Лаврі виникла і перша збірка житій, яка містила біографії святих цього монастиря, це відомий «Києво-Печерський патерик».

За свідченням сучасників, Нестору — літописцю, якого православна церква теж прославила в лику святих, належить авторство всіх перших житій, які дійшли до нас — двох житій перших східнослов'янських християнських мучеників, князів-братів Бориса та Гліба — «Сказання про святих мучеників Бориса та Гліба», та житіє ігумена Феодосія — засновника Київської Лаври — «Житіє Феодосія Печерського».

Власна давньоруська житійна література утворилася порівняно швидко і стала надзвичайно багаточисельною. В кінці XIX ст. один тільки видатний російський історик В. Ключевський вивчив 250 версій житій святих, написаних до появи книгодрукування. Так, наприклад, відомо 150 рукописів одного тільки житія святих Бориса та Гліба. Це дозволяє скласти уявлення про розповсюдження давньої житійної літератури.

Патерики

В XIII ст. на Русі почала формуватися нова церковно-літературна пам'ятка — Києво-Печерський патерик. Слово «патерик» відповідає грецькому слову «патерикон», від «патер» — батько, отець; в православній традиції вони мають ще свою назву — «отечник».

Патерик — загальна назва збірників житій святих, в яких розповідаються про подвиги християнських монахів-подвижників, які прославилися своїми чудесами та аскетичними подвигами. Як зазначають дослідники, «патерики — загальна назва середньовічних збірок повчального характеру — особливий різновид агіографічної літератури, в якому подавалися не всі життєписи якогось монаха, а лише найбільш важливі його подвиги чи

події його життя, з точки зору того, хто складав патерик»¹. В основному патерики були складені не за календарним, а за так званим географічним принципом, і тому першими були складені патерики Синайський, Єгипетський, Римський, Скитський тощо. Патерики користувалися величезною популярністю в православному світі.

Києво-Печерський патерик²— це збірник житій про прославлених своїми діяннями перших ченців Печерського монастиря, а також новели про будівництво церкви Успіння Богородиці. Цей патерик став пам'яткою духовної культури і досить важливими деталями, що характеризують епоху. Цьому історичному й духовно-культурному документові в певному розумінні не було рівних. Складено Печерський патерик в XIII ст. трьома особами — єпископом Симоном, ченцем Полікарпом і Нестором Літописцем. В оригіналі у цього патерика була довга назва — «Патерик Печерський, присвячений створенню церкви, щоб знали всі, як самого Господа Бога промислом та волею та Його Пречистої Матері молитвою та благоволення створилася та збудувалася боголіпна, небу подібна, велика Печерська церква Богородиці, архимандритія всієї руської землі, котра являється Лаврою святого та великого отця нашого Феодосія.

Деякі сюжети та мотиви Києво-Печерського патерика беруть свій початок в творах перекладної житійної літератури. Життя святих та оповіді патерика не тільки ілюструють ту чи іншу християнську чесноту, показують подвиги монахів во славу християнської віри, але і відтворюють картини реального життя монастиря та Києва тієї епохи, реальних взаємовідносин між монахами, між монастирем та світом. Саме з патерикових оповідей ми знаємо, як монастир ріс, багатів, впливав на політику князів, якою важкою була для монаха, який відмовився від світу та присвятив себе служінню Богу, боротьба з живими людськими страстями.

Основний конфлікт в патерикових оповідах визначається не тільки зіткненнями печерських монахів з іновірцями, але і їхні виступи проти негативних явищ монастирського побуту, самоуправства та користоловства князів.

Серед тих, кого прославляв Патерик, був іконописець Алімпій, про якого говорили, що він «ікони писати був він великий майстер». Завдяки своєму талантові, працьовитості, чесності й некорисливості він здобув неабияке визнання на Русі. Дивувався великим хистом Алімпія, прочувши про все це, і князь Володимир. Одному з його ікон князь узяв до церкви, яка за його велінням будувалася в Ростові. За легендою, поданою в Патерику, коли ця церква обвалилася, ікона збереглася неушкодженою — таку чудотворну оберегову силу мав дар іконописця щодо свого творіння.

¹ Література і культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 114.

² Патерик Киево-Печерский. Том 1. Подвижники Киево-Печерской Лавры XI—XV вв. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 2004. — 416 с.

Києво-Печерський патерик справив визначний вплив на розвиток жанру «патерика» в давньоруській літературі: під його впливом згодом створюються Волоколамський, Псково-Печерський, Соловецький патерики. Кількість давніх списків (рукописів) цього патерика (до цього моменту відомо близько 200 старовинних рукописів), помітки на полях збірників, які робили переписувачі та читачі, свідчать про широку розповсюдженість та популярність цієї книги Давньої Русі.

Розповідаючи про заснування монастиря, про його перших православних монахів-подвижників, Патерик в страшні роки монголо-татарського поневолення пробуджував патріотичний дух давньоруського народу.

Контрольні питання:

1. Коли з'явилася оригінальна давньоруська література? Які ви знаєте основні жанри цієї літератури?
2. Охарактеризуйте жанр «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона. Яка основна думка цього твору?
3. Які основні тези «Повчання дітям» Володимира Мономаха? Яким моральним настановам вчив цей князь своїх дітей?
4. В чому полягала особливість давньоруського літописання? Що, окрім історичних подій, відображалось в літописах?
5. Що таке агіографічна література? Хто став першими канонізованими мучениками Руської землі?
6. Що таке патерик та життя святих? Яка між ними різниця? Де і коли виник перший патерик в Давній Русі?
7. Яке значення має давньоруська література для розвитку української літератури?

ГЛАВА 4. АРХІТЕКТУРА ТА МИСТЕЦТВО

Давньоруська архітектура

Недарма кажуть, що архітектура — це душа народу, втілена у камені. Ця сентенція лише деякою мірою відноситься до Русі, адже Русь довгі роки була країною дерев'яною, і її архітектура, язичницькі молельні, фортеці, терема, житлові будинки робилися із дерева, тому «писемні джерела та багато непрямих свідчень дозволяють нам стверджувати, що, окрім звичайних житлових будівель, тесляри язичницької Русі будували храми, кріпості, палаци, тим самим закладаючи основи монументального зодчества Київської держави»¹.

В російській мові існує слово «деревня» — це означає, що будинки в сільській місцевості робитися виключно з деревини, «деревня» — це світ дерев'яних виробів, від будівель до речей побуту. Дерево споконві-

¹ Любимов Л. Д. Фундамент древнерусской художественной культуры // Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 94.

ку було найдоступнішим та улюбленим матеріалом народної творчості: «більше всього предметів виробляли з дерева, все, що тільки потрібно в житті кожного дня, кожної години: ложку з мискою для їжі, плуг та соху, щоб зорати землю, стіл з лавами, та й самий дім, де жити — всюди дерево, все з дерева. І вміли його обробляти наші предки так, що під їхніми руками воно немов оживало: вершину дому прикрашали головою коня з блискучими мідними очами, ківш робили в формі птаха, що пливе»¹.

Перші міста на Русі. Перші міста з'явилися на Русі більш ніж тисячу років назад. Місто Київ серед них було найбільше. Напередодні монголо-татарської навали на Русі, за підрахунками істориків, існувало не менше чотирьохсот міст та містечок. Як зазначають дослідники, «німецький хроніст Адам Бременський у 1072 р. назвав Київ навіть суперником Константинополя. І було чого, адже ще на початку XI ст. інший німець, Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що у Києві на той час було аж 8 ринків та 400 церков. Слід зазначити, що за доби середньовіччя кількість ринків була вірним показником багатства міста»².

В Північній Європі тодішню Русь називали «Гардаріка» — країна міст. Слово «гардаріка» походило від давньоруського слова «город» та від дієслова «городить», тобто обносити місто дерев'яними чи кам'яними укріпленнями. Давньоруські міста виникали по-різному. Одні — навколо укріпленого замка феодала, інші виростали із сільського поселення, треті будувалися навколо місцевого торговища. Але всі міста мали *укріплення* — стіни з баштами, вал та рови; численні торгово-ремісничі поселення — *посад* («посад — зазвичай торгово-ремісничє поселення, розташоване за стінами центрального міського укріплення (дитинця, кремля»³); ринкову площу — *торг*. Всі ці три компонента склали місто та визначали його структуру. Всередині міста завжди існував укріплений просторий центр, який називався *дитинець* — так за середньовіччя називали укріплений центр міста, резиденцію давньоруських князів. дитинці знаходився головний міський собор та двір архієрея.

Український дослідник фортифікаційних (оборонних) споруд України К. Липа писав: «Серед поселень існувала така сама ієрархія, яка була властива усьому середньовічному суспільству. На нижньому шаблі цієї ієрархії (за містобудівними якостями, але не за значенням у справі контролю над територією) стояв *острог*. Це було невеличке (площею до 2 га) кругле або овальне укріплення, оточене ровом та земляним валом, по верху якого йшов частокіл. Навколо нього розміщувалися нічим не захищені посади, ремісничє населення яких у разі небезпеки бігло ховатися до острогу. Вищим у ієрархії (та й комфортабельнішим) за острог був *горо-*

¹ Пряник, прялка и птица Сирий / С.К. Жегалова, С. Г. Жижина, З. П. Попова, Ю. С. Черняховская. — М.: Просвещение, 1983. — С. 24.

² Липа К. Під захистом мурів. — К.: Наш час, 2007. — С. 21.

³ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 416.

док — містечко з дводільною містобудівною структурою, що включала *дитинець*, або «днешній град», та фортифікований *посад*, що його оточував. На потужно укріпленому дитинці мешкала верхівка суспільства, а у посаді — ремісники та купецтво. Оборонні споруди городків були значно потужнішими, ніж остроги»¹. Варто зазначити, що «острог — укріплене місце з дерев'яною оборонною огорожею»².

Більшу частину середньовічного міста займали посади — поселення торгово-ремісничого люду. Посади складалися з «*слободи*» («слободи — особливі поселення (ремісничі, монастирські, іноземні, стрілецькі, ямські) приміські, або які входили в склад міста, тимчасово звільнені від повинностей»³) — районів, де проживали люди, які займалися певним ремеслом, — ковалі, гончарі, ткачі, пушкарі, пекарі. Ремісники, які поселилися в слободі, на деякий час звільнялися владою від феодалських податків. Звідси і виникло слово «слобода», тобто «свобода».

Укріплене місце будували зазвичай на високому, крутому боці берега річки чи озера. Київ та Смоленськ збудовані на берегах Дніпра, Новгород — на стрімчастому березі Волхова, Псков — на злитті рік Великої та Пскови. Ріки не тільки постачали місту воду, але й служили транспортними шляхами, що було особливо важливо в умовах лісної Русі. Окрім того, у випадку військової небезпеки водні артерії ставали надійною природною перешкодою на шляху ворогів. Загальним правилом для міст Давньої Русі була мальовничість їх силуету, де домінував кремль з його пишнobarвними теремами, палацами та храмами, які сяяли позолотою маківок та хрестів, та органічний зв'язок з оточуючим природним ландшафтом, який виникав завдяки вмілому використанню рельєфу місцевості не тільки в стратегічних, але й в художніх цілях.

Фортифікаційна споруда «Золоті ворота». Як пише Нестор-літописець в «Повісті врем'яних літ» за 1037, «в літо 6545 [1037] заклав Ярослав город великий Київ, а біля нього Золоті ворота. Заклав і церкву митрополичу на честь святої Софії, премудрості божої, і потім на Золотих воротах кам'яну церкву святої Богородиці Благовіщення. Цей же премудрий князь Ярослав для того поставив церкву Благовіщення на Золотих воротах, щоб завжди приносити тому городу радість святим Благовіщенням Господнім і молитвою святої Богородиці і архангела Гавриїла»⁴. Тому ці «золоті ворота представляли собою масивну цегляну башту з проїздом, який вів через захисний вал Києва. Над проїздом стояла невеличка церква Благовіщення. Звична річ, ворота мали воєнну функцію та були присто-

¹ Луна К. Під захистом мурів. — К.: Наш час, 2007. — С. 19.

² Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 415.

³ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 417.

⁴ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 241.

совані до оборони, але все ж основне їх призначення було не військовим, а репрезентативним, ідеологічним. Якщо вони й служили для оборони міста, то перш за все за допомогою надвратної церкви здійснюючи його «небесний» захист. Це був парадний в'їзд на територію міста. Навіть самі назви будівель, які повністю співпадали з найменуванням відповідних пам'яток Константинополя, повинні були свідчити про роль Києва як столиці потужної держави: головний храм міста — Софійський, палацова церква — Богородиці, головні ворота — Золоті»¹.

Важливо зауважити, що над в'їздом в місто Ярослав поставив церкву. Відомий історик І. Фроянов зазначає, що «слід зазначити особливе значення міської стіни в свідомості давньоруської людини. Не викликає сумнівів її сакральна роль. Це уявлення йде з глибин віків, коли слов'янські язичницькі капища огорожувалися огорожами, які ставали священними. Таке сприйняття було з часом перенесено на міську стіну, яка захищала місцеві святині... Священну межу, яка втілювала міська стіна, немов розривали ворота. Вони, як і стіна, зазнали сакралізації, перетворились в священні місця, які мали власних покровителів серед божеств. Це язичницьке осмислення міських воріт перетворилося в Давній Русі в практику будівництва надвратних церков. Як приклад можна навести Золоті ворота в Києві, збудовані при Ярославі Мудрому, на яких була поставлена Церква Богородиці»².

Тому «город Ярослава» — це першокласна фортифікаційна система, збудована у верхній частині Києва після утвердження в 1019 році Ярослава Мудрого на великокняжому престолі. Ця фортифікаційна система споруджувалася як продовження «града Володимирового». До створення міста-фортеці змушувала князя складні міжнародні обставини — напад печенігів з півдня та загроза Польщі із заходу. Вал, який оточував нову будівлю, представляв собою гігантські земляні стіни. Перед валом, там, де він проходив по відносно рівній поверхні, знаходився глибокий рів; вал доповнювала стіна з дубових городень. Такої могутності не було у жодної з фортифікаційних споруд давньоруських міст.

Парадний бік «города Ярослава» прикрашали Золоті ворота, крізь які проходив головний в'їзд до Софійського храму. Ворота з ярусами, бійницями, бойовими майданчиками та надвратною церквою Благовіщення («щоб благі вісті йшли в град») піднімалися вгору на 30 метрів. Верх церкви був позолоченим, тому, як вважають дослідники, ворота були названі Золотими. Підступи до Золотих воріт пересікав рів з перекидним підйомним мостом. Крізь ворота проїздили іноземні посли, виступали в бойові походи княжі дружини, поверталися з бойовища хоробрі воїни. Як зазначає дослідники давньоруської культури, «Золоті ворота... були своєрідним символом політичної незалежності Києва і Русі. Оволодіти Золотими воротами означало і взяття Києва. Недарма ворожі війська полов-

¹ *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С 32.

² *Фроянов И. Я.* Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — С 178.

ців вважали почесним для себе досягти перемоги над київськими князями саме в районі Золотих воріт... Але досягти успіху в районі Золотих воріт не вдавалося нікому. Навіть монголо-татари, обложивши Київ 1240 року, не наважувались випробувати ефект своїх стінобитних машин на Золотих воротах. Лише після оволодіння Києвом вони зруйнували цю першокласну військово-інженерну споруду¹. У 1750 році руїни Золотих воріт з метою збереження їх залишків були засипані землею, в 1832 році розкопані. В 1982 році у зв'язку з 1500-річчям Києва під справжніми руїнами воріт було знову зведена будівля, яка якою узагальненою мірою відповідало давній фортифікаційній пам'ятці.

Вплив християнства на архітектуру Русі. Протягом сторіч у східних слов'ян нагромаджувався багатий досвід архітектури, склалася національна традиція містобудування, тому «своїми коренями давньоруське мистецтво уходить в ті далекі часи, коли руський народ ще не знав християнства. Стремління народу до краси проявилось дуже рано, про що свідчить древні виробы його рук, так само і вся наша чудова народна творчість, яка протягом віків обновляла та розвивала сюжетні та декоративні мотиви все тієї ж вітчизняної старовини»². Це ж зазначають й інші дослідники, вказуючи, що «своєрідність давньоруської культури визначалося перш за все довгим (протягом декількох тисячоліть) розвитком слов'ян та їх предків, а також їх контактами з іншими народами. Істотну роль в становленні руської культури відіграло язичництво... яке було «будівельним матеріалом християнства»³.

Довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була в достатку. Кріпосні стіни та башти, будинки та палаци, храми та мости — все будували з дерева. Будування виключно з дерева мало декілька причин. По-перше, давньоруські землі завжди були багаті лісом, і тому дерево було дешевим будівельним матеріалом. По-друге, дерево, на відміну від каменя, легко піддається обробці, а значить, і будівництво відбувається скоріше: житловий будинок або невеликий храм артіль теслярів могла збудувати за один світловий день. Окрім того, дерев'яні споруди легко розбираються та перевозяться на нове місце. І, нарешті, в дерев'яному житлі завжди сухо, влітку прохолодно, взимку тепло. Для давньоруської дерев'яної архітектури була характерна багатоярусність будівель, увінчання цих хоромів маленькими баштами та теремами, наявність різних прибудов — сіней, переходів тощо. До того вигадлива художня різьба по дереву була традиційною прикрасою дерев'яних будівель.

Якщо дерев'яна архітектура бере свій початок в язичницькій Русі, то архітектура кам'яна вже пов'язана з християнською Руссю. Подібного переходу

¹ Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — С. 175.

² Любимов Л. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 10.

³ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 18.

не знала Західна Європа, де споконвіку будували і храми, і житло із каменю. На жаль, давні дерев'яні будівлі не збереглися до наших днів, але архітектурний стиль давньоруського народу дійшов до нас в пізніших дерев'яних спорудах, в древніх описах та малюнках. Як зазначають дослідники, «як і в західноєвропейському середньовіччі, руська архітектура Х—ХІІІ ст. була головним видом мистецтва, яке підкоряло та включалося в себе багато інших її видів, і в першу чергу живопис і скульптуру. Грози, які пронеслися над Руссю, на жаль, стерли з лиць землі багато пам'яток зодчества. Більше аніж три чверті давньоруських монументальних будівель домонгольського періоду не збереглися та відома нам лише за розкопками, а іноді навіть за одними тільки згадуваннями про них в письмових джерелах»¹.

З приходом на Русь християнства починається інтенсивне зведення культових будівель, церков, соборів та монастирів. Як зазначають дослідники, «протягом ста років після хрещення киян (988 р.) на Русі було зведено близько тридцяти кам'яних церков, половина з яких перевершували розмірами сучасні їм візантійські храми»². Відсутність власної традиції кам'яноцегельної архітектури на Русі та власних майстрів привело до того, що будівництво в Києві на ранній його стадії було зосереджено спочатку в руках грецьких зодчих, які приїхали з Візантії. Тому, на думку дослідників, «візантійське мистецтво було відомо на Русі і раніше, однак після утвердження православ'я як державної релігії виникла потреба в будівництві храмів, які б походили своєю архітектурою та внутрішнім оздобленням на константинопольські, та й могутні князі стали намагатися облаштувати свої палаци на взірць палаців східних імператорів. Природним виходом стало запрошення грецьких майстрів, на долю яких випало стали просвітителями Русі в найширшому сенсі. Зразу ж після хрещення Володимир викликав з Царгорода зодчих, каменярів, живописців, мозаїчних майстрів; в Києві та інших великих містах почалося спорудження церков, прикрашених іконами, мозаїкою, різьбленням у візантійському стилі»³.

Світ Візантії, світ християнства, країн Кавказу приніс на Русь новий будівельний досвід та традиції: Русь перейняла традицію спорудження своїх церков за взірцем хрестово-купольного храму греків: цей будівельний взірць грецькі майстри, які прибули на Русь, разом з давньоруськими умільцями, пристосовували до традицій слов'янської дерев'яної архітектури. Таким чином, повного збігу візантійських та київських храмів навіть в цей період не спостерігається. Але дослідники при цьому зауважують одну важливу деталь, що «засвоїти принципи візантійського мистецтва намагалися буквально в усіх країнах, але далеко не всім це було під силу. Київська Русь зуміла блискуче вирішити цю задачу. Вона не тільки

¹ *Ранпорт П. А.* Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С. 3.

² *Петров-Стромский В.* Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 15.

³ *Гнедич П. П.* История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 3.

зробила візантійський спадок своїм надбанням, але надала йому глибоке творче втілення, цілком підкоривши тим новим задачам, які стояли перед її художниками»⁴.

Необхідність мати в церкві великі за площиною хори для церемоній княжого двору викликала багатокупольність, якої не було в цю пору в Константинополі. Відсутність на Русі мармуру примусило перейти до будівництва цегельних підкупольних стовпів, що, звісна річ, різко змінило характер інтер'єру церков, інші умови призвели до створення інших споруд. А далі будівлі, зведені в Києві, слугували базою створення власної архітектурної традиції, вже не візантійської, а київської, давньоруської.

Побудова церков. В свідомості наших предків православний храм уособлював всесвіт, космос. Найбільше поширення на Русі отримало хрестово-купольне планування соборів — два склепіння, які перехрещуються під прямим кутом, яке було запозичене з Візантії. В плані склепіння це утворює хрест — фігуру, символічну для християнства. На місці перехрещення склепіння ставиться купол, який підтримується світловим барабаном. Відповідно до цієї системи склепіння з центральним куполом спиралися на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію. Кутові частини покривалися також купольними склепіннями. Зі східного боку, в вівтарній частині, до храму прибудовувалися апсиди — напівкруглі виступи, покриті половиною купольного або зімкненого склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи (міжрядні простори).

Давньоруські храми були багатокупольними, і будували їх не тільки заради краси. Чим більшою була церква, тим більше потрібно було куполів: адже кожний купол спирається на циліндричний барабан з вікнами, які освітлюють внутрішній простір храму. Наприклад, у Софійському соборі в Києві було тринадцять куполів. Купола ставили на різному рівні, щоб вони не затіняли один одного. Кількість куполів в культовому зодстві не тільки залежало від розмірів храму, але й мало символічний сенс. Два куполи трактувалися як прояв божественного та людського початку в Христі, три — як іпостасі Бога (Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий), п'ять — як Христос і чотири євангеліста (Марк, Матвій, Іоанн, Лука), тринадцять куполів символізували Христа з дванадцятьма апостолами.

Купол виконував не тільки естетичну, але й культову функцію. Його призначення — концентрувати духовну енергію людей, «молитовне горіння» і направляти в небо. Вважалося, що то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори — золотистий і зелений — вважалися у Візантії священними.

В православному храмі олтар завжди був поставлений на схід, назустріч сонцю, адже Бог асоціюється зі світлом. В давні часи він був відді-

¹ Любимов Л. Д. Фундамент древнерусской художественной культуры // Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 83.

лений невисоким іконостасом, однак пізніше виникла традиція високого, до самої стелі, іконостасу. Зазвичай в храмі було три входи — в середині західної, північної та південної стін, і головним входом вважався західний. Окрім того, давньоруські князі жертвували на церкви та монастирі великі цінності: «середньовічна релігійна свідомість примушувала людину постійно піклуватися про свою душу та її місце на «тому світі» та спокутувати гріхи перед Богом через посередництво церкви. Тому поряд з десятиною та земельними пожалуваннями, які з'явилися в XII ст., церква отримувала від князів великі матеріальні засоби у вигляді дарування церковних посудин з дорогоцінних металів, хрестів, прикрашених коштовними каменями, священницького ритуального одягу та інших предметів для богослужіння, літургійних книг, часто в багатих обкладинках (окладах). Ці цінності не тільки забезпечували функціонування храмів, але й надавало їм та службі, яка здійснювалася в них, урочистості та пишності... Разом з тим церкви з їх багатством були великою спокусою для різноманітних злочинів та особливо — для іноземних загарбників»¹.

Окрім того, кожний православний храм, в якій місцевості він не знаходився, — чи в центрі метушливого шумного середньовічного міста, чи в віддаленому, захищеному в лісах монастирі, — акумулював в собі всі види тогочасного високопрофесійного мистецтва, адже «віками церква, храм, монастир — єдине місце, ще саме народні маси могли познайомитися з професійним мистецтвом, будь то живопис, музика і т.д. Храм представив і архітектурою, яка проповідувала християнські ідеали, і земним творінням праці і таланту зодчих, живописців, композиторів»².

Перші культурні споруди. Збережені часом пам'ятки архітектури княжої доби є оздобою багатьох міст України, та пережити віки пощастило тільки муrowаним, а не дерев'яним, спорудам, а це: Софійський собор, Кирилівська церква та Києво-Печерська Лавра у Києві, у Чернігові — П'ятницька церква, Слєцько-Успінський та Троїце-Ільїнський монастирі, також Спаський, Успенський та Борисоглібський собори; Спасо-Преображенський монастир у Новгород-Сіверському на Чернігівщині.

Більшість пам'яток давньоруського зодчества, які ми можемо побачити — православні церкви. Саме вони дають нам уявлення про середньовічну архітектуру Давньої Русі. Перша кам'яна будівля була споруджена в кінці X ст. за наказом князя Володимира Великого. Літопис «Повість врем'яних літ» за 988 рік повідомляє, що князь Володимир «повелів будувати церкви і ставити їх на місцях, де стояли ідоли. І поставив церкву святого Василя на горі, де стояли ідоли — Перун і інші і де приносили їм жертви князь і люди. І почав ставити церкви і попів по інших городах,

¹ *Щанов Я. Н.* Церкви в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: веки истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 29.

² *Прошин Г.* Второе крещение // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 164.

і людей приводити на хрещення по всіх городах і селах»¹. Оскільки князь Володимир у святому хрещенні прийняв канонічне ім'я Василій, то й цю церкву освятили в ім'я святого Василія. З цього моменту починається широке будівництво православних церков і монастирів по всіх землях Русі, або, як її називали в літописах, «по всій Руській землі».

Як зазначає «Повість врем'яних літа», «в літо 6499 [991]. Після цього жив Володимир у вірі християнській. І задумав збудувати кам'яну церкву святої Богородиці, і послав привести грецьких майстрів. І розпочав будувати, а коли скінчив будову, украсив її іконами і доручив її Настасу Корсунцю, і поставив попів корсунських служити в ній, вивідавши до неї все, що взяв був у Корсуні: ікони, сосуди церковні і хрести»². Літопис засвідчує значення грецьких священників («попів корсунських», яких князь Володимир вивіз з Корсуні — сучасного Севастополя) на початковому етапі християнізації Русі.

Ця церква була закладена й збудована за досить короткий термін — п'ять років — грецькими зодчими, і отримала вона назву *Десятинної* церкви (офіційно вона мала іншу назву — церква Успіння Богородиці). На її будівництво було відпущена десята частина прибутків київського князя Володимира: «в літо 6504 [996]. Володимир побачив, що церкву збудовано, і ввійшов до неї помолитися Богу... І помолився він і сказав так: «Оце даю церкві оцій святої Богородиці від себе і від моїх городів десятую частину». І дав десятину Анастасові Корсунцю. І влаштував у той день свято велике для бояр і старійшин городських, і вбогим роздав великі багатства»³. Як зазначають дослідники, «особливою формою, в якій відбувалося перерахування частки данини на користь церкви, що поступала на княжий двір, була десятина. Це праслов'янське слово, загальне для всіх слов'янських мов, означає одну десятую частину чого-небудь. Церковна десятина на Русі, як засіб забезпечення християнського культу, відома з перших відомостей про будівництво та забезпечення нових храмів (*Десятинної* церкви Богородиці та декотрих інших), причому вона має централізовану форму та надається князям з тих надходжень, які вони отримують з території держави»⁴.

В 996 році церква була закінчена та урочисто освячена грецьким митрополитом. Археологічні розкопки та дослідження фундаменту та руїн цього найдавнішого храму Русі дозволили встановити, що ця будівля площиною близько 900 кв. м, з 25 «верхами», тобто церковними куполами, була грандіозною за задумом та виконанням. В цю церкву були перенесені

¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 185.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 189.

³ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 195.

⁴ *Щанов Я. Н.* Церковь в древней Руси (До конца XIII в.) // Русское православие: вехи истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 24.

святі моці рівноапостольної княгині Ольги — бабки князя Володимира, яка одна з перших прийняла хрещення задовго до офіційного прийняття християнства на Русі. Щодо цієї першої кам'яної церкви дослідники зауважують, що «головним смотрителем за роботами був призначений Анастас Корсунянин... Всі церковні предмети для Десятинної церкви були вивезені з Греції та Корсуні. В середині храм був оздоблений мармуром, яшмой, кахлями, мозаїкою та фресками»¹.

Будь-яка кам'яна споруда середньовіччя була схожа на фортецю і у випадку необхідності заміняла її. В 1240 році, коли татари увірвалися до Києва, останні захисники міста сховалися за стінами Десятинної церкви. Татари підкотили до церкви стінобитну машину та розстрожили стіну. Під його уламками загинули сотні киян. Довгі століття — аж до ХІХ ст. — Десятинна церква стояла в руїнах. Як зазначають дослідники, в ХІХ ст. були зроблені перші спроби вивчення фундаменту Десятинної церкви: «в 1824 році з ініціативи київського митрополита були розкопані фундаменти найдревнішої пам'ятки руського монументального мистецтва — Десятинної церкви в Києві. І хоча це було викликано необхідністю перевірки фундаментів у зв'язку з замислом побудови на даному місці нової церкви, при розкопках були вирішені й декотрі чисто наукові задачі: був зроблений опис розкопаний залишків... В програмі дослідження Десятинної церкви... вказувалося, що слід не тільки замірити фундаменти древньої церкви, але й визначити «спосіб кладки фундаментів та використані для того матеріали», а також вивчити «давні частини Софійського собору та інших подібних тому церков в Києві»². Після вивчення Десятинної церкви на її місці в 1828-1842 роках була збудована нова церква, якій судилася недовга історія: в 1935 році, під час гонінь на православну церкву, її розібрали, і тоді вже з'явилась можливість провести повноцінне археологічне дослідження древньої пам'ятки, враховуючи здобутки археології. Вже в 1938-1939-х роках вся площа Десятинної церкви була повністю розкопана. У наші дні розчищений і зберігається підмурівок Десятинної церкви.

Софійський та інші собори Русі. Втіленням головних архітектурних досягнень Русі став Софійський собор у Києві, який зберігся до наших днів. Також Софійський собор був збудований в іншому політичному центрі Русі — Новгороді, а також ще й інших давньоруських містах, адже «створення в найкрупніших містах Київської Русі саме Софійських соборів, які уособлювали Премудрість Божу, переслідувало мету повсюдного утвердження нової державної релігії та її основного світоглядного постулату»³. Зрозуміло, що нині Софійський собор не такий, яким був за часів Ярослава Мудрого. Храм не раз перебудовувався і дійшов до нас

¹ Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 10.

² Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С. 6.

³ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 47.

в «убранні» стилю українського бароко XVII—XVIII ст. Але архітектурна основа, внутрішнє оформлення зберегли свій первісний вигляд.

В ряду всесвітньовідомих храмів Софійський собор в Києві являється одним з перших за художньою досконалістю, красою, величчю та масштабами. На думку дослідників, «поява на Русі настільки монументальних соборів, які багато в чому відрізнялися від візантійських, було обумовлено іншими потребами замовника, іншими соціальними умовами. Задача звеличити нову релігію та поставити її на службу державі, втягнути в її сферу якомога більше народу, зробити церковну дію масовим ритуалом й тим самим утвердити християнство в свою чергу вимагало для свого рішення відповідного масштабу спорудження та відповідного оформлення. Всім цим вимогами відповідали храми Київської Русі і в першу чергу столичний Софійський собор»¹.

Навіть відомий мандрівник Павло Алепський, який бачив Софію Київську в XVII столітті — не найкращі для неї часи, — сказав, що «розум людський не в силах її охопити». І цілком справедливими здаються слова першого митрополита Русі Іларіона, промовлені в проповіді «Слово о законі і благодаті» під час освячення собору в 1052 році, в ньому говориться про роль князя Ярослава (в цій промові він виступає під своїм християнським іменем Георгій): «створив дім Божий, великий і святий, церкву Премудрості Її... оздобив її всякою красою: золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, дорогими сосудами. І церква ця викликає здивування та захоплення в усіх оточуючих народів, адже навряд чи знайдеться інша така в усіх південних землях зі сходу до заходу»².

В 1036 році, скориставшись відсутністю князя Ярослава Мудрого в Києві, печеніги здійснили набіг на київські землі. Князю Ярославу повідомили про облогу Києва, коли він знаходився в Новгороді. Зібравши велике військо з новгородців та варяг, він вийшов на допомогу киянам. Цілий день йшло криваве бойовище у кріпосних стін давньоруської столиці. Тільки увечері Ярославове військо здолало печенігів, багато ворогів полягло, ще більше потонуло при втечі. З тих пір набіги печенігів на Русь припинилися.

З нагоди видатної перемоги над кочовими печенігами звелів вельможний та мудрий князь Ярослав закласти в 1037 році на місці бойовища храм на честь святої Софії — мудрості Божої. Назву цього головного собору Києва було вибрано не випадково, адже такий храм існував і в Константинополі. Софійський собор, створений в епоху утвердження та піднесення Русі при князі Ярославі Мудрому, показав, що сакральне будівництво — це теж політика, адже «спорудження величної Софії Київської, як і інших будівель «города Ярослава», було виявом не простого наслідування константинопольських зразків, а насамперед політичним суперництвом. Ре-

¹ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 23.

² Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 120.

алізація будівничої програми Ярослава мала піднести авторитет держави і Руської церкви»¹. Цим храмом Русь кинула виклик Візантії, її визнаній святині — Константинопольському Софійському собору.

За назвою Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але являє собою абсолютно оригінальну, самостійну архітектурну споруду. Якщо перші давньоруські православні храми, в тому числі Десятинна церква, в кінці X ст. були побудовані грецькими майстрами згідно із суворими візантійськими традиціями, то Софійський собор в Києві відобразив поєднання слов'янських та візантійських традицій: на основу хрестово-купольного храму були поставлені тринадцять веселих маківок нового храму. Але оздоблення, як зазначають дослідники, «навіть через тисячу років... вражає своєю красою. Композиції, рисунок, фарби, техніка набору мозаїк, розміщення зображень в храмі — все свідчило про те, що робота була виконана грецькими художниками»². Ця ступінчаста піраміда Софійського собору відродила стиль давньоруського дерев'яного зодчества. Вся споруда була розрахована так, щоб при порівняно невеликому обсягу створити відчуття величі і гармонії.

Київська Софія відіграла важливу роль в житті середньовічного Києва. Собор був головним релігійним, суспільно-політичним та культурним центром Київської держави. Як зазначають дослідники, «головною спорудою Києва і Русі часів Ярослава Мудрого була Софія. Впродовж кількох століть вона становила собою центр руської митрополії, осередок політичного і культурного життя країни. Тут же відбувалися собори руських єпископів, тут ставили на велике княжіння і приймали іноземних послів, правила молебні на честь перемог руських дружин і присягалися на вірність»³. В Софійському соборі зберігали державні документи, у стін храму збиралося київське віче. Окрім того, тисячі простих міщан відвідували собор під час церковних служб. Також в Київській Софії висвячували митрополитів і в ній знаходилася резиденція тодішнього глави руської церкви митрополита київського. За наказом Ярослава Мудрого при цьому Соборі була створена одна з перших на Русі шкіл, тут велося літописання та розміщувалася перша на Русі бібліотека. Як повідомляє «Повість врем'яних літ», в Софійському соборі князь Ярослав Мудрий зберігав свою легендарну бібліотеку: «в літо 6546 [1037]...І до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі... Ярослав же цей, як уже сказали, мав любов до книг і багато переписав їх і зібрав у церкві святої Софії, яку сам створив, і прикрасив її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і сосудами церковними. В ній же належні пісні Богу співають у належний час... І радувався Ярослав, споглядаючи багато церков і людей християнських,

¹ Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — С. 176.

² Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 3.

³ Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — С. 175.

а ворог ремствував, переможений новими людьми християнськими»¹. При соборі був заснований скрипторій — приміщення, в якому монахи переписували та перекладали книги. В одному з нефів собору була влаштована великокняжа усипальниця, де у 1054 р. знайшов свій останній притулок в мармуровому саркофазі засновник собору Ярослав Мудрий. Також тут були поховані великі князі Ізяслав Ярославич (вбитий у 1078 р.), Всеволод Ярославич (пом. у 1093 р.), Ростислав Всеволодович (загинув у 1094 р.), Володимир Мономах (пом. у 1125 р.).

Проведені дослідження показали, що задум собору належить одному зодчому-архітектору, який розробив модель храму, а потім втілював у життя цей проект. Скоріш за все, він був греком, який приїхав із Константинополя на чолі будівельної артілі. Як зазначають дослідники, що в цей час «в Києві розгорнулося широке кам'яно-цегляне будівництво. Очевидно, що для його організації Ярослав Мудрий зміг отримати з Візантії достатньо сильну артіль, яку, вірогідно, підкріпили ці майстрами, які працювали в Чернігові. Будівельна техніка та архітектурні форми Софійського собору не залишають сумнівів в тому, що будівельники прибули з Константинополя та відображають традиції столичної візантійської архітектури. Однак величезний розмах проведених робіт неможливо було здійснити силами одних тільки приїжджих майстрів, а це дозволяє думати, що до справи були широко залучені й руські будівельники... До закінчення зведення Софійського собору, що, видимо, відбулося на початку 40-х років XI ст., київська артіль без сумнів стала вже налагодженим механізмом, в якому поряд з греками значну роль повинні були зіграти й їхні руські ученики»².

В Києві перед візантійськими майстрами поставили завдання, з яким їм не доводилося стикатися у себе на батьківщині: вони мали збудувати величезний храм, який повинен був стати архітектурним символом не тільки княжої столиці, але і всієї величезної держави, яка склалася на землях Східної Європи під скіпетром київських князів. Храм повинен був слугувати для урочистих церемоній за участю княжого та єпископського дворів та вміщувати велику кількість людей. Роботи подібного розмаху неможливо було здійснити силами одних тільки приїжджих майстрів, а це дозволяє думати, що до справи були залучені і місцеві будівельники.

Грецькі майстри привезли з собою багаточисельні капітелі, карнизи та інші мармурові деталі — адже на українських землях не було мармуру. Але везти крупні мармурові колони було дуже складним завданням, і тому замість прийнятих в Константинополі мармурових колон прийшлося ставити цегляні стовпи, що зразу ж різко змінило характер інтер'єру. Карнизи, парапети, хор та підлога, які в Візантії робили з мармуру, виготовили із місцевого сланцю (червоного шиферу), який мав чудовий малиново-фіолетовий відтінок та, очевидно, нагадував візантійським

¹ Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 241—243.

² *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С. 22—23.

майстрам улюблений в їхній країні пурпур. А на внутрішніх стінах храму збереглися близько трьохсот графіті — надписів та малюнків, які відносяться до XII—XIII ст. Надряпані киянами того часу, вони оповідають про побут та суспільне життя, в них згадуються імена Ярослава Мудрого, його синів Всеволода та Святослава, Володимира Мономаха, єпископа Луки Белгородського, воєводи Ставра Гордятинича.

Переступивши поріг храму, глядач потрапляє у внутрішній простір — високий, урочистий, де серед вигадливої гри світла та тіні мерехтять деревні мозаїки та переливаються багатоколірні фрески. Дальні кути собору тонуть в напівтемряві. Центр та простір під склепінням залиті яскравим світлом, яке летить в отвори головного купола. А прямо назустріч тому, хто входить, виходить Богоматір в яскраво-блакитному одязі, в м'якому золотавому мерехтінні, з піднятими руками — «Богоматір Нерушима Стіна», захисниця киян в лиху годину татарського нашествия. В 1240 році, увірвавшись до Києва, монголо-татари довго та марно були тараном в стіну собору, в якому сховалося велика кількість киян. Били якраз з того боку, де розмішувалося величезне мозаїчне зображення Богоматері, і стіна устояла.

Високо з-під купола дивиться строгий лик Пантократора — Христа-Вседержителя. Нижче, по чотирьох боках світу, розташовані фігури чотирьох архангелів, а ще нижче — фігури дванадцяти апостолів.

На думку дослідників, «в архітектурно-художньому вирішенні Софії особливу роль відіграло оздоблення. Розмаїття мозаїк і фресок, що кривали стіни, стовпи, арки, від купольний простір, відкоси віконних проїм вражали своєю красою, величезним світлом образів, до того ж не тільки релігійних, але й світських. На західних, північних і південних стінах центрального нефа містилось зображення сім'ї Ярослава Мудрого. У баштах передано сцени полювання, приборкання коней, дійства скоморохів, музик»¹. Мозаїки та фрески Софійського собору призначені були грати роль «Біблії для неписьмених», адже Русь щойно була хрещена, і церква надавала великого значення образотворчому мистецтву — розпису храмів, які пояснювали неофітам (людям, які щойно прийняли християнство) сутність християнської релігії та моралі, оповідали події Старого та Нового Завіту.

За свою довгу історію Софійський собор неодноразово змінював свій зовнішній вигляд. Як зазначають дослідники, «Свята Софія горіла два рази, але частина древніх стін храму з мозаїками і навіть фресками вціліла. Батий пограбував місто, його воїни навіть викинули з могил великокняжі кості. В XIV ст. Софійський собор стояв без даху, з стінами, які розвалилися, та такою західною стіною. Надбудови та прибудови зовсім змінили зовнішній вигляд собору, але чудова кладка та будівельний матеріал часів Ярослава — грані, шифер та мармур — зберегли олтарну частину споруди»².

¹ Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — С. 176.

² Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 10.

На межі XVII—XVIII століть цей собор частково перебудували в стилі «українське бароко»: побілили ошатні смугасті стіни, замінили яйцевидні купола на шоломовидні, а в середині встановили високий різний іконостас. Тому «зараз, навіть у відреставрованому вигляді, київський собор значно відрізняється за своєю архітектурою та оздобленням від першого періоду свого існування. В XVII — XVIII ст. сильно перебудували древні форми собору — були надбудовані другі поверхи над зовнішньою галереєю; купола, які мали колісь сферичну (навіть параболічну, тобто більш випуклу) поверхню, набули грушовидної форми в дусі «українського бароко». В цьому ж стилі були перебудовані фасади, з'явилося шість нових куполів»¹.

Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Як зазначають дослідники, «майже десять століть стоїть на високих київських кручах над сивим Дніпром-Славутичем стародавній Печерський Свято-Успенський монастир — один з перших на наших землях осередків християнства, культури і науки. Засновано його двома ченцями — преподобними Антонієм і Феодосієм 3 1015 році, за життя великого київського князя Ярослава Мудрого, коли християнство ще не розділилося на західне (католицизм) і східне (православ'я) його відгалуження. Перші ченці жили й молилися в печерах. Саме тому монастир почали називати Печерським. Уже в пізніший час як найбільш знаний, багатий і впливовий він отримав назву Лаври, користувався значними пільгами й у певних межах мав автономне самоврядування. Ще в епоху Давньоруської держави тут зведено перші монументальні храми, що стали взірцем для будівництва й оздоблення церков у всіх землях Київської Русі... Багато разів навали ворогів спустошували монастир, палили й грабували його храми, зрівнювали із землею його оборонні стіни, але завжди з руїн і попелу відроджувались стародавні споруди обителі»².

Споруда головного собору — Успенська церква — була важливим етапом у розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення однокупольних храмів, основного типу храму в період феодальної роздробленості. Як зазначають дослідники, «дуже велике значення для розвитку руського зодчества мав Успенський собор київського Печерського монастиря, закладений в 1073 році. В «Печерському Патерику» сказано, що для будівництва цього храму з Константинополя приїхали зодчі — «мастери церковнии 4 мужи». Вочевидь, вони очолювали місцеву київську будівельну артіль. Собор Печерського монастиря був дуже сильно перебудований в XVII ст., а під час Великої Вітчизняної війни його висадили в повітря»³.

Будівництво Успенського собору Лаври почалося в 1073 році і було завершено за 5 років, у 1079 році. Собор будували чотири «зело искусных

¹ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 26-27.

² Кіллесо С. К. Києво-Печерська Лавра. — К.: Техніка, 2003. — С. 5.

³ Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С. 37.

строителя», які приїхали до Києва з Константинополя. На будівництво цього собору дав велику пожертву син Ярослава, Святослав Ярославович. Собор розписували та прикрашали мозаїками візантійські «іконні писці», грецькі купці привезли з Константинополя дорогоцінну смальту для мозаїк. Протягом століть Успенський собор Києво-Печерської Лаври слугував усипальницею багатьох знатних родів. В крипті собору були похована сестра Володимир Мономаха — Євпраксія, дружина германського імператора Генріха IV. Тут знаходилися гробниці князів Скиргайлів, Островських, Омельковичів, Вишневецьких, Тишкевичів, українського просвітителя Петра Могили. Доля собору трагічна — він був висаджений в повітря в листопаді 1941 року німцями. Але цей собор знову відродився — його відбудували вже у незалежній Україні в 1998—2000 роках.

Золотоверхий Михайлівський собор. На межі XI—XII ст. недалеко від храму Святої Софії був споруджений собор, присвячений архангелу Михайлу, який увійшов в історію під назвою Золотоверхий Михайлівський собор. Цей давньоруський собор продовжував лінію розвитку архітектури, яку представляли Успенський собор Печерського монастиря. Як зазначають дослідники, «сильно перебудований храм Михайлівського собору простояв до 30-х років ХХ ст. Судячи за кресленнями та описам, храм зберігав всі основні особливості київських пам'яток другої половини XI століття... Собор відзначався багатим внутрішнім оздобленням: апсиду його прикрашав мозаїчний живопис, а інші частини — фрески. При розібранні будівлі більша частина мозаїк та фресок була знята зі стін та перенесена в музеї»¹. Тогочасна керівництво Радянського Союзу причини руйнування Михайлівського собору сформулювала так: «у зв'язку з реконструкцією міста». Саме ці фрески і знаходяться зараз в музеях Києва та Москви. Відомо, що «збереглося чотири великих блока із зображеннями архidiaконів Фаддея та Стефана, Дмитра Солунського та «Євхаристії» з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (початок XII ст.). Персонажі михайлівських мозаїк, створенні, вірогідно, за участі знаменитого київського художника Алімпія, на відміну від софійських мають більш вільні пози, подовжені пропорції. Колір мозаїк яскравіший, більш соковитий, рисунок більш пластичний. Ми бачимо розвиток цієї техніки монументального мистецтва в давньоруських умовах. Але Михайлівський собор став останньою архітектурною спорудою, при оздобленні якого використовувалась мозаїка»². Цей унікальний собор був відновлений за часів незалежності.

Культові споруди Чернігова. Найкраще архітектура XI—XIII ст. збереглася у «стольному граді» Сіверської землі — Чернігові, мальовничо розташованому на березі Десни. Як зазначають дослідники, «одним з найбільш значних культурних центрів Русі був Чернігів, який виник як міське поселення на землі племені сіверян ще в IX ст. На початку XI ст. місто стає

¹ *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С. 39.

² *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 25.

столицею величезного князівства, в яке входили Тмутараканська земля на Таманському півострові, а з 1026 р. — всі давньоруські володіння по лівому березі Дніпра. В 1030-ті роки в Чернігові на замовлення найбільш могутнього руського князя Мстислава Володимировича закладається міський собор Спаса-Преображення¹. Чернігівське князівство відокремилася від Києва у 1030-ті роки, коли спадок князя Володимира Великого розділили два його сини — Мстислав та Ярослав. Чернігів був «молодшим братом» та суперником Києва, адже в цю епоху він був центром величезного князівства, володіння якого простягались на північ — до смоленських лісів, на південь — до Чорного моря, на схід — до Дону. В ту пору в цім стольнім граді Чернігові князь Мстислав заложив *Спасо-Преображенський собор*. Літописи не повідомляють про час початку будівництва, але «Повість врем'яних літ» повідомляє наступне: «в літо 6542 [1034]. Мстислав вийшов на лови, захворів і помер. І похоронили його в церкві святого Спаса, яку сам і збудував. При ньому було зведено її в висоту на стільки, що й стоячи на коні не можна було досягти рукою. Був же Мстислав дебелий тілом, червонощокий, з великими очима, хоробрий у битві і милостивий, найбільше любив дружину, а багатства не жалів [для неї], ні в питті, ні в їді не спиняв. Після цього прийняв владу його Ярослав і став одновладцем Руської землі»². Живий свідок слави княжого Чернігова, Спаський собор зберігся до наших днів майже неушкодженим. Це найдавніший кам'яний храм Лівобережної України, в якому можна побачити риси, близькі до західноєвропейського романського стилю: масивність об'єму, вузькі вікна.

П'ятиглавий, з круглою сходовою баштою, яка прилягає з південного боку, та невеликої каплиці-крещальні — з північного, він був збудований вже після знаменитої Десятинної церкви в Києві, але раніше за Софійський собор. Спеціалісти не знаходять йому прямих аналогій у візантійській архітектурі. Ймовірно, чернігівський собор якоюсь мірою успадковував принципи, закладені в Десятинній церкві, але в той же час мав свої особливості. Як зазначають дослідники, «в плані він представляє собою тринефну будівлю, близьку за схемою до Десятинної церкви, але має в східній частині, тобто перед апсидами, додаткове членування (так звана віма), що характерно для пам'яток константинопольської архітектури... Можливо, що будівничі Спаського собору хотіли якоюсь мірою повторити схему Десятинної церкви — першого монументального християнського храму Русі. Ймовірно, і майстри приїхали в Чернігів з тієї ж столичної візантійської будівельної організації»³. Являючись святинею Чернігівської землі, Спаський собор одночасно служив княжою усипальницею. Тут

¹ *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 34.

² *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).* — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 239.

³ *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — С 21—22.

були поховані князь — засновник собору Мстислав Володимирович, його дружина Анастасія та син Євстафій, князь Святослав Ярославич та один з героїв «Слова о полку Ігоревім» — князь Всеволод Святославович.

Галицько-Волинське князівство, яке знаходилося на крайньому заході давньоруських земель, мало тісні культурні зв'язки з своїми сусідами — Чехією, Польщею, Угорщиною, країнами Балканського півострова, сприймало, освоювало і переробляло елементи архітектури цих країн. Тут активно розвивається фортифікація, замкова архітектура, отримує поширення такий варіант церковної споруди, як кругла в плані ротонда. На жаль, багата архітектура цієї землі практично не збереглася. Загалом у мистецтві Київської Русі, як і в мистецтві Західної Європи, архітектурі належало провідне місце.

Архітектура Київської Русі розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури і була нерозривно пов'язана з церквою і християнською вірою. Особливість зодчества Київської Русі проявлялася, з одного боку, в дотримуванні візантійських традицій (адже першими майстрами були переважно греки), а з іншого — відразу ж намітився відхід від візантійських канонів, пошук самостійних шляхів в архітектурі. У той же час слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври сакрального зодчества, іконопису, прикладного мистецтва.

Багатоглав'я, пірамідальність композиції, оригінальна кладка, шолоподібна форма куполів — ось те нове, що давньоруські майстри привнесли у візантійську школу, спираючись на традиції дерев'яної архітектури. Окрім того, величний Софійський собор, який був збудований Ярославом Мудрим у Києві, став зразком при будівництві соборів у Новгороді та Польську.

Контрольні питання:

1. Що було характерною рисою архітектури язичницької Давньої Русі?
2. Як називали Давню Русь в Північній Європі?
3. З яких компонентів складався давньоруський «град»?
4. Яке значення мали давньоруські Золоті ворота?
5. В чому проявлявся вплив християнства на давньоруську архітектуру?
6. Чому перша церква на Русі отримала назву «Десятинної»?
7. Чи копіювала Софія Київська константинопольський собор святої Софії? Обґрунтуйте свою відповідь.

Мистецтво Давньої Русі

Давньоруське мистецтво — живопис, скульптура, архітектура, музика — з прийняттям християнства пережило відчутні зміни. Язичницька Русь знала всі ці види мистецтва, але в чисто язичницькому, народному вираженні. В описах язичницьких святилищ (капищах) IX—X ст., які дійшли до нас, згадуються багаточисельні розписи та велику кількість ви-

різаних з дерева ідолів. Древні різьбярі по дереву та каменю створювали дерев'яні та кам'яні скульптури язичницьких богів, духів, живописці розмальовували стіни язичницьких капищ, робили ескізи магічних масок, які потім виготовляли ремісники; музиканти, граючи на струнних та духових дерев'яних інструментах, веселили племінних вождів та розважали простий народ. В язичницькому світосприйнятті східних слов'ян існував радісний культ природи — сонця, весни, світла, з цілком земними уявленнями про добро та зло, про гріхи та чесноти. Якщо в язичницькому мистецтві «плоть» торжествувала над «духом» та стверджувалося все земне, що уособлювало природу, то православне церковне мистецтво оспівувало перемогу «духа» над плоттю, стверджувало високі подвиги людської душі заради моральних принципів християнства.

Християнська церква внесла в ці види мистецтва цілком інший зміст. На думку дослідників, «типологічно давньоруське мистецтво належить культурі християнського середньовіччя, культурі інтернаціональній і на рідкість внутрішньо цілісній. Всю її, включаючи побут та політику, просякає й цементує єдине ідейно-морально-художнє начало, яке представляє собою немов відблиск вищої реальності, яка сприймалася та реально відчувалася в храмовій службі, в культовій дії... Взагалі богослужіння було тим центром, навколо якого та з орієнтацією на яку формувалася практично вся духовна література, включаючи й всі види мистецтва»¹.

Церковне мистецтво підкорялося вищій меті — прославляти Бога, подвиги апостолів, святих, діячів церкви, адже «архітектурні форми храму, фрески, ікони, предмети культу не являються просто зібранням музейних експонатів, але, подібно членам єдиного тіла, живуть одним таємним життям, *включені в літургічну тайну*»². Русь прийняла хрещення від Візантії і разом з тим успадкувала уявлення про те, що задача живопису — «втілити Слово» в образи християнського віровчення. Тому в основі давньоруського живопису лежить велике християнське «Слово». Перш за все це Священне Писання, Біблія («Біблія — зведення 66 книг, які складають Священне писання християн. Складається з двох частин — Старого Заповіту (39 книг), в якому розповідається про давню історію людства, та Нового Заповіту (27 книг), відлік часу якого починається з появи Христа та закінчується пророцтвами про його друге пришествя»³) — книги, створені згідно християнського віровчення, від благодаті Святого Духа. Давньоруський живопис присвячений найважливішим біблійним сюжетам та відображає своєрідне бачення православного християнства давньоруськими та візантійськими майстрами, адже, як зауважують дослідники, «древні художники вмели створювати виключні за своєю емоційністю та

¹ *Бычков В. В.* Русская средневековая эстетика. — М.: Мысль, 1995. — С. 200—202.

² *Евдокимов П.* Искусство иконы. Богословие красоты. — Клин: Христианская жизнь, 2005. — С. 188.

³ *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 410.

одухотвореністю образи, які уособлювали релігійний фанатизм та безпосередність, суворість та м'якість, стійкість та осяяння»¹.

Церковний канон. Однією з найбільш важливих особливостей середньовічного мистецтва полягало в повазі та дотримання традицій минулого. Як зауважують дослідники, «в давньоруському мистецтві... ікони та фрески зовсім не зображують предмети та людей як щось цікаве та важливе само по собі, а за допомогою їх зображень показують явлення в світі вищої божественної сили. Тут до того ж немає місця головному достоїнству художника XIII—XIX ст. — багатій пластичній уяві, тут майстер всі сили віддає смиренному слідуванню взірцю, даному традицією»². Століттями напрацьовувалися в живописі певні прийоми зображення релігійних персонажів та сюжетів. В сукупності прийоми ці ставали каноном («канон — правило, встановлене та узаконене церквою»³), освяченим православною церквою та обов'язковим для повторення всіма митцями. Задовго до хрещення Русі візантійські християнські богослови, обґрунтовуючи культ шанування ікон (адже ікона розглядалася як видимий символ невидимого світу, як «зображення таємних та надприродних видовищ»), виробили жорстку систему їхнього написання — *іконографічний канон*.

Разом з християнством Давня Русь отримала від Візантії в кінці X століття вже встановлений церковний образ, сформульоване про цей образ вчення та зрілу, століттями напрацьовану техніку. Як зазначають дослідники, «величезне значення для культури не тільки в епоху Ярослава, але й пізніше мала та обставина, що разом з християнізацією Русі з'являються свої архітектори, художники, письменники. Всі вони не просто копіюють візантійські взірці, а створюють щось нове — давньоруську культуру. Ця нова культура носить яскраво виражений національний характер. Давньоруський храм неможливо сплутати з візантійськими або болгарськими взірцями. Давньоруська ікона теж по-своєму відрізняється від ікон інших країн. В цій новій культурі органічно злилися й візантійське начало, і своє, національне, яке має глибокі корені в по-своєму високій язичницькій культурі минулої епохи»⁴.

Візантійські майстри принесли з собою сформовану іконографію та систему розташування сюжетів в інтер'єрі храму, манеру плоского письма, яка не порушувала поверхню стін. Як дуже влучно зазначав французький письменник Теофіл Готье, який в середині XIX ст. подорожував Росією, «візантійське мистецтво стоїть на особливому місці і не відповідає тому,

¹ *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 25—26.

² *Петров-Стромский В.* Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — С. 3.

³ *Черный В. Д.* Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 411.

⁴ *Раушенбах Б. В.* Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. — М.: Столица, 1991. — С. 28.

що розуміється під цим словом у народів Західної Європи чи у тих, хто сповідує латинську релігію. Це ієратичне [ієратичне — священне, незмінне, канонізоване. — Авт.], незмінне мистецтво, в якому нічого або майже нічого не лишається на долю фантазії, видумки художника. Формула його точна, як догма. Будь-якій людині, яка звикла бачити живопис, ясно, що це мистецтво має інше джерело, аніж мистецтво латинських народів, що воно нічого не запозичило від італійських майстрів, що епоха Відродження для нього не наступила і що Рим не являється центром, який несе в собі його ідеал. Воно живе саме по собі, без запозичень, без удосконалення»¹. Тому «канон іконописного живопису був вироблений ще Х—ХІ ст. Художники шукали взірць, та, виробивши його, потім тільки повторювали; канон ставав обов'язковим, та відступи від нього суворо заборонялося»².

Тому цього іконографічного канону православна церква на Русі дотримувалася протягом віків, нічого не змінюючи ані в фарбах, ані в інших важливих деталях ікони. Теофіл Готье, потрапивши на базар в Петербурзі, був вражений дотриманням цієї найважливішої православної традиції: «Один з найбільш цікавих рядів на Щукиному дворі — той, де продають ікони. Якщо б я раптом забув, яке в той день було число, я міг би подумати, що опинився в середньовіччі, наскільки стиль малюнка ікон був архаїчним, але більшість з них виконано просто напередодні. Своїми образами Росія з абсолютною вірністю продовжує візантійську традицію»³. Також Теофіл Готье в своїх подорожніх записках зазначав, що «грецька релігія з точки зору закладеного в ній мистецтва менш захоплює уяву, вона зберігає древні візантійські формули та, не лякаючись, віками повторюється, при цьому більше піклуючись про ортодоксальність, аніж про добрий смак. Вона, однак, досягає потужних ефектів величі та багатства, і її ієратично-варварське [ієратичний — з грецької незмінний, сталий. — Авт.] начало сильно діє на уяву простодушної людини»⁴. За переказом, найдавніші християнські ікони з'явилися або чудесним образом (ікона «Спас Нерукотворний»), або були написані з натури (зображення Богоматері, написане євангелістом Лукою, зображення перших християнських святих художниками, які особисто знали та пам'ятали їх вигляд): «за древніми переказами, святий євангеліст Лука був і першим іконописцем»⁵. Тому православна церква ніколи не допускала написання ікон із живих людей чи за уявою художника-іконописця та вимагала чіткого дотримання іконописного канону, який закріплював ті особливості іконописних зображень, які відділяли «горній» (божественний) світ від світу «дольного» (земного).

¹ Готье Т. Путешествие в Россию. — М.: Мысль, 1988. — С. 281.

² Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 59-60.

³ Готье Т. Путешествие в Россию. — М.: Мысль, 1988. — С. 142.

⁴ Готье Т. Путешествие в Россию. — М.: Мысль, 1988. — С. 271.

⁵ Евдокимов П. Искусство иконы. Богословие красоты. — Клин: Христианская жизнь, 2005. — С. 191.

Православна церква суворо слідкувала за точністю дотримання іконографічних канонів: «делати по подобію», тобто писати за визнаними взірцями, являлося обов'язковим для всіх іконописців, адже «як відрізнити апостола Марка від апостола Матвія, якщо не надати їм характерних рис, до яких вже привчені віруючі? Так визначався вік зображуваної особи, колір волосся, борода, зачіска, риза, обстановка та надписи»¹.

Щоб неухильно слідувати канону, іконописці використовували в якості взірців древні ікони, також прориси — графічні зображення сюжету і детальні словесні описи іконописного сюжету; в них пояснювався тип обличчя, колір та форма одягу святих: «Лицеві подлінники складені були за тим же принципом, що й святці: згідно правильному чергуванню місяців, починаючи з вересня (нагадаємо, що церковний рік починався в вересні), чисел та днів тижня. Як відомо, на кожне число кожного місяця в році припадає яке-небудь християнське свято чи день пам'яті того чи іншого святого. На сторінках подлінників під відповідними числами ми й бачимо зображення цих свят та святих. Зображення контурні, з позначенням й внутрішніх контурів: рис обличчя деталей та складок одягу... В короткій словесній примітці уточнюється якась особливість типу чи кольору одягу»². Описи святих могли бути такими: «пророк Даниил млад кудреват, как Георгий, в шапке, одежду писати лазорь, верх киноварь». Або опис ікони Федора Тирона, який був воїном: «Рус. Приволока (плащ) киноварь, доспех золот, исподь (подлатник) лазорь, ноговици (тобто чоботи) багор (пурпурні)»³. Або такий опис: «Святой Анфим возрастом стар, подобием сед, брада, аки Вла-сьева (11 февраля), на конце раздвоилась; риза святительская крещатая, в руках Евангелие»⁴. Кожний святий по можливості наділявся тільки йому властивими рисами, за якими віруючі могли легко знайти його зображення в храмі. Наприклад, у святого Миколи Чудотворця невеличка кучерява борідка, хвилясте сиве волосся прикриває високий лоб. Ілля Пророк — це старець зі суворим поглядом, довгим волоссям та бородою.

Умовність іконописного письма повинна була підкреслити в образах святих їхню неземну сутність та духовність. Для цього фігури писалися плоскими та нерухомими, також використовувалася особлива система зображення простору — так звана зворотна перспектива. Способи зображення в середньовічному живописі відрізняються від сучасних. В ті далекі часи, наприклад, художники не знали лінійної перспективи, якою почали користуватися тільки в епоху Відродження. Знання законів лінійної перспективи дозволяє на абсолютно плоскій поверхні переконливо створити ілюзію глибини простору. Один з основних принципів цього закону та-

¹ Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 59—60.

² Корнилович К. Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 27—28.

³ Корнилович К. Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 28

⁴ Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 65.

кий: паралельні прямі, які йдуть вдалечінь, на лінію горизонту сходяться в одну точку. В середньовічному живописі все навпаки: паралельні прямі не тільки не зближуються, а навпаки, розходяться на горизонті. Вчені називаються це явище «зворотною перспективою», адже живопис тих часів не намагається до передачі звичного для нас тривимірного простору. В цих картинах немає ані глибини, ані лінії горизонту, навіть тіней від предметів. Давній художник не намагався передати і об'ємність предметів, чого почали добиватися художники епохи Відродження. Об'єм в живописі створюється за допомогою світлотіні. На іконах тільки лики святих малювалися з ледь помітною світлотінню, в основному ж зображення залишається пласким.

Особливе відношення іконописців і до категорії часу. В середні віки художники могли зобразити на одній іконі дві чи навіть три події, розгортаючи їх у часі. На відомій іконі «Преображення» Христос та його учні зазвичай зображуються тричі: спочатку вони піднімаються на гору Фавор; потім, вже на горі, Христос преображається, і вражені апостоли падають долілиць; і, нарешті, всі вони разом сходять з гори. Середньовічний живопис статичний, на іконах і фресках святі, Христос, зображуються без руху, і за нечастими виключеннями це дійсно так. Адже зображені святі частіше всього перебувають в стані релігійного самозаглиблення, містичного споглядання.

Найголовнішими для середньовічного світогляду було відношення до авторства (точніше, до його відсутності) — всі твори мистецтва були анонімними, адже іконописець працював «во славу Божу». Як зазначають дослідники, «до XVII ст. живописці, не приймаючи до уваги допитливих нащадків, як правило, не підписували свої твори... Тому, характеризуючи твори іконопису, лише у виняткових випадках вести мову про творчу індивідуальність їх творця. Значно частіше приходиться відзначатися риси, які вказують на час появи цих творів, а також на приналежність їх до тієї чи іншої художньої школи. І якщо досліднику вдасться при цьому встановити хоча б коло якогось майстра, він може вважати, що на його долю випала велика вдача»¹.

Символіка церковного мистецтва. Середньовічний живопис глибоко релігійний за своїм характером. Він зображує не земний, «дольний», світ, а світ божественний, «горній», де панують свої закони часу, простору, руху. Цей світ заповнений складними, багатозначними символами, багато в ньому умовностей, які є зрозумілими тільки для посвячених.

В давньоруському живописі, особливо в іконописі, вражає колір — яскравий, чистий. Давні майстри, вибираючи ту чи іншу фарбу, керувалися не тільки міркуваннями смаку та краси. Ще візантійські богослови та іконописці розробили вчення про символіку кольору. За їхніми уявленнями, білий колір уособлює моральну чистоту та святість, і не випадково на іконах Христос та ангели зображуються в білому одязі. Чорний колір —

¹ Корнилович К. Окно в минуле. — Л.: Искусство, 1968. — С. 11.

колір п'їтми та мороку — символїзує смерть, загробне царство, це одяг трауру. Зелений — колїр юности та цвітїння. Блакитний колїр — символ небесного, божественного свїту. Червоний символїзує життя (колір вогню) та мучеництва (колір кровї Христа). Одним з найулюбленїших кольорїв в давньоруському живописї був золотий, адже вїн вважався божественним кольором. Це навїть не колїр, а свїтло, яке виходить вїд Бога та заповнює весь свїт. Золотом заповнювали фон їкон та мозаїк, малювалися нїмби святих; сусальним золотом покривали макївки церков. Умовний золотий фон їкони символїзував божественне свїтло. Всї зображення на їконї просякнутї цим свїтлом, ї фігури не мають тїней, адже в Царствї Божому немає тїней. Православнї теологи називали їкони «богослов'ям у фарбах» та вбачали в них засоби скеровувати думки та почуття до горнього свїту, адже на думку дослідникїв, «Євангелїє кличе до життя у Христї, їкона нам це життя показує» (Л. Успенський).

Знання релїгїйних символїв допомагає краще та глибше зрозумїти давнї їконописнї зображення. Однак окрім символїв в розкритї релїгїйних образїв важливу роль грають атрибути — предмети, якї належали тому чи їншому святому. Одним з найважливіших символїв християнства є хрест. Вїн увїчнучо куполи православних храмїв, знаходиться на престолї в олтарї. Істинний християнин нїколи не розлучається з натїльним хрестом, а пїсля смертї хрест ставлять на його могилї. Хрест — це нагадування християнину про мученицьку смерть розп'ятого Христа, ї тому хрест — це символ мучеництва, вїн зображується в руках святих мученикїв. Пророкїв прийнято зображувати зї свитками, на яких написанї їхнї пророцтва. Апостола Петра завжди можна пїзнати за зв'язкою ключїв в руках вїд небесного раю. Святителї (святї-священнослужителї) завжди зображуються з Євангелїєм в руках; ангели, вїсники Бога — з посохом в руках.

Їконопис. Християнству на Русї вже бїльше тисячї ї такї ж давнї коренї мистецтву їконопису. Їкона виникла ще до зародження давньоруської культури в Вїзантїї та отримала широке розповсюдження в усїх православних країнах: «найменування «їкона» — перероблене на руський лад грецьке слово «ейкон», що означає зображення, образ, наслідування. Отже, «їконописець» — це «той, хто пише зображення», художник, який працює фарбами»¹. Їкона — це живописне зображення Христа, Богоматерї, численних православних святих, а також подїй, якї православна церква вважали священними.

Як вже зазначалося, Русь є спадкоємицею вїзантїйської культури, оскїльки їкона з'явилися пїсля хрещення Русї їз Вїзантїї, в результатї мїсіонерської діяльностї вїзантїйської православної Церкви. Як зазначають дослідники, «першї їкони на Русї з'явилися, звїсна рїч, лише з введенням християнства, причому їкони цї були «грецького письма». Чому — цїлком ясно. Християнїзація Русї, а з нею ї слов'яно-руського язичницького мистецтва почалося, як вїдомо, з кїнця X ст., в добу правлїння кїївського князя Володимира. Про

¹ Корнилович К. Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 5.

зовнішній вигляд нового бога та оточуючих його небесних сил вчорашні язичники мали вкрай туманні уявлення і вже зовсім нічого не знали про те, що таке ікона і темперний живопис (темпера — це фарби, розведені на яєчному жовтці). Зрозуміло, що перші ікони прийшли до нас звідти ж, звідки наші предки отримали і нову релігію, — з Візантії!¹

Першими вчителями давньоруських іконописців стали візантійські майстри, виховані на багатовікових традиціях, які коренилися ще в античному світі. Через образотворче мистецтво антична гармонія та відчуття міри стають частиною давньоруського церковного живопису, входять в його живу тканину.

Важливо відзначити, що для швидкого засвоєння візантійського спадку Русь мала сприятливі передумови та вже підготовлений ґрунт. Останні дослідження культури Русі, зокрема видатного вченого Бориса Рибаківа, дозволяють стверджувати, що язичницька культура мала високорозвинену художню культуру. Все це сприяло тому, що співробітництво давньоруських майстрів з візантійськими було виключно плідним. Новонавернений давньоруський народ виявився здатним сприйняти візантійський спадок. Але де б не навчалися давньоруські майстри-художники, вони переймали лише техніку, цікавилися стилем. Вже в XII ст. давньоруські іконописці створюють оригінальні художні композиції на теми, не відомі у Візантії. Найбільш шанованою на Русі іконою було зображення Богоматері з немовлям на руках, виконане невідомим грецьким живописцем в XI ст. Ця ікона отримала назву «Володимирської Богоматері» й стала своєрідним символом Русі.

Як ми вже зазначали, ікона — слово грецьке, в перекладі означає «образ», «зображення», і тому на Русі ікони так і називали — «образá». Як зазначають дослідники, «в своїх домівках віруючі поміщали ікони високо, на головному місці; ікона веде погляд угору, до Всевишнього, до «єдиного на потребу». Молитовне споглядання проходить, так би мовити, крізь ікону та зупиняється лише на її живому змісті. В своїй літургічній функції, симбіозі смислу та присутності, ікона освячує час та простір; звичайне житло вона перетворює в «домашню церкву», а життя віруючого — в молитовність, в безупинне внутрішнє богослужіння. Гість, який входить, кланяється іконі, немов обмінюється поглядом з Богом, а потім вітається з господарями дому. Спочатку віддається честь Богу, тільки потім відбувається шанування людей. Ікона — центр уваги, в жодному разі не прикраса, через неї в центрі житла — сяяння згори»².

Отже, ікона — це не витвір мистецтва, вона створювалася як предмет культу, такий же предмет поклоніння, як і хрест, тому справжнє місце ікони — в православному храмі. Але в православній традиції ікони знаходилися не тільки в храмі та домі. Як зазначають дослідники, «в ті далекі

¹ Корнилович К. Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 5.

² Евдокимов П. Искусство иконы. Богословие красоты. — Клин: Христианская жизнь, 2005. — С. 188—189.

часи ікони — не тільки частина храмового убранства, але і обов'язкова приналежність кожного жилого дому, від княжих палат і до селянської оселі. Інших настінних «оздоблень» (майже до кінця XVII ст.) давнє руське благочестя не допускало. За числом ікон і якістю їхнього живописного виконання робили висновок про ступінь достатку господаря... Ікони ставилися в декілька рядів в передньому кутку кімнати. В убранні кімнати цей кут з іконами відігравав першорядну роль. Недарма його називали «красний кут» — красивий кут... Ікони ставили і на воротах домів, щоб доручити їхніх мешканців покровительству небес; на дверях стайні, щоб святі коняри Флор і Лавр відігнали домового-витівника, який плутає кінські гриви; у криниць — святий Федір Тирон (чи його двійник Федір Стратилат), який, стискаючи спис, повинен пильно слідкувати за водояним: чи не заволок разом з відром бабу, яка зазівалася. Поміщали, нарешті, ікони під навісам на стовпах, що стояли на перехрестях доріг: адже відомо, що в таких місцях ночами завжди бешкетує нечиста сила»¹. Також ікони вивішували на воротах при в'їзді у давньоруське місто. Тому, на думку дослідників, «живопис довгий час сприймався виключно як релігійне мистецтво, призначення якого — прикрашати церкви. Тому він залишався підкореним церковним установам, не сміючи відступити від грецьких взірців: для народу живописні зображення Божих угодників та біблійних подій були не картинами, а священними предметами та могли бути допущеними в домівки та храми, тільки коли вони цілком задовольняли правилам, давненим традицією»².

З глибокої давнини слово «ікона» використовується для зображень, як правило, написаних на дошці. Причина цього явища очевидна. Дерево служило на Русі основним будівельним матеріалом. Більшість давньоруських церков були дерев'яними, тому не тільки мозаїка, але і фреска (живопис по свіжій штукатурці) не змогли стати загальнорозповсюдженим оздобленням храмового інтер'єру. Своєю декоративністю, яскравістю та стійкістю фарб ікони, написані на дошках, соснових та липових, покритих алебастровим ґрунтом — левкасом, найкраще підходили для оздоблення дерев'яних церков.

Процес створення ікони досить складний. Перш за все уміло вибиралася дошка (частіш усього з липи), яку довго, інколи декілька років, сушили. На її поверхню наносився гарячий риб'ячий клей (виготовлений із міхура та хрящів осетрових риб), щільно приклеювалося полотно — так звана паволока. На паволоку в декілька прийомів накладався левкас (основа для живопису), виготовлений із розтертої крейди, води та ри�'ячого клею. Левкас сушився та полірувався пемзою. Окремо готувалися фарби: ікони писали темперою — фарбою, замішаною на яєчному жовтці. Давньоруські іконописці використовували натуральні фарби — місцеві м'які кольорові

¹ Корнилович К. Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 19—20.

² Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 3—4.

глини, мінерали та тверді дорогоцінні каміння, які привозилися із Уралу, Персії, Індії, Візантії. Для виготовлення фарб мінерали, каміння та глини ретельно розтирали, добавляли жовток, а також камідь (розчинну у воді смолу акації, сливи, вишні, аличі).

Коли дошка та фарби були готові, наступав найбільш відповідальний момент роботи на іконою — її розпис. Далеко не кожний митець мав право писати ікони, це мусив бути високопрофесійний майстер, який до того ж досконало опановував церковні канони християнства: «афонський рукопис закликає іконописця до «слезной молитвы, да исполнит Господь его душу», радить перебувати «в страхе Божиим, ибо божественное искусство передано нам Самим Богом»»¹. Оскільки писання ікон в середні віки вважалося богоугодною справою, тому справжній іконописець повинен спершу вести наскільки можливо праведне життя, а потім вже бути талановитим. Моральний портрет іконописця подається в «Стоглаві»: «Подобає бо бути живописцю смирну та кротку, благоговійну, не празднослову, не сміхотворцю, не сварливу, не завистливу, не п'яниці, не убивці, но же всього хранити чистоту душевну та тілесну з усякою засторогою... в пості і молитві перебувати». Тому більшість майстрів-іконописців були монахами. Згадуваний вище француз Теофіл Готье мав під час своєї подорожі нагоду побувати в відомій іконописній майстерні Троїце-Сергієвої Лаври в Підмосков'ї. Напружено-натхненна атмосфера цієї майстерні вразила талановитого письменника: «П'ять-шість монахів різного віку займались живописом в просторій та світлій кімнаті з великими стінами. Один з них, красивий чоловік з чорною бородою, смуглим обличчям, завершував роботу над образом Богоматері. Він вразив мене своїм виглядом священницької серйозності та завзятою ретельністю в роботі... Релігійне почуття явно займало його більше, аніж мистецтво: він писав, як служать службу в церкві. Його Богородиця могла стояти на мольберті апостола, настільки вона була архаїчна, таких вона була суворих, древніх, канонізованих церквою контурів. Прямо візантійська імператриця! З серйозною величчю вона дивилася на мене з глибин великих чорних пильних очей»².

Окрім того, «існували й спеціальні іконописні майстерні. Частіш усього вони знаходились при княжих садибах чи великих монастирях. За товстими кріпосними стінами митець відчував себе якоюсь мірою огороженим від мінливості долі... Крім того, тут він завжди був забезпечений замовленнями. Платили за його роботу добре, самого ж майстра шанували. Адже до іконопису тоді відносилися як «до справи вельми богоугодної»³.

На жаль, давні ікони дійшли до нас сильно зміненими. Готову ікону знімали зі станка — або мольберта (мольберт — німецьке слово Malbrett, у нас же існує своє слово — *станок*, звідси цей живопис називається

¹ *Евдокимов П.* Искусство иконы. Богословие красоты. — Клин: Христианская жизнь, 2005. — С. 190.

² *Готье Т.* Путешествие в Россию. — М.: Мысль, 1988. — С. 283.

³ *Корнилович К.* Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 23.

станковим), клали на стіл і щедро поливали оліфою, яку варили з льняної чи макової олії — вона надавала іконам живого блиску та захищала від сирості та пилу. Оліфа утворювала на поверхні ікони захисний шар, який запобігав також випадінню фарб. На жаль, ця природна оліфа починала через 60—80 років темніти, і живопис, який спочатку виглядав під нею особливо яскраво, в подальшому немов затягувався коричневою плівкою: ікона перетворювалася в чорну дошку, окрім того на іконі осідала кіптя від лампад та свічок, які запалювали перед усіма православними іконами. І тому довгий час вважалося, що «темновидне» письмо — характерна особливість давньоруського іконопису. Тоді її переписували, на потемнілий живопис наносячи другий шар фарби, інколи і третій. Сучасним реставраторам доводилося дуже обережно та ретельно, шар за шаром, знімати більш пізні записи, добираючись до дорогоцінного первинного зображення. Ретельна робота реставраторів дозволила нам побачити первинний вигляд багатьох давніх ікон.

Іконопис відіграв важливу роль в Давній Русі, де став однією з основних форм образотворчого мистецтва. Недарма дослідники культури відзначають, що в Давній Русі ікона стала такою ж класичною формою образотворчого мистецтва, як в Єгипті — рельєф, в Елладі — скульптура, а в Візантії — мозаїка. Спочатку ікони завозилися із Візантії та Болгарії, але достатньо швидко на Русі виникли свої самобутні центри та школи іконопису: «з початком роздрібнення Київської держави на уділи — незалежні феодальні князівства (відбулося це в кінці XI — початку XII ст.) — починають помалу складатися і локальні, місцеві художні школи: київська, новгородська, ростово-суздальська, галицько-волинська, смоленська та інші. Багато їх було. Стільки ж, скільки й новоутворених князівств, за якими вони й називалися. Спочатку твори цих шкіл істотно не дуже відрізнялися одна від одної. Небагаточисельні ікони XII ст., які збереглися, свідчать про те, що руські іконописці багато в чому ще знаходилися під впливом візантійського живопису. Ніщо, однак, не стоїть на місці. Чим далі, тим більше стали відрізнятися руські ікони від візантійських. Інакше трактування образів, інакше розуміння кольору»¹. Невдовзі з'явилися і свої давньоруські святі (святі Борис і Гліб, свята Ольга), і свої православні святя (Покров Богородиці 14 жовтня та інш.), які знайшли своє яскраве відображення і в іконопису. Художня мова ікони здавна була зрозуміла будь-якій людині на Русі, адже ікона вважалася книгою для неписьмених. Найбільші майстри вміли, не пориваючи з каноном, наділяти свої твори неповторними індивідуальними рисами, наповнювали свої вироби справжніми почуттями. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, даються приблизно часом князювання Володимира Мономаха.

Першими вітчизняними живописцями були ченці Києво-Печерського монастиря Григорій і Аліпій (Алімпій), останній, за свідченням Печерського Патерика, «ікони писати хитр був зело». Як стверджує «Патерик Пе-

¹ *Корнилович К.* Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — С. 6—8.

черський», блаженний Алімпій пішов по волі своїх батьків в навчання до іконописців, тому він почав займатися іконописом з грецькими майстрами ще з дитинства: «осягнувши всю науку іконопису, він зробився справжнім майстром. Займаючись цим трудом не для прибутку, він писав стільки ікон, щоб наділяти і ігумена і всю братію. І не просив платні... І робив все це, щоб не було праздності, оскільки святі отці ченцям веліли мати рукоділля і назвали його великим перед Богом. Апостол Павло розказував, що ні в кого не вживав хліба даром: «Потребам моїм та потребам тих, хто був при мені, служили руки мої» (Діян. 20, 34). Так і той блаженний Алімпій відкладав на три частини: першу частину на святі ікони, другу частину на милостиню вбогим, а третю частину на свої тілесні та інші потреби. І робив це кожного року, не даючи собі розслабитися ані на добу. Вночі вправлявся він у співі та молитві, а з настанням дня приймався за працю, ніколи не будучи праздним»¹. Потім Алімпій став ієромонахом-іконописцем; його сучасники, насельники Києво-Печерського монастиря відзначали невтомну працюovitість, смирення, чистоту, терплячість цього іконописця. Всі ці чесноти Алімпій поєднував із постом та любов'ю до богомислення, тому в каноні святому Алімпію (тропар 8 гласа) співається: «Никогда же бо огорчился еси на оскорбляющих тя, ниже воздал еси злом за зло».

Мозаїка. Серед шедеврів образотворчого мистецтва Київської Русі перше місце належить монументальному живопису — це мозаїки та фреска, і ці жанри монументального живопису склалися на основі візантійських шкіл. Тільки п'ять давньоруських храмів були прикрашені мозаїками і лише в одному, київській Софії, вони збереглися. Адже мозаїка — досить складна та коштовна техніка живопису. Після розпаду Київської Русі її перестали використовувати, а після монголо-татарської навали 1240 року і зовсім забули. Тільки в середині XVIII ст. тайни законів мозаїки були віднайдені Михайлом Ломоносовим.

Мозаїка — це «особливий технічний різновид монументального живопису, заснований на складанні зображень з шматочків кольорової смальти (непрозорого скла)»². Як зазначають дослідники, що слово мозаїка походить від латинського слова *musivum*, що буквально означало «присвячений музам», це «зображення чи візерунок, виконаний з однорідних чи різних за матеріалом часточок — кольорового, непрозорого скла, видутого у вигляді кубиків чи пластинок»³. Цей особливий вид монументального живопису створюється із довговічних матеріалів: маленьких камінчиків чи шматочків — смальти. Історія існування мозаїки нараховує

¹ Патерик Киево-Печерский. Том 1. Подвижники Киево-Печерской Лавры XI-XV в. и древние святыя, причисляемые к ее чудотворцам. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 2004. — С. 163.

² Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 422.

³ Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — С. 195.

декілька тисячоліть. Давні мозаїки створювалися із різнокольорових глин, в греко-римських спорудженнях вони використовувалися для оздоблення інтер'єру і для них використовували гальку та різноманітне каміння. Панівне положення цей вид мистецтва зайняв в оздобленні візантійських храмів в епоху утвердження християнства. Як зазначають дослідники, «складність технічного виконання мозаїки перешкоджало її широкому розповсюдженню на Русі. І все-таки мозаїкою були прикрашені Успенський собор Києво-Печерського монастиря, церква Петра в Києві, палати єпископа Єфрема в Переяславлі Руському»¹.

Техніка виготовлення мозаїки дуже складна. Спочатку сировину — смальту (кольорове скло) — виплавляли в спеціальних складувних майстернях. В скляну масу додавали окиси різних металів, щоб надати смальті різних відтінків. При виготовленні найкоштовнішої золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена — понад 30, червона і синя — по 20 і т. д.), і тому ремісники, які виготовляли смальту, цінувалися в середні віки нарівні з мозаїчистами — тими, хто викладав з неї зображення. Закінчуючи будівництво храму, його не зразу прикрашали мозаїками та фресками — йому давали висохнути рік чи навіть більше. Потім з настанням тепла починали мозаїчні роботи, намагаючись закінчити їх за один сезон — з травня по вересень. Стіни та склепіння в декілька шарів покривали цементуючим розчином. На розчин наносили малюнок, за яким мозаїчисти вдавлювали в розчин кубики-шматочки смальти.

Здатність мозаїк мерехтіти у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосовували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сиру поверхню штукатурки під різними кутами. Фігури були чудово видно з будь-якої частини приміщення і немовби оживали, рухалися, що справляло і справляє велике враження. Як зазначають дослідники, «барви київських мозаїк — це одне з тих див, яке захоплювало і, очевидно, ніколи не перестане хвилювати тих, хто по-справжньому цінує прекрасне. Рідко який художник будь-коли домагався такої казково багатог, розмаїтої палітри тонів та відтінків, як мозаїчисти часів Ярослава Мудрого. У смальті синього ультрамаринового кольору можна розрізнити дев'ять відтінків — від темно-синього до блакитного. У смальті синього кобальтового кольору їх п'ять, а синій колір індиго має сім відтінків. Група зелених кольорів нараховує тридцять п'ять відтінків! Червоні смальти поділяються на тридцять одну групу. У жовтій «сім'ї» смальт — сорок чотири відтінки! Всього ж у київських мозаїках 18 основних кольорів із 143 відтінками. Окрему групу становлять золоті й срібні смальти 25 відтінків — всього 168. Важко сказати, чи найдосконаліший комп'ютер ХХ ст. міг би правильно розділити сім кольорів веселки на таку велику кількість

¹ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 25.

відтінків, а дев'ять з половиною століть тому у Києві цей розподіл робили на «око», у смальтових майстернях, рештки яких знайшли археологи. Скільки треба було барвників і яке точне їх дозування при виготовленні розчину склоподібної смальти, щоб одержати такий сонячний розсип відтінків?! Подібно до того, як видатні письменники користуються багатьма синонімами одного слова, так і видатні художники шукають щонайбільше «синонімів» для основних кольорів»¹.

Розмір кубиків залежав від характеру зображення та його розташування. Головна мозаїка — велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола київської Софії, викладена достатньо великими шматочками смальти. А ось зображення архідиякона Лаврентія із святительського чина набрана із дрібних кубиків, адже знаходиться значно нижче. Це дуже ретельна та копітка робота, адже на один квадратний метр площі зображення приходилося викласти близько 400 шматочків смальти. Стіни та стеля київської Софії розписувалися мозаїчними зображеннями євангельських сцен, образами Христа та апостолів.

Центральний образ, який приковує увагу глядача, щойно він увійде до собору — Марія-Оранта, Богоматір-Заступниця. Цей образ також був викладений великими шматочками смальти, адже знаходиться високо над рівнем підлоги. Оранта — у візантійській традиції назва сюжету з зображенням Богоматері, яка молиться. Річ у тому, що Марію-Заступницю вважали захисницею Києва, або, як тоді казали, «непорушною Стіною», крізь яку не перелетить жодна стріла, жодний спис. Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди.

Не маючи жодних приладів для вимірювання інтенсивності освітлення тих чи інших місць собору, митці XI ст. з гідною подиву ретельністю вираховували світловіддачу різних сполучень кольорів. У недостатньо освітлених місцях кольори контрастні один щодо одного. Основна гама ясна, вона максимально відбиває падаюче розсіяне світло.

Особливо властивістю мозаїки є розкриття своєї краси на вигнутих поверхнях, під косими сонячними променями або під склепінням храму. Найбільш цінною якістю мозаїки є її світлоносність. Вдень промені сонця, падаючи крізь віка храму, немов «запалювали» вогнем мозаїчні зображення, і вони іскрилася всіма кольорами веселки. Це досягалося тим, що у смальти київської Софії було 177 відтінків різних кольорів. Під час же вечірнього богослужіння, при світлі лампад та свічок мозаїка світилася містичним вогнем, і здавалося, що немов оживають давні зображення. До того ж, майстри-мозаїчисти спеціально вдавлювали кубики смальти в цемент під різними кутами, щоб гра кольору та світла була ще загадковою.

Мозаїки київської Софії покривали найбільш важливу в символічному сенсі та найбільш освітлену частину храму — центральне склепіння, ол-

¹ *Степовик Д. В.* Скарби України. — К.: Веселка, 1990. — С. 35.

тар (Христос Вседержитель в центральному склепінні та Богоматір Оранта в олтарній апсиді).

Відомі своєю великою художньою силою були і мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря з їхніми зображеннями апостолів, святих, які втратили свою візантійську суворість: їхні обличчя стали більш м'якими, округлими. Але Михайлівський собор з його величними фресками та мозаїкою спіткала трагічна доля багатьох православних храмів ХХ століття. В 1930-х роках він був закритий на «реконструкцію», а потім його знищили. І тільки після проголошення незалежності України цей чудовий собор був збудований заново на старому місці.

Як вже зазначалося вище, секрет виготовлення смальти та техніка мозаїки прийшли разом з християнством з Візантії, але на жаль, був втрачений під час монголо-татарського ярма. Вже у XVIII столітті цей секрет був розгаданий видатним вченим Михайлом Ломоносовим; попри винайдення технології виготовлення смальти традиція прикрашання церков мозаїкою так і не змогла відродитися, адже вона вимагали досить високої кваліфікації ремісників, які виготовляли смальту, і найвищого таланту та художнього смаку мозаїчистів.

Фреска. В київській Софії XI ст. була не тільки мозаїка, але і фреска. Це — менш складний та дорогий вид настінного живопису, тому «фресці судилося стати провідним видом образотворчого мистецтва середньовічної Русі, що багато в чому визначило розвиток станкового живопису та книжної мініатюри»¹. Хоча й цей вид образотворчого мистецтва потребує великої майстерності, а головне — швидкості та чіткості в роботі.

В перекладі із італійської мови слово «фреска» означає «свіжий», «сирій». Фресковий живопис наноситься на ще сиру оштукатурену стіну фарбами, які розводилися водою. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно виконати протягом одного дня. Зате фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсипаються і не вицвітають. Як зазначають дослідники, «живопис «альфреско» по сирій штукатурці вимагав високої швидкості роботи, адже розпис не можна було виправляти. Храми одночасно розписували багато художників: один намічав контури, інший їх прорисовував та накладав фарби, третій малював відблиски, а два помічника розтирали фарби»². Працювати фарбами можна було до тих пір, поки не висохла штукатурка, інакше фарба не всотувалася в ґрунт. Тоді приходилося збивати висохлий шар штукатурки та наносити свіжий. Виправлення в фресковому живописі не допускаються, зіпсоване зображення видаляли разом зі штукатуркою. Зазвичай за світловий день художнику вдавалося написати 5—9 ква-

¹ Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 25.

² Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 60—61.

дратних метрів фресок. Рецепти складання фарб для фрескового розпису трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки давньоруські розписи витримали випробування часом.

Всі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис, але фрески прикрашають менш значущі з релігійної точки зору частини храму: хори, галереї, стіни башти. Окрім сцен з життя Христа, Богоматері, образів ангелів, святих, на фресках немало і світських сюжетів. Як зазначають дослідники, «на багатьох фресках зображені сюжети з світського життя, численні княжі забави: ігри, полювання, танці, музиканти тощо. Живопис зберігся до нашого часу тільки тому, що довгий час був закритий штукатуркою більш пізніх епох. В 1842 році вперше фрески під цими шарами були відкриті. За розпорядженням імператора Миколи I вони були поновлені. Загальна кількість фігур на фресках — більше трьохсот, багато з них написані на весь зріст, декотрі — по пояс, але всі дуже великих розмірів»¹.

Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею один з найбільш наближених до князя Ярослава людей — митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і життя святих — заступників княжого роду.

Але «вікном в світ, який щезнув», являються фрески сходових башт, якими підіймався князь і його наближені, ці сходинки ведуть на хори. На відміну від храмових, вони присвячені не релігійним, а світським темам. Саме тут, на сходах, можна побачити побутові та жанрові замальовки з життя Константинополя та Києва епохи Ярослава мудрого: іподром із публікою, суддями та імператором в окремій ложі; ляльковий «вертеп»; народні потіхи — скоморохи, ряджені, борці та танцюристи, дудощники, органіст; полювання на ведмеда; вихід княжни із палацу.

В західній частині храму, де пізніше з'явилася традиція зображувати Страшний суд, митці написали груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого. Тут містилася велика композиція з зображенням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору, і всієї княжої сім'ї. У 1651 р. голландський художник Вестерфельд бачив і замальовував всю фреску, однак надалі багато з зображень загинули. До наших днів найкраще зберігся портрет жінок великокняжої сім'ї. Софійський собор доніс до нас єдині у всій Європі зразки світського монументального живопису XI ст.

Контрольні запитання:

1. Чи мала Русь сприятливі умови та вже підготовлений ґрунт для швидкого засвоєння візантійського мистецького спадку? Обґрунтуйте свою відповідь.

¹ Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — С. 12.

2. В чому полягає основний смисл церковного канону?
3. Дайте характеристику основним положенням символіки церковного мистецтва.
4. Дайте визначення православної ікони. Чи можна ікону віднести до живопису?
5. Як писалися ікони? Чи могли їх писати світські художники?
6. Що таке мозаїка? Чи існує традиція оздоблення церков мозаїчними зображеннями в наш час?
7. В чому полягає особливість фрескового розпису?

ГЛАВА 5. НАУКА

Природничі та технічні науки

В епоху середньовіччя розповсюдження якихось знань йшло різними шляхами. В неписьменному селі знання про природу, людину, світобудову передавалися в усній формі від покоління до покоління у вигляді сільсько-господарських прикмет¹, знахарських рецептів², прислів'їв³, казок, епічної поезії⁴, знання в давньоруських містах, монастирях та при княжих дворах («теремах») засновувалися на книгах.

Оскільки Давня Русь отримала християнську цивілізацію з Візантії, яка на той час виступала головною берегинею античної спадщини, майже втраченої в Західній Європі, та мала контакти з декотрими східними країнами, можна припустити, що в Русі склалася сприятлива ситуація для розвитку науки. Але насправді, однак, особливу увагу в Давній Русі приділяли мистецтву (архітектура, іконописний живопис, ювелірні вироби, книжна мініатюра тощо) та гуманітарним наукам, а не природничим та прикладним.

Наразі не існує історичних свідчень того, що в київський період на Русі проводилися якісь систематичні наукові дослідження. Те, що ми тепер називаємо галуззю знань або навчальною дисципліною, в середні віки називали мистецтвом, «художеством», «хитрістю», не відділяючи їх від ремесла та досвіду. І мистецтво, і ремесло мали справу зі знаннями, хоча поступово першим (мистецтво) стали іменувати теоретичні знання, а дру-

¹ *Ермолов А. С.* Всенародная агрономия. — М.: Русская книга, 1996. — 512 с.; *Ермолов А. С.* Народное погодоведение. — М.: Русская книга, 1995. — 432 с.

² *Болтарович З. С.* Народна медицина українців. — К.: Наукова думка, 1990. — 232 с.; *Товстуха С.* Лікувальна магія українців. — К.: Редакція газети Вечірній Київ, 1996. — 272 с.; *Українські замовляння.* — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.

³ *Багмет А., Дащенко М., Андрущенко К.* Збірка українських приказок та прислів'їв. — К.: Техніка, 2004. — 224 с.; *Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру.* — К.: Наукова думка, 1990. — 528 с.; *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини.* — К.: Наукова думка, 1989. — 480 с.

⁴ *Липець Р. С.* Эпос и Древняя Русь. — М.: Наука, 1969. — 302 с.

гим (ремесло) — практичні. Хоча слово «наука» в давньоруській писемності відомо з XI ст., вперше пояснення його як сукупності знань було зафіксовано в Академічному словнику тільки в 1809 р.

На розвиток давньоруської науки великий вплив справила болгарська література, оскільки «наукові знання на Русі, як і в інших країнах середньовічної Європи, знаходились під впливом трактатів Козьми Індикоплова, «Шестиднева» Іоанна — екзарха болгарського, «Фізіолог» невідомого автора та твору «Небеса» Іоанна Дамаскіна. Ці книги далекі від реальної дійсності, відзначалися богословсько-схоластичним тлумаченням явищ природи та космогонічних уявлень про світ. Так, наприклад, земля, за Козьмою Індикопловим, представляла собою чотирикутник, який омивається з усіх боків океаном. В середині землі два моря — Середземне та Каспійське — та затоки — Персидська та Аравійська. За океаном знаходиться тверда земля, на якій ніхто не проживає, вона оточена стіною, яка утворює небосхил»¹.

Серед таких книг виділяється «Шестиднев» («Шестиднев» — «книга, яка містить тлумачення біблійного вчення про світобудову (про шість днів «створення світу)»²) Іоанна, екзарха Болгарського, який користувався величезною популярністю в Давній Русі, куди він потрапив в XI ст. Але сама по собі ідея створення такої богословської праці — розповіді про шість днів «сотворіння світу» — з'явилась у візантійській літературі на рубежі пізньої античності та раннього середньовіччя. Перший такий «Шестиднев» був створений визначним церковним діячем IV ст., єпископом Кесарійським, Василієм Великим, пізніше були написані й інші подібні твори. В Давній Русі найбільше розповсюдження виявився завезений з Болгарії «Шестиднев» Іоанна, екзарха Болгарського (екзарх — голова самостійної болгарської церкви, церковний чин, близький до єпископа). Як вважають дослідники, «Іоанн зробив дійсно колосальну роботу. За основу свого твору він взяв «Шестиднев» Василя Великого та доповнив його уривками з «Шестиднева» Северина Гевальського (церковного діяча кінця IV — початку V ст.), творів Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Григорія Богослова, Григорія Ниського та інших отців церкви та церковних письменників. Крім того, він користувався творами античних філософів — Аристотеля, Демокрита, Фалеса, Платона та інших, — яких він чудово знав, наводив з них уривки»³.

Іоанн намагається переконати читача в божественному походженні всього суцього на землі, спроектувавши все багатство світу на біблейську розповідь про сотворіння Богом всього суцього за шість днів (звідки і назва цього твору). Незважаючи на те, що «Шестиднев» — це цілком

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 156.

² Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 412.

³ Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 246.

богословська праця, він надає різноманітну інформацію з царини природознавства: про походження та будову Землі, неба, світил, про різні мінерали, рослини, тварини, про походження та будову людини. Власне кажучи, «Шестиднев» Іоанна — це своєрідна енциклопедія свого часу, де, як і в інших середньовічних трактатах, вимисел та фантазія переплітаються з вірними та точними спостереженнями. Як зазначають дослідники, в давньоруський період «людина відчувала себе у великому світі мізерною частинкою та все ж учасником світової історії. В цьому світі все мало значення, було сповнено сокровенного смислу. Задача людського пізнання полягала в тому, щоб розгадати смисл речей, символіку тварин, рослин, числових співвідношень... Існувала символіка кольорів, коштовних каменів, рослин та тварин. Коли давньоруському книжнику не вистачало тварин, щоб втілити в собі всі знаки божественної волі, в низку символів вступали фантастичні тварини античної чи східної міфології. Всесвіт — книга, написана перстом Божим. Писемність розшифровувала цей світ знаків. Відчуття значності та величі світу лежало в основі літератури»¹. Варто зауважити, що «Шестиднев» Іоанна Екзарха користувався в Давній Русі величезною популярністю.

В період Давньої Русі отримали популярність окремі фрагменти з творів Платона, Аристотеля та Іоанна Дамаскіна (візантійського релігійного письменника). Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови. На слов'янську мову були перекладені деякі застарілі візантійські книги з космографії та природничих наук, такі, зокрема, як «Християнська топографія» (бл. 549 р.). Косьми Індикоплова, але оригінальних давньоруських наукових досліджень не дійшло до наших часів. Однак русичі були тонкими спостерігачами природи та володіли гострим допитливим розумом. Космологічні уявлення черпалися з християнської та іншої богословської літератури, що трактувала питання світобудови вельми суперечливо. Серед творів такого роду в XIII—XIV ст. найбільш популярним були компілятивний дохристиянський твір «Книга Єноха» (II—I ст. до н. е.) та згадувана «Християнська топографія» Косьми Індикоплова У першій світ подавався як Земля і сім небес над нею, в кожному з яких живуть духи, ангели і різні світила. У другій Земля описується у вигляді стола або прямокутної дошки.

Математичні та астрономічні знання. У накопиченні математичних знань провідну роль відігравали практичні потреби. В розвитку математичних досліджень була насамперед зацікавлена православна церква, адже від математичних знань залежало обчислення днів пасхалій, які треба було робити заздалегідь. Хронологічні обчислення залежали від певного знання математики.

На момент прийняття християнства русичі вже були знайомі з, чотирма арифметичними діями (додавання, віднімання, ділення та множення),

¹ Лихачев Д. С. Первые семьсот лет русской литературы. // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 8.

з дробами, вміли вичисляти процент та площу круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками). Слід зазначити, що до того ж русичі були знайомі з використанням десяткової системи обчислення в межах від 1 до 10 000, а також декотрим найпростішим дробом на кшталт $1/3$, $1/5$, $1/7$.

Арабські цифри, якими ми звично користуємося, прийшли на Русь доволі пізно — тільки в XVI ст. Цифрова система того часу була надто незручною: для кожного розряду чисел (одиниць, десятків, сотень) існували особливі буквені позначення з титлом (надрядковий знак над буквою, який позначає цифру); поняття нуля було відсутнє; простий дріб означався словесно (одна шоста — «півтретини», $1/12$ — «півпівтретини») і т.п. Десятеричний дріб не застосовувався. Все це утруднювало математичні дії. Окрім того, до винаходу слов'янської абетки для нумерації використовували грецькі літери та знаки, потім їх замінили слов'янські літери. Так, дослідники зазначають, що «з глибокої давнини на Русі була відома так звана іонійська цифрова система, при якій букви грецького алфавіту з спеціальним надрядковими значками-титлами вживались в якості цифр»¹. В XII ст. давньоруські математики вже могли виконувати нескладні арифметичні дії в межах до 10 000 000.

В 1134 році новгородський монах Кирик написав такий науковий трактат про хронологічні та пасхальні обчислення «Учение им же ведати человеку числа всех лет» («Наука знань про числа всіх років»). Як зауважують дослідники, «це «Вчення», написане Кириком в двадцятишестирічному віці, вважається найдавнішим давньоруським науковим — математичним та астрономічним — трактатом. Присвячено воно проблемам літочислення. Кирик систематизує відомі йому способи підрахунку років, місяців, днів та годин, надає теоретичні основна календарного підрахунку, проводить найскладніші для того часу математичні обчислення. Варто зазначити, що рівень математичних знань в Давній Русі виявився достатньо високим: Кирик вільно оперує сумами в межах десятків мільйонів... Мета, з якою написаний твір, визначалася дослідниками по-різному. Вбачали в ньому і трактат, «підручник» для тих, хто цікавиться літочисленням, і своєрідну «дисертацію» молодого вченого»².

При цьому цей вчений монах не обмежується «математичним» стороною справи, його цікавить і саме поняття часу, і його специфічні риси — «протяжність» та циклічність часу. В цьому творі вчений показує знайомство з сучасними йому візантійськими математичними трактатами, які прибули з Візантії на Русь, а також Кирик студював й античні джерела. Важливо зауважити, що автор в своїх обчисленнях використовував навіть п'ятеричні дробі.

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 156—157.

² Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 296.

Варто зауважити, що рівень математичних знань Давньої Русі був достатньо високий, про що свідчить навіть дохристиянська давньоруська архітектура. З приходом християнства на Русь починається будівництво надскладних споруд кам'яно-цегляних церков та монастирів, тому знання математики та особливо геометрії було важливим для давньоруських зодчих. Інтерес давньоруських зодчих до прикладної фізики підтверджує використання в давньоруських храмах так званих *голосників* — резонаторів чи посилювачів звуку. Цей принцип був відомий ще римському теоретику архітектури Вітрувію. Голосниками служили глиняні горщики, які вмуровували в стіни горловиною до внутрішнього простору церкви. Звук, відбиваючись від стін та підсилений резонатором, був сильним та чистим, що і було потрібно в православній церкві. Всі знання — і математики, і геометрії, і якісь архітектурні секрети передавалися від майстра до учнів усним шляхом, тому нам невідомо жодного твору з основ архітектури тієї доби.

Те ж саме можна сказати і про розвиток астрономічних знань: хоча астрономічні дані в давньоруських літописах відзначаються надзвичайною точністю та науковою коректністю (що свідчить про наявність цих знань у складачів літописів), але до нас не дійшло жодного дослідження з астрономії. Можна припустити, що багато рукописів були втрачені для нас внаслідок княжих міжусобиць чи загинули при пожежах, які завжди відбувалися при набігах монголо-татар. Принципова цінність давньоруських оригінальних трудів з астрономії полягала в акуратній фіксації в хроніках таких незвичних астрономічних явищ, як затемнення сонця та місяця, кільця навколо сонця та поява комет. Давньоруські хроніки більш ретельно фіксували ці події, і тому є безцінними для сучасної астрономічної науки, особливо для вивчення даних про періодичність та орбіти комет.

Розвиток природничих наук. В давньоруський період знання з зоології можна було отримати тільки з перекладеної з грецької мови книги «Фізіолог». В Давній Русі ця книга отримала широкого розповсюдження, оскільки це «середньовічні збірки розповідей про різних тварин (реальних та фантастичних), виникли ще в ранньохристиянський період. Більша кількість свідчень та легенд були запозичені у античних письменників... Розглядати «Фізіолог» тільки як збірку природознавчого характеру було б невірно. Поряд з описами конкретних властивостей птахів та звірів тут обов'язково подається їх символіко-алегоричне тлумачення, моральні настанови для читачів. І це закономірно: природознавчі уявлення середньовічної людини взагалі неможливо вичленили з загальних уявлень про світ»¹. Тому це був своєрідний фантастично-ненауковий середньовічний трактат анонімного автора, популярна зоологія реалістичних і фантастичних описів тварин, але завжди з моралістичним контекстом. Так, наприклад, як «Фізіолог» описує лева: «Три властивості має лев. Коли левиця народить, то приносить мертвого та сліпого малюка, сидить вона і стереже його до трьох днів. Через три ж дні приходиться лев, дуне йому в ніздрі,

¹ Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 291.

і малюк оживає. Те ж саме і з вірними народами. До хрещення вони мертві, а після хрещення очищується Святим духом. Друга властивість лева. Коли він спить, то очі його не сплять. Так і Господь наш говорить іудеям: «Я сплю, а очі мої божественні і серце не сплять». А третя властивість лева — коли левиця біжить, то сліди свої замітає своїм хвостом, і мисливець не може відшукати її слідів. Так і ти, людино. Коли твориш милостиню, то нехай ліва рука не знає, що робить твоя права. Та не заважатиме диявол ділам помислу твого¹. Всі ці моралістичні настанови являються підтвердженням християнських заповідей. Так, наприклад, в розповіді про горлицю наголошується на необхідності одного шлюбу на все життя: «Горлиця — птах-однолюб. Якщо загине один з пари, то інший відлітає в пустелю, сідає на сухій деревині та оплакує подружжя своє. І вже не бере шлю більше ні з ким. Так і ти, людину, якщо розлучився з дружиною своєю, то не приліпись до іншої². Або в розповіді про дятла наголошується на постійній боротьбі з своїми гріхами за допомогою молитви: «Дятел — барвистий птах, живе в горах, сідає на кедрі та стукає своїм дзьобом. А де знайде м'яке дерево, там робить собі гніздо. Так і диявол бореться з людьми. І коли в комусь знайде слабкість чи нехтування молитов, то увійде до нього та вгніздиться. Якщо ж в іншому знайде кріпость, то біжить від нього³. Таку ж настанову про постійний молитовний настрій можна зустріти і в описі лелеки: «Лелека — чадолубивий птах. І коли самець приносить харч, то стереже самка його пташеня. І по черзі годують птахів. І стережуть гніздо своє. Так і ти, людино, ані ввечері, ані зранку не забувай молитися, та забувай і церкви. І ніколи не переможе тебе диявол⁴.

Водночас полювання, лови диких звірів на той час була засобом існування значної частини народу, включаючи і князів, тому в Давній Русі було широко розповсюдженим практичне знання про тваринний світ. Те, що русичі добре знали звички тварин та птахів, показують досить точні зауваження про тварин в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха, а також в «Слові о полку Ігоревім». Так, великий київський князь Володимир Мономах в своєму «Повчанні» говорить: «а це вам повідаю, діти мої, про труд свій, який я сповняв, шляхи верстаючи і на ловах із тринадцяти років⁵. Полювання на дикого звіра цей великокняжий отрок почав ще підлітком, і тому дуже багато небезпечних пригод з ним трапилось протягом його довгого життя, окрім того, багато звіра він переловив: «а от так трудився на ловах, доки сидів у Чернігові, і коли із Чернігова вийшов, і до цього літа по сто звірів загання і брав без великих зусиль, окрім інших ловів поза Туровим, де я з батьком ловив всякого звіра. А от що я в Чернігові робив:

¹ Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 291.

² Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 293.

³ Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 294.

⁴ Златоструй. Древняя Русь. X—XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 296.

⁵ Повчання (Володимира Мономаха за Лаврентіївським літописом) // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 365.

коней диких своїми руками у пушах в'язав, по десять і двадцять живих коней, окрім того, по Росі їздячи, ловив своїми руками тих же диких коней. Два тури піднімали мене на рогах разом з конем, олень мене один бив і два лосі, один ногами топтав, а другий рогами бив, вепр мені на бедрі меч відняв, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір стрибнув мені на бедра і коня разом зі мною звалив. І Бог неушкодженим мене зберіг»¹.

Розвиток ботаніки як науки обмежувався вивченням лікувальних можливостей рослин, якими користувалися як професійні лікарі, так і народні «знахарі» (в дохристиянський період цими знаннями володіли волхви). При цьому важливо зауважити, що рівень розвитку медицини в Київській Русі, скоріш усього, був вищим за рівень знань з природничих наук. По-перше, з свідчень давньоруських літописів ми знаємо, що на Русі при княжих дворах та в містах практикували сирийські та вірменські лікарі. Сирія на той час входила в сферу арабської науки, яка відзначалася передовими знаннями з різних галузей наук (медицини, хімії тощо); вірменська медицина як частина складної вірменської культури теж досягла високого розвитку. По-друге, можна припустити, що ці лікарі розповсюджували медичні знання, навчаючи своїх асистентів. Так, із законів «Руської правди» нам відомо, що у випадку нанесення тілесних ушкоджень під час бійки винуватець повинен не тільки сплатити компенсацію потерпілому, але і заплатити за послуги лікаря. Очевидно, практика звернення за допомогою до лікаря була в давньоруський період широко розповсюдженою.

Першими медиками на Русі були язичницькі знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти яких виступало духовенство. Сьогодні нам мало відомо про систему медичних знань язичницьких волхвів, з діяльністю яких довгий час боролася православна церква. Але можна зробити припущення, що багато з засобів та рецептів волхвів-знахарів ввійшли в склад народної медицини, яка дожила і до наших днів. Слід відзначити, що волхвування будувалося не тільки на забобонах та магічних прийомах. В основі медичної практики волхвів лежали наукові знання про лікувальні властивості трав, мінеральних речовин (глина, тваринний жир, попел тощо), знання масажу та найголовніше — елементи сугестії (навіювання та гіпнозу) та тайни лікування словом (психотерапія).

Але в XI—XII ст. місце знахаря займає лічець, або лікар. В ті часи «Церковний устав» князя Володимира доручав церквам і монастирям організацію різних добродійних установ (шпиталів, притулків для старих, сліпих калік). Окрім існування світських лікарів, на Русі майже кожний православний монастир мав у своєму складі монахів, які вміли лікувати від різних хвороб за допомогою молитов та трав. До цих монахів зверталися як жителі монастиря, так і паломники. Приступаючи до лікування хворого, вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона — заступ-

¹ Повчання (Володимира Мономаха за Лаврентіївським літописом) // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 373.

ника медицини і лікарів. В XI ст. в Києво-Печерському монастирі лікували Дем'ян (Даміан)-Пресвітер і Агапіт — «безмездний лічець» Русі, як його називає «Києво-Печерський патерик». Широке визнання лікарською практикою за часів Київської держави здобули також ченці Антоній, Пімен, лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія.

Головними в арсеналі лікувальних методів православних монахів були настої і відвари з лікувальних трав, зібраних в місцевих лісах, а також молитви і взагалі вплив словом на хворого. Монах Києво-Печерської Лаври Агапіт був прекрасним діагностом. Як стверджує Києво-Печерський Патерик про монаха Агапіта, «відомо, що той великий затаював свою святість, пропонуючи власну їжу хворим, яких лікував: вони видужували по його молитвам, а думали, що приймають цілющі ліки... І рознісся про нього по місту слух, що є Лікар в Печерському монастирі, і до нього приходило багато хворих, які видужували»¹. Також в Патерику розказується про те, як занедужав князь Володимир Всеволодович Мономах, який в той момент княжив в Чернігові. І наказав Володимир Мономах, будучи вже смертельно хворим, попросити монаха Агапіта приїхати до нього в Чернігів. На це монах відповів, що «наскільки князь заслуговує відвідин, настільки заслуговують відвідин й інші. Але мені некорисливо виходити за врата монастирські через людський поголос та бути порушником власної ж обітници перед Богом, і я залишусь в монастирі до останнього свого подиху»... І до самої кончини жодного разу не покидав монастир. Бачачи, що монах не хоче йти, посильний князя просив його, аби дав хоч ліки. І той... виділив йому щось з своєї їжі, повелівши передати хворому. Коли ж князь з'їв їжу, то зразу ж видужав»².

Наприкінці XI ст. у бібліотеці Ярослава Мудрого, яка знаходилася в Софійському соборі, нагромадилося уже багато творів, серед яких були книги медично-біологічного змісту, що описували цілу низку лікувальних рослин, метали, опій, перебіг захворювань, будову людського тіла, тогочасні уявлення про фізіологію людини. За свідченнями, княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат «Мазі».

Розвиток географічних знань. Внесок давньоруських мислителів в географічні знання був значнішим, аніж в інші галузі науки. Перша історія Русі — «Повість врем'яних літ» — в певному сенсі і географічне дослідження, а не тільки історичне. Тому дослідники й зазначають, що цей літопис «починається з докладного історико-етнографічного розгляду. Свідчення з світової історії значною мірою запозичені Нестором з візантійської хронічки Георгія Амартола та її продовжувачів. Однак літописець, критично використовуючи джерело, доповнив його відомими йому місцевими свідченнями. Багато уваги він приділив розповіді про

¹ Патерик Києво-Печерский. Том 1. Подвижники Киево-Печерской Лавры XI-XV в. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 2004. — С. 211.

² Там само. — С. 212—213.

розселення слов'янських племен, географічному опису Русі. Літописець перераховує слов'янські племена, вказує місця їх проживання, згадує про їх звичаї. Ретельно описаний торговий шлях «від грек» по Волзі в Каспійське море, перераховані ріки та шляхи, які пов'язували Русь з оточуючими її народами, згадуються частини світу — Європа, Азія, Північна Африка та багато країн, ріки, острови¹.

В той час як загальний географічний вступ в «Повість» побудований на загальноприйнятих біблійних та християнських поняттях, конкретна інформація про райони розселення слов'янських племен є надзвичайно точною та розкриває майстерність літописця Нестора в трактуванні. Тому дослідники відзначають, що «значного розвитку на Русі досягли географічні відомості. Про них можна судити за літописними свідченнями, в першу чергу «Повісті врем'яних літ». Так, місце проживання східнослов'янських племен літописець пов'язує з річками Дунай, Дніпро, Морава, Прип'ять, Двіна, Десна, Сула та інш. Він достатньо ретельно описує шлях з «варяг в греки», який проходив по Дніпру, Ловаті, Ільменському озеру, річці Волхов і далі в море Варязьке. Він зауважує також, що з Варязького моря можна «йти до Рима», а від Рима прийти по цьому ж морю до Царгорода, а від Царгорода «прити в Понтъ море в не же втекает Днѣпр рѣка». По Волзі, за словами літописця, на схід проходив торговий шлях, яким можна було досягти Хваліси (Хорезма) та Хвалінського (Каспійського) моря². Варто зауважити, що ми знаходимо надзвичайно точні географічні дані навіть в давньоруських поетичних творах того періоду, особливо в знаменитому творі анонімного автор «Слово о полку Ігоревім»³. Розуміння русичами важливості точної інформації в географічних дослідженнях демонструє вимір князем Глібом в 1068 році глибини Керченського протоки.

З поступовим розвитком в XIV—XV ст. торгівлі, налагодженням дипломатичних зв'язків з різними країнами, відродженням паломництва відбувалося розширення географічного кругозору людей. До цього часу належить складання безлічі рукописних збірників, що містили справжні і докладні описи Константинополя, Палестини, Західної Європи та інших земель. З давньоруських творів, в яких існують географічні описи різних країн, збереглося два трактати, які описують паломництво в Святу землю. Перший трактат — «Ходіння отця Даниїла Київського», який відвідав Єрусалим в 1106—1107 роках. Другий твір належить Добрині Новгородському, який теж здійснив паломництво на Святу землю в 1200—1201 роках. Даниїл Київський пройшов через Мармурове море та протоку Дарданели до острова Родос, потім плыв повздож берегів Лікії до острова Кі-

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 159.

² *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 156.

³ *Васьків В.* Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — 80 с.

пру, а вже потім досяг Єрусалиму. На зворотному шляху біля берегів Лікії на корабель, де був Даниїл, напали морські пірати, але буквально чудом він зміг вирватися з полону, повернувся в Константинополь і вже потім на Русь. Опис паломництва Даниїла в цілому відзначається точністю і, що більш важливо, чесністю мандрівника. Коли він повторював слова інших, то говорить про це. Він пише: «Якщо я і написав що, не знаючи, але ніде не казав неправди; тому я не описував того, чого не бачив власними очима».

Добриня Новгородський більше відомий під своїм християнським ім'ям Антоній. В його описі паломництва ми можемо прочитати всього лише лаконічний опис константинопольських церков та релікваріїв, які в них зберігалися. Однак ці паломницькі записки є безцінними для істориків та археологів, оскільки Добриня побував в столиці візантійської імперії за чотири роки до її захоплення хрестоносцями і він був, таким чином, останнім з мандрівників-паломників, який бачив собор Софії та інші візантійські церкви у всьому їхньому блиску.

Розвиток металургії

В Давній Русі накопичувалися та активно використовувались різноманітні знання, технічні досягнення, які застосовувалися в повсякденному практичному житті: зводилися давньоруські міста, укріплені фортеці та замки, видобувався метал, кувалися знаряддя праці та зброя, будувалися кораблі, вироблялася тканина та одяг, вичинялася шкіра та виготовлялося взуття. Для всіх цих галузей ремесла потрібні були різноманітні знання, навички та технічні прилади. Саме в епоху середньовіччя на Русі були досягнуті значні успіхи в розвитку наукової, інженерно-технічної думки, особливо пов'язані з сакральним зодчеством, будівельним мистецтвом. Тому, як зазначають дослідники, «в результаті виробничої діяльності на Русі з'явилися реальні знання про властивості різних речовин та матеріалів. Вони були необхідні в металургії, ковальській та ювелірній справі. При будівництві монументальних будівель та різних споруджень застосовувались елементарні математичні знання. Арифметичними знаннями віддавна користувалися на Русі під час торговельних зв'язків з іншими народами»¹.

Залізо було основним металом, яке добувалося в межах Київської Русі. Воно йшло, головним чином, для виготовлення зброї та господарських потреб (сокири, ножі і т.п.); можна навіть стверджувати, що залізо формувало основу матеріальної культури держави, як і мирні часи, так і в періоди воєнних лихоліть. Мідь та олово давньоруські купці привозили з Кавказу та Малої Азії. Свинець поступав в основному з Богемії (землі сучасної Чехії). З міді відливали церковні дзвони, також мідь широко використовувалася при виготовленні кухонного та іншого хатнього начиння: казанів, тазів, підсвічників, а свинець для печаток; також свинцем, інколи олов'яними листами, покривали дахи церков. Що ж стосується дав-

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 156—157.

ньоруських технологій, то їх аналіз виявляє значний об'єм практичних знань в області прикладної хімії та фізики. Так, зокрема, майстрів з срібла можна вважати висококваліфікованими спеціалістами своєї справи. Варто зауважити, що давньоруські майстри з виробництва емалі в ті далекі часи вміли підтримувати температуру от 1 000 до 1 200 градусів по Цельсію. Окрім того, «знання хімічних властивостей та особливостей будівельних матеріалів сприяло виготовленню скла, мозаїк, різноманітних емалей, черні, поливи для виробів з кераміки, фрескових розписів храмів».

Срібло доставлялося звідусіль: з Богемії, з-за Уралу, Кавказу та навіть із Візантії. Золото давні русичі отримували в результаті торгівлі чи війни від візантійців та половців, які проживали на південь та схід від кордонів Київської Русі — фактично в південних та східних областях сучасної України. Золото та срібло мало велике значення в розвитку матеріальної культури та мистецтва Київської Русі, адже ці дорогоцінні метали використовувалися для чеканки монет, виготовлення печаток та різноманітних посудин: великих мисок, чаш та кубків. Звична річ, тільки князі, знатні бояри та небагаточисельні заможні сім'ї могли дозволити собі покупати срібний посуд. Православна церква також були постійним покупцем золотих та срібних виробів, які використовувалися під час літургії. Окрім чаш та інших церковних посудин, духовенство замовляло золоті та срібні хрести, оклади для ікон та Євангелія, які використовувалися під час церковної служби. В деяких соборних церквах були золочені куполи, а іноді золотими та срібними пластинами покривали певні частини внутрішніх стін.

Хоча запаси металів, окрім заліза, в Київській Русі були доволі бідними, мистецтво давньоруської металургії досягло високого рівня, особливо зброярство. Плавильні та кузні, ливарники та ковалі постійно згадуються з різних причин в багатьох писемних джерелах даного періоду. В Києві в дванадцятому столітті кузні займали спеціальну частину міста, і міські ворота в цьому районі називалися Кузнецькими. В Новгороді на початку тринадцятого століття жили вправні ливарники, гвоздильщики та майстри, які виготовляли військові щити.

Контрольні запитання:

1. Якими знаннями з математики та геометрії володіли архітектори Давньої Русі?
2. Чому математичні та астрономічні знання мали велике значення для православної церкви?
3. Охарактеризуйте розвиток природничих наук в давньоруський період.
4. Яким чином літописи, давньоруські оригінальні твори, паломницька література впливала на розвиток географічних знань?
5. Чому розвиток металургії та ковальства можна назвати основними ремеслами Давньої Русі?

¹ *Высоцкий С. А.* Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 157.

Як справедливо зазначає сучасний автор, «Києворуський період виявився для історії України класичною, фундаментальною підвалиною усього історичного національного розвитку, феномен якого можна порівняти хіба що з класичними епохами Греції і Риму в світовій історії та культурі»¹. Утім, у XIV столітті починається вже зовсім інший період розвитку вітчизняної культури.

Як писав відомий український історик XIX століття В.Б. Антонович, «у XIV столітті у долі Русі відбувся новий історичний поворот... роз'єднані, ослаблені руські землі починають знову поєднуватися в більш великі і міцно зв'язані політичні організми. Прагнення це відбувається одночасно на двох краях руського світу: тим часом як у Північно-Східній Русі, завдяки наполегливій і завбачливій політиці володимирських і московських великих князів, виникає нова, сильна Російська держава, Південно-Західні руські землі знаходять точку опори у Великому князівстві Литовському»².

Зокрема, у 1392 році великий князь Литовський Вітовт перевів київського князя Володимира Ольгердовича у незначний і віддалений Копильський уділ; утім, як пише В.Б. Антонович, «Володимир Ольгердович віддав Київ не без боротьби; він відправився шукати допомоги в іншому центрі руського світу — у Василя Дмитровича Московського. Але тогочасні політичні відносини не дозволяли останньому прийняти під свій захист київського князя, і Володимир повинний був скоритися»³. З того часу аж до середини XVII століття південна Русь, тобто тогочасна Україна, втратила свою політичну автономію, а згодом підпала під тяжке національне і релігійне пригнічення з боку Польщі.

І тільки потужне народне повстання на захист рідної, «руської віри», тобто Православ'я, під проводом Б.Хмельницького, призвело до відродження культури нашого народу. Внаслідок цього, як писав М.О. Максимович, «уся малоросійська гетьманщина обох сторін Дніпра відклалася від польської корони й у січні 1654 року приєдналася до держави Московської. У такий спосіб уся земля Києво-Переяславська або Україна, наприкінці восьмого століття свого історичного життя, повернулася знову в загальний склад руського світу, збільшена ще Запорожжям, яке у часи передтатарський було ще землею половецькою»⁴. Отже, історичний досвід багатьох віків яскраво свідчить, що саме жива пам'ять про давньоруську спадкоємність, про свої споконвічні духовні витоки є джерелом сили і для нових історичних звершень. Зокрема, вивчення культурної спадщини Давньої Русі у наш час є надзвичайно потужним чинником духовного відродження і творчої наснаги нашого народу. Сподіваємося, що ця книга зможе допомогти читачеві на цьому шляху.

¹ *Овсійчук В.* Класицизм і романтизм в українському мистецтві. — К.: Дніпро, 2001. — С. 3.

² *Антонович В.Б.* Киев, его судьбы и значение с XIV по XVI ст. // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибр. твори. — К.: „Либідь”, 1995. — С. 539.

³ Там само. — С. 544.

⁴ *Максимович М.О.* Нечто о земле Киевской // Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ.: Вибрані українознавчі твори. — К.: Либідь, 1994. — С. 45—46.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеенко В. А. Киевские князья монгольской и литовской поры. — Харьков: Фолио, 2011. — 121 с.
2. Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. — Л.: Наука, 1982. — 328 с.
3. Аникин В. П. Героика былинного эпоса. // К мудрости ступенька. О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, народном языке: Очерки. — М.: Детская литература, 1988. — 176 с. — С. 91-101.
4. Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К.: Мистецтво, 1980. — 214 с.
5. Афанасьев А. Н. Живая вода и вешее слово. — М.: Советская Россия, 1988. — 512 с.
6. Болтарович З. С. Народна медицина українців. — К.: Наукова думка, 1990. — 232 с.
7. Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982. — 104 с.
8. Брайчевський М. Ю. Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. В 6 т. Т. 1. — К.: Українська радянська енциклопедія, 1966. — С. 112 — 132.
9. Бычков В. В. Русская средневековая эстетика. — М.: Мысль, 1995. — С. 200-202.
10. Вагнер Г. К. Канон и стиль в древнерусском искусстве. — М.: Искусство, 1987. — 288 с.
11. Вагнер Г. К., Владышевская Т. Ф. Искусство Древней Руси. — М.: Искусство, 1993. — 255 с.
12. Васильків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. — К. Українська енциклопедія, 1996. — 80 с.
13. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М.: София, 2003. — 240 с.
14. Веснянки. — К.: Дніпро, 1984. — 110 с.
15. Видатні постаті в історії України (IX — XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. К.: Вища школа, 2002. — 359 с.
16. Византия и Русь. — М.: Наука, 1989. — 336 с.
17. Висоцький С. О. Золоті ворота в Києві. — К.: Техніка, 2000. — 160 с.
18. Вздорнов Г. И. Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII — начала XV веков. — М.: Искусство, 1980. — 552 с.
19. Волошина Т. А. Магия древних славян. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — 253 с.
20. Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. — К.: Наукова думка, 1981. — 216 с.
21. Высоцкий С. А. Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 144-191.
22. Ганжа П. О. Таємниці українського рукомесла. — К.: Мистецтво, 1996. — 192 с.
23. Гимбутас М. Славяне: Сыны Перуна. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — 216 с.
24. Гнедич П. П. История искусств. Древняя и Московская Русь. — М.: Изд-во Эксмо, 2005. — 144 с.
25. Голіченко Т. С. Слов'янська міфологія та антична культура. — К.: Наукова думка, 1994. — 92 с.
26. Горючий А. В. Перший іконописець Київської Русі — Аліпій. — К.: Наш час, 2008. — 140 с/
27. Готье Т. Путешествие в Россию. — М.: Мысль, 1988. — 396 с.

28. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К.: Освіта, 1992. — 192 с.
29. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.: «Радуга», 1990. — 525 с.
30. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1991. — 736 с.
31. Давньоруське мистецтво // Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. В 6 т. Т. 1. — К.: Українська радянська енциклопедія, 1966. — С. 135 — 392.
32. Демчук Р. В. Храм Софії у символічному просторі Русі-України. — К.: Києво-Могилянська академія, 2008. — 164 с.
33. Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — 304 с.
34. Добрыня и Змей. Десять былин. — М.: Детская литература, 1976. — 112 с.
35. Долгов В. В. Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь. — М.: Яуза: Эксмо, 2009. — 512 с.
36. Древнерусская культура IX — первой половины XIII века // Зезина М. Р., Кошман Л. В., Шульгин В. С. История русской культуры. — М.: Высшая школа, 1990. — С. 18-50.
37. Древнерусские сборники афоризмов // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 214 — 223.
38. Древнерусское градостроительство X — XV веков. — М.: СтройИздат, 1993. — 392 с.
39. Древнерусское и народное искусство. — М.: Наука, 1990. — 144 с.
40. Древнерусское искусство // История русского и советского искусства. — М.: Высшая школа, 1979. — С. 9 — 83.
41. Древняя Русь: пересечение традиций. — М.: Научно-издательский центр «Скрипторий», 1997. — 464 с.
42. Евдокимов П. Искусство иконы. Богословие красоты. — Клин: Христианская жизнь, 2005. — 383 с.
43. Еремин И. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. — 328 с.
44. Еремина Т. С. Русский православный храм. История. Символика. Предания. — М.: Прогресс-Традиция, 2002. — 480 с.
45. Ермолов А. С. Народное погодоведение. — М.: Русская книга, 1995. — 432 с.
46. Єфименко О. Я. Історія України та її народу. — К.: «Мистецтво», 1992. — 254 с.
47. Жаборюк А. Давнє українське малярство (XI — XVIII ст.). — Одеса: Маяк, 2003. — 208 с.
48. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. — К.: «Довіра», 2006. — 703 с.
49. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. — К.: Веселка, 1989. — 606 с.
50. Запаско Я. П. Пам'ятки книжного мистецтва: Українська рукописна книга. — Львів: Світ, 1995. — 480 с.
51. Златоустрий. Древняя Русь. X - XIII вв. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 302 с.
52. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К.: Молодь, 1989. — 304 с.
53. Зубарь В. А., Сорочан С. Б. У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. — К.: Издательский дом «Стилос», 2005. — 182 с.
54. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. — К.: АТ «Обереги», 1994. — 424 с.

55. Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. — М.: Книга, 1983. — 266 с.
56. «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — 800 с.
57. Ильина Т. В. Древнерусское искусство // Ильина Т. В. История искусства. Отечественное искусство. — М.: Высшая школа, 2003. — С. 5 — 86.
58. Искусство Древней Руси // История русского искусства. — М.: Изобразительное искусство, 1980. — С. 7-37.
59. Історія української культури: У 5-ти т. Т. 2. XII — перша половина XVII ст. — К.: Наукова думка, 2001. — 864 с.
60. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. — К.: Либідь, 2000. — 656 с.
61. Історія української літератури: У 8-ти т. Т. 1. (XI — перша половина XVIII ст.). — К.: Наукова думка, 1967. — 540 с.
62. История Киева. Древний и средневековый Киев. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1984. — 408 с.
63. История Киева. Киев периода позднего феодализма и капитализма. Т. 2. — К.: Наукова думка, 1984. — 464 с.
64. Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — 320 с.
65. Календарно-обрядові пісні. — К.: Дніпро, 1987. — 392 с.
66. Кілессо С. К. Києво-Печерська Лавра. — К.: Техніка, 2003. — 200 с.
67. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — 142 с.
68. Книга Древней Руси XI — XIV вв. — М.: Книга, 1977. — 122 с.
69. Колокола. История и современность. — М.: Наука, 1985. — 304 с.
70. Кондаков И.В. Культура России: краткий очерк истории и теории: учебное пособие / И. В. Кондаков. — М.: КДУ, 2007 — 360 с.
71. Корнилович К. Окно в минувшее. — Л.: Искусство, 1968. — 148 с.
72. Костомаров М. І. Славянская мифология // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К.: Основи, 1994. — С. 257 — 280.
73. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К.: Наукова думка, 1986. — 160 с.
74. Крип'якевич І. Історія України. — Львів: «Світ», 1991. — 558 с.
75. Крынев Ю. В., Павлова Т. П. Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 304-314.
76. Культура Древней Руси VI — XV веков // Эрмитаж. Русская культура VI — XVIII веков. — Л.: Искусство, 1983. — С. 4-28.
77. Курбатов В. А. Тайны маршрутов славян. — М.: Алгоритм, 2006. — 384 с.
78. Курочкін А. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). — Опішне: Вид-во Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, 1995. — 232 с.
79. Лашенко С. К. Заклятие смехом: Опыт истолкования языческих ритуальных традиций восточных славян. — М.: Ладомир, 2006. — 316 с.
80. Левкиевская Е. Е. Мифы русского народа. — М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2011. — 526 с.
81. Липа К. Під захистом мурів. — К.: Наш час, 2007. — 184 с.
82. Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. — М.: Наука, 1969. — 302 с.
83. Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994. — 336 с.

84. Лихачев Д. С. Первые семьсот лет русской литературы. // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 5-26.
85. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X - XVII веков. Эпохи и стили. — Л.: Наука, 1973 — 254 с.
86. Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В. Смех в Древней Руси. — Л.: Наука, 1984. — 295 с.
87. Лукомский Г. Киевская церковная архитектура XI — XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. — К.: Техника, 1999. — 192 с.
88. Лустенко А. Ю. Хронотоп Київської Русі як соціокультурний феномен: Монографія. — Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2003. — 108 с.
89. Любимов Л. Д. Фундамент древнерусской художественной культуры // Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси: Книга для чтения. — М.: Просвещение, 1981. — С. 81 - 126.
90. Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 256 с.
91. Максимов С. Куль хлеба. Нечистая, неведомая и крестная сила. — Смоленск: Русич, 1995. — 672 с.
92. Максимович М. Дні та місяці українського селянина. К.: Обереги, 2002. — 188 с.
93. Максимович М.О. Нечто о земле Киевской // Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори. — К.: Либідь, 1994. — С. 44-48.
94. Махновець Л. На світанку української літератури // Слово о полку Ігоревім. — К.: Веселка, 2008. — С. 5 — 17.
95. Маслов С. І. Дорогоцінна пам'ятка давньої української літератури // Слово о полку Ігореве. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1952. — С. 109-116.
96. Міфи України. За книгою Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях». — К.: Довіра, 2006. — 383 с.
97. Милорадович В. Українська відьма. Нариси з української демонології. — Київ: Веселка, 1993. — 72 с.
98. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі: В 6 т. Т. 1. — К.: Українська радянська енциклопедія, 1966. — 456 с.
99. Мудрое слово Древней Руси (XI — XVII вв.): Сборник. — М.: Советская Россия, 1989. — 464 с.
100. Музей історичних коштовностей України: Альбом. — К.: Мистецтво, 2004. — 464 с.
101. Муратов П. Древнерусская живопись. История открытия и исследования. — М.: Айрис-пресс, Лагуна-арт, 2005. — 432 с.
102. «Народная Библия»: Восточнославянские этимологические легенды. — М.: Индрик, 2004. — 576 с.
103. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — К.: Обереги, 2003. — 144 с.
104. Нікітенко Н. М. Собор святої Софії у Києві. — К.: Техніка, 2000. — 232 с.
105. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — С. 7 - 29.
106. Обрядові пісні Слобожанщини (Сумський регіон) / Фольклорні записи та упорядкування В. В. Дубравіна. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — 446 с.
107. Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наукова думка, 1990. - 248 с.

108. Овсійчук В. Українське малярство Х — XVIII ст.: Проблеми кольору. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. — 479 с.
109. Овсійчук В., Кравич Д. Оповідь про ікону. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. — 396 с.
110. Огієнко І. Візантійська культура в Україні. // Хроніка. Український культурологічний альманах. Випуск 37-38, 2000. - С. 117 — 128.
111. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Довіра, 1992. — 142 с.
112. От Корсуни до Калки. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 558 с.
113. Отечественная философская мысль XI - XVII вв. и греческая культура: Сб. науч. тр. — К.: Наукова думка, 1991. — 340 с.
114. Патерик Киево-Печерский. Том 1. Подвижники Киево-Печерской Лавры XI-XV в. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 2004. — 416 с.
115. Переверзев В. Ф. Литература Древней Руси. — М.: Наука, 1971. — 302 с.
116. Петров-Стромский В. Тысяча лет русского искусства: история, эстетика, культурология. — М.: ТЕРРА, 1999. — 352 с.
117. Пикулев И. И. Древнерусское изобразительное искусство // Пикулев И. И. Русское изобразительное искусство. — М.: Просвещение, 1977. — С. 10 — 56.
118. Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). — К.: Радянський письменник, 1990. — 558 с.
119. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. — К.: Либідь, 1993. — 640 с.
120. Попович М. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк, 1999. — 728 с.
121. Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. — К.: Український письменник, 1995. — 291 с.
122. Поучение Владимира Мономаха // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 146 — 171.
123. Правда Русская («Древнейшая Правда») // От Корсуни до Калки. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 492-494.
124. Пропп Г. Второе крещение // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1989. — С. 9-168.
125. Пряник, прялка и птица Сирин / С.К. Жегалова, С. Г. Жижина, З. П. Попова, Ю. С. Черняховская. — М.: Просвещение, 1983. — 192 с.
126. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники. Опыт историко-этнографического исследования. — М.: Лабиринт, 2004. — 176 с.
127. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. — Л.: Наука, 1986. — 160 с.
128. Раушенбах Б. В. Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. — М.: Столица, 1991. — С. 18 - 31.
129. Різдва́ні свята в Україні: Етнографічний нарис з додаванням українських народних пісень. — К.: Музична Україна, 1992. — 152 с.
130. Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX — XVIII вв.: Сборник. — М.: Художественная литература, 1990. — 527 с.
131. Розов Н. Н. Книга Древней Руси XI — XIV веков. — М.: Книга, 1977. — 123 с.
132. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. // От Корсуни до Калки. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 255 — 470.
133. Руднев В. А. Древо жизни: Об истоках народных и религиозных обрядов. — Л.: Лениздат, 1989. — 160 с.

134. Русская азбука в инициалах XI—XVI веков. — М.: НИЦ «Скрипторий», 1998. — 160 с.
135. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII веков. — М.: Наука, 1982. — 591 с.
136. Рыбаков Б. А. Рождение Руси. — М.: Аиф-Принт, 2004. — 447 с.
137. Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М.: Наука, 1971. — 295 с.
138. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси: монография. — М.: Наука, 1987. — 784 с.
139. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1994. — 608 с.
140. Рябцев Ю.С. Хрестоматия по истории русской культуры: Художественная жизнь и быт XI-XVII веков. — М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1998 — 560 с.
141. Свирин А. Н. Искусство книги Древней Руси XI — XVII вв. — М.: Искусство, 1964. — 299 с.
142. Скуратівський В. Місяцелік: Український народний календар. — К.: Мистецтво, 1993. — 208 с.
143. Скуратівський В. Український народний календар. — К.: Техніка, 2003. — 384 с.
144. Славяне и скандинавы: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1986. — 416 с.
145. Сліпущко О. Таємниці володарів Русі (від Олега до Володимира Мономаха). — К.: Аконті, 2003. — 192 с.
146. Словник українського сакрального мистецтва. — Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2006. — 287 с.
147. Слово Даниїла Заточника // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 224 — 235.
148. Слово о полку Игореве // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1969. — С. 196 — 213.
149. Слово о полку Ігоревім. — К.: Веселка, 2008. — 134 с.
150. Слово о полку Ігоревім. — К.: Радянська школа, 1986. — 310 с.
151. Слово о полку Ігоревім // Українська література XI — XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. — Чернівці: Видавництво «Прут», 1997. — С. 48-51.
152. Слово про Михайлівський Золотоверхий: Фотоальбом. — К.: ВІАТЕЛІ, 2003. — 200 с.
153. Собор Святої Софії в Києві: Книга-Альбом. — К.: Мистецтво, 2001, - 352 с.
154. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. — К.: СІНТО, 1994. — 360 с.
155. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір: культурологічна оповідь. — К.: Український письменник, 1994. — 286 с.
156. Степанов Н. Народные праздники на Святой Руси. — М.: Российский раритет, 1991. — 80 с.
157. Степовик Д. В. Скарби України. — К.: Веселка, 1990. — 192 с.
158. Степовик Д. В. Історія української ікони X — XX ст. — К.: Либідь, 1996. — 440 с.
159. Сто найвідоміших образів української міфології. — К.: «Орфей», 2007. — 460 с.
160. Студенцов А. Ф. Тайна происхождения Древней Руси. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. — 288 с.
161. Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.
162. Сумцов М. Ф. О национальном самосознании домонгольской Руси // Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану професора Володимира Антоновича. — К.: Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка, 1993. — С. 21.
163. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посібник. — К.: Перун, 1996. — 196 с.
164. Товстуха Є. Лікувальна магія українців. — К.: «Вечірній Київ», 1996. — 272 с.

165. Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — 216 с.
166. Толочко П. Древний Киев. — К.: Наукова думка, 1970. — 80 с.
167. Толочко П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — 360 с.
168. Толочко П. Ярослав Мудрий. — К.: «Альтернативи», 2002. — 272 с.
169. Травников С. Н., Ольшевская Л. А. История русской литературы. Древнерусская литература: Учебное пособие для вузов. — М.: Дрофа, 2007. — 512 с.
170. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Л.: Наука, 1982. — 142 с.
171. Українська графіка ХІ — поч. ХХ ст.: Альбом. — К.: Мистецтво, 1994. — 327 с.
172. Українська література ХІ — ХVІІІ ст.: Хрестоматія з коментарями. — Чернівці: Видавництво «Прут», 1997. — 368 с.
173. Українська народна обрядова поезія: Збірник. — К.: Школа, 2006. — 272 с.
174. Українське народне малярство ХІІІ — ХХ ст.: Альбом. — К.: Мистецтво, 1991. — 302 с.
175. Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. — К.: Веселка, 2003. — 247 с.
176. Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.
177. Український фольклор. — К.: Освіта, 1998. — 752 с.
178. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. — К.: Либідь, 2002 — 328 с.
179. Федотов Г.П. Святыне Древней Руси. — М.: АСТ, 2003. — 700 с.
180. Фролова Е.Н. Чистый источник. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 206 с.
181. Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — 336 с.
182. Художня культура України: Навч. посіб. / За заг. ред. Л. М. Масол. — К.: Вища школа, 2006. — 239 с.
183. Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — 432 с.
184. Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї Спасителя. — К.: Либідь, 2001. — 432 с.
185. Чмихов Н. А. Истоки язычества Руси. — К.: Лыбидь, 1990. — 384 с.
186. Шамбаров В. Выбор веры: войны языческой Руси. — М.: Алгоритм, 2011. — 352 с.
187. Шедеври українського живопису. — К.: Мистецтво, 2008. — 608 с.
188. Шедеври українського іконопису ХІІ — ХІХ ст.: Альбом. — К.: Мистецтво, 1999. — 256 с.
189. Шовкопляс І.М., Шовкопляс І.Г. Мандрівка в глибину віків. — К.: Радянська школа, 1968. — 174 с. — С. 38 — 45.
190. Шкляревский И. Читаю «Слово о полку». — М.: Молодая гвардия, 1991. — 80 с.
191. Щапов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца ХІІІ в.) // Русское православие: вехи истории. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — 720 с.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Частина перша. Дохристиянська культура східних слов'ян.....	9
Глава 1. Східнослов'янський язичницький світогляд.....	9
Глава 2. Східнослов'янська язичницька культура	46
Глава 3. Слов'янські імена.....	77
Частина друга. Становлення християнської культури Давньої Русі	86
Глава 1. Хрещення Русі	86
Глава 2. Християнізація давньоруського суспільства	100
Глава 3. Народна культура Давньої Русі	116
Глава 4. «Слово о полку Ігоревім».....	134
Частина третя. Розквіт християнської культури Давньої Русі	144
Глава 1. Освіта.....	144
Глава 2. Книжна справа	165
Глава 3. Давньоруська література.....	180
Глава 4. Архітектура та мистецтво	211
Глава 5. Наука.....	244
Післямова.....	255
Рекомендована література	256

Наукове видання

ДАРЕНСЬКА Віра Миколаївна
КУЛЬТУРА ДАВНЬОЇ РУСИ

*Навчальний посібник
для студентів гуманітарних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 09.05.2012 р. Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 15,35. Обл.-вид. арк. 14,75. Тираж 100 прим. Вид. № 2-8.
Зам. № 24_04_12

Видавництво «Факт»
Україна, 61166, м. Харків, вул. Бакуліна, 11, оф. 4-28.
Тел./факс: (057)765-43-75. E-mail: publish_fakt@mail.ru
Свідоцтво про держреєстрацію: серія ДК № 3172 від 22.04.2008 р.

Віддруковано у ФОП В.Є. Гудзинський
61072, м. Харків, вул. 23 Серпня, 27.
Тел.: (057) 340-52-26. E-mail: v_e_g_private@ukr.net
Свідоцтво про держреєстрацію: серія ХК № 269 від 23.11.2010 р.